

Зоран Аврамовић
УКРШТАЈИ И ПАРАДИГМЕ
политички оквири српске књижевности

Библиотека
ZOON POLITIKON
ζῷον πολιτικόν

Главни и одговорни уредници
Др Милан Орлић
Др Небојша Кузмановић

Књигу препоручују
Др Милан Орлић
Јован Пејчић
Желидраг Никчевић

Корице
Мали Немо

Зоран Аврамовић

УКРШТАЈИ И ПАРАДИГМЕ
политички оквири српске књижевности

Панчево/Нови Сад, 2024.

САДРЖАЈ

Увод	7
Први део:	
књижевници и политика	15
Српски књижевници и политика	17
Црњански између конзервативизма и левице	31
Политички ангажман Добрице Ћосића.....	44
Српска књижевност (књижевници) и демократизација	
Југославије од 1945. до 1990. године	59
Појава одрођених књижевника после 1990. године.....	73
Српски политичари, научници, државници пишу	
књижевна дела	83
Како се Хандке борио за истину о Србији?	108
Други део:	
политика у књижевним делима	125
Да ли је политички роман књижевна врста?	127
Политичка значења књижевности	136
Ратови и српски карактер у романима Црњанског	148
Политички романи Добрице Ћосића.....	157
Трећи део:	
политичко читање књижевности.....	177
Клеветање Милоша Црњанског	
(улога делова српске интелигенције у дифamacији писца) ..	179
Добрица Ћосић на удару оптуживања и мржње	
(политички противници, оптужујући напади,	
„критичари”, мржња).....	204

Књижевност се може читати и на политички начин	239
Да ли књижевност доприноси сазнању политичких појава?	248
Књижевност у посткомунизму	264
Гогољ и етатизација украјинске нације	271
Књижевност и васпитање	277
Читање књига као узрок зле судбине (мотив књиге и њеног утицаја на читаоце у роману <i>Црвено и црно</i>).....	289
<i>Дон Кихот</i> и књиге које су криве за његову судбину.....	301
Како је власт судила поезији и песнику?	306
Књижевност и политика у схватањима Слободана Јовановића	317
Нови медији и књижевност	335
Закључна реч	352
Литература	357
О аутору.....	361

УВОД

Када је војна хунта у Чилеу срушила 1973, године легалну владу Салвадора Аљендеа, једна од првих њених одлука била је да забрани књигу *Дон Кихот* у школским програмима. На основу ове и низа сличних чињеница можемо закључити да између књижевности и политичке власти постоји некакав однос. За социолошка испитивања књижевности релевантна су три питања: 1) каква је природа односа између књижевног стваралаштва и политичких вредности и институција? 2) да ли писци са јавним мишљењем и деловањем утичу на социјалну и политичку динамику? 3) постоји ли ангажована књижевност и неестетско читање књижевних дела? У најширем смислу речи, односи између аутора, дела и друштва (читалачке публике) оно је што интересује социолошки приступ књижевности.

Политика и књижевност у најширем делу теоријске и публицистичке литературе третирају се као непомирљиве делатности, као непрекидна борба актера и мишљења у ова два поља друштвене целине. Међутим, вишевековно искуство односа политике и књижевности, показује да ствари нису тако једнозначне и недвосмислене. Политички човек који говори народу, грађанима на скупу или преко медија *делује речима*, именује друштвене процесе, догађаје и актере да би их, уз помоћ власти, очувао или мењао. При том доноси одлуке о разним друштвеним проблемима. Тако делује у демократијама, а да ли говори лажи или истину није за овај предмет разматрања од већег значаја. Али и у недемократским системима користи речи под окриљем мање или веће репресије.

Књижевник користи *писани језик*, а не говорни, да би обликовао „исечак друштвене стварности” (Лукач). Он се не обраћа

људима на тргу већ читаочевој посебности. Сартр би рекао да „литерани објекат нема другу супстанцу до читаочева субјективности”. Његова књижевност се ствара у тишини, далеко од граје и вике грађана са њиховим интересима, вредностима и потребама. Где су те повезујуће нити између политике и књижевности? И да ли уопште постоје?

По једном мишљењу политика је зло, књижевност је чувар лепоте, према томе између ове две делатности нема ничег заједничког. Ово гледиште је радикално нетачно. Нити је политика само отелотворење зла нити је књижевност увек на бранику лепоте. Ове делатности имају и своје супротности.

Друго мишљење је реалистично: политика и књижевност нису у непрекинутом сукобу. У различитим културноисторијским ситуацијама догађале су се узајамне инспирације чак и онда када је политика била опресивна, а то је била током скоро целокупне друштвене и политичке историје.

Трећи облик односа политике и књижевности откривамо у читаоцу, у широком пољу рецепције. Сваки читалац књиге може да активира своје политичке преференције и да одређену књигу прихвати или одбаци, односно да је прочита на свој начин.

Будимо конкретнији! Постоје у традицији књижевног живота и стваралаштва три начина „додира” књижевности и политике. Најпре, *књижевници* су се у различитим системима власти, у појединима друштвеноисторијским раздобљима на разне начине укључивали у политички живот. Дакле, деловали су речима или су били активни практично у пољу политике.

Други књижевници нису улазили у праксу политике али су њена *значења* језичкоуметнички обликовали. Наравно, могли су да користе писани језик за политичке објекте у роману и када су се истовремено бавили праксом и користили делатни језик. Свеједно. Њихово књижевно дело је обликовало значење политике било као доминанту у структури романа, било као узгредност.

Најзад, сваки *чињалац* има право на своје читање, а то значи да може да одбаци или се сагласи са значењским слојевима књижевног дела. Почетна теоријско-публицистичка размишљања о извлачењу књижевности из куле царства лепоте и њеном односу са социјалним окружењем везују се за дело Мадам де Стал, *О књижевности и њеном односу према друштвеним условима*, објављено далеке 1800. године. Од тада је написано више књига о предмету о коме је реч. Богато стваралачко искуство овог односа само показује широко поље преплитања књижевности и политике у историјском времену и простору људских култура.¹

У теоријама књижевности нема политичког као посебног дела друштва: Веле/ Ворен, *Теорија књижевности* (1985); Деретић, Ј., *Историја српске књижевности* (1983). Иво Таргаља у *Теорији књижевности* (2000) у поглављу књижевност и политика указује на: 1) пишчеву политичку личност, 2) „деловање књижевне речи у

¹ Један списак литературе налази се у зборнику *Interrelations of Literature*, Ed. by Jean Pierre Barriceli and Joseph Gibaldi, New York, 1982. Подстицаји за ову тему могу се наћи у књизи Murray Sperberg, *Literature and politics*; Handbook company, 1979; као и у књигама: Жан Рансијер, *Политика књижевности*, (2008); Сартр, Ж. П. *Шта је књижевност?*, 1984. Робер Ескарпи, *Социологија књижевности*, 1970. Неки српски теоретичари указују на књиге: Сузан Р. Сулејман *Ауторитарна проза*, 1983; Морис Спиреј, *Политички роман*, 1924. На српском језику објављено је више радова о односу политике, друштва, идеологије и књижевности: Милошевић, Н. *Идеологија, психологија, стваралаштво*, (1972); Милошевић, Н. *Досијејевски као мислилац*, (1981); Ковач, Н. *Роман, историја, политика*, (1988); Ломпар, М. *Дух самојоричана*, (2013); Булатовић, Б.: *Оклеветана књижевност*, (2017); Николић, К. *Српска књижевност и политика*, (2012); Калезић, В. *Покрећу социјалне литературе*, (1975); Палавестра, П. *Књижевност – критика идеологије*, (1991); Ласић, С. *Сукоб на књижевној левици*, 1928-1952, (1970). Зоран Константиновић *Компаративно виђење српске књижевности*, (1993). (Питање значења појмова: Да ли „социјална литература” и „књижевна левица” прикрива политичку књижевност?) Овом списку скромно додајем и књиге у којима сам се бавио овим проблемом: Аврамовић, З. *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског* (2007); *Књижевници и политика у српској култури 1804- 2004* (2016); *Добрица Ћосић између политике и књижевности* (2019), *Добрица Ћосић и политика*, (2021), *Одрожени књижевник* (2022) *Црњански, политичке и друге асоцијације* (2023).

кругу друштвених збивања” (ангажована уметност) – апологетска књижевност, утопистичка литература, сатира.

Неспорива је чињеница да је у *својашњем ирисџију* проучавања књижевности, оно што обухвата политичко у животу човека и друштва маргинализовано. Далеко је више, темељније, обухватније студиран однос психологије, биографије, социологије, идеологије (идеја), филозофије, религије, других уметности, с једне и књижевности, с друге стране. Са становишта књижевне уметности нису једнако значајни сви спољашњи приступи. Питање је какав је сазнајни циљ проучаваоца. Откривање позадине књижевног дела, односно средине, услова у којима је настало свакако је сазнајно релевантно. Проучавалац открива односе и утицаје који су остварили живот писца, психологија, друштвени догађаји, идеје, филозофија и религија или „дух времена” на само књижевно дело. У томе не треба тражити узрочно објашњење настанка, тумачења и вредновања књижевне творевине. Суштинске вредности књижевног дела су иманентне - кохеренција и сложеност (Велек и Ворен), и низ других књижевнотеоријских и естетских становишта”уметности речи” (уметнички језик, књижевни поступци, карактеризација ликова...).

Оно што разликује политички приступ од других спољашњих аспеката књижевности свакако је однос моћи, власти, интереса као суштинског својства човека и социјалних односа и рефлексије овог односа у књижевности на три описана начина: аутор, дело, читаоци. Политички приступ, овако одређен, помаже сазнању књижевног и политичког живота писца; његову улогу у политичком животу свог времена која се не поклапа са улогом уметника. Од користи је и у препознавању начина читања, политичког читања. О књизи знамо посредством начина на који је читана. А када је реч о политичким значењима као структурним елементима књижевног дела онда је питање да ли *полиитичко* увећава уметничке вредности – естетски идеал, наративне елементе у сложеној структури дела (и друге уметничке критеријуме) или пак умањује.

Разматрање *укршћаја њолийике и књижевности* нужно је културно-историјски, друштвено-историјски уоквирено. Током културне историје сваког друштва (нације) мењао се однос између књижевника, дела, читалачке публике. Ту чињеницу није потребно посебно доказивати. Такође, њихово место у антидемократским (тоталитарним) и демократским државама научно је истражено и објашњено. Значење појма укршћаји политике и књижевности радикално се разликује у ова два државна система. У првом монополна власт одлучује о дозвољеној књижевности, контролише живот и стварање писца, његово дело и читалачку публику системом цензуре. Неким књижевницима је државна власт одузела живот. Неке књиге су изгореле на ломачи. У демократским системи политичко је део приватног, јавног и књижевноуметничког живота. Уставноправно су загарантоване слободе стваралаштва као и све друге слободе. Али проблеми који су овде назначени и даље опстају као део стварности и као изазов за истраживаче овог сазнајног поља друштва и културе.

* * *

Црњански и Ћосић су парадигматични писци за разумевање односа политике и књижевности у српској култури. У 20. веку они су, без сумње, најплоднији писци некњижевних (политичких, публицистичких) текстова, а могао би им се додати и Лаза Костић који је на сличан начин деловао у другој половини 19. века. Шта их разликује, а шта их зближава у јавном и књижевноуметничком мишљењу и деловању?

На првом месту, Црњански и Ћосић делују у различитим друштвеним и политичким условима: Црњански у првој половини 20 века, у Краљевини Југославији, Ћосић у другој половину, у Социјалистичкој Југославији. И поред крупних различитих условљености, постоје сличности у њиховом начину политичког мишљења и неким ставовима о српско-југословенском питању. Оба наша писца *схваћају њолийику* у античком смислу појма- као општи

интерес, као борбу за идеје, као одговорност за државу и пажњу за оне личности који државом управљају. У току свог политичког ангажмана мењали су *идеолошки мишљење* и погледе на два начина. Онда када су деловали као слободни политички писци (актери) заступали су конзервативне и социјалистичке идеје (Црњански) или социјално-комунистичке и демократске (Ђосић). Али обојца су у својим животним деоницама заступали и службена политичка мишљења. Црњански у спољнополитичком апарату државе, Ђосић у партијским форумима. Разлика је била у томе што је Ђосић био део власти која је доносила крупне државне одлуке, а Црњански је био извршилац власти. Такође, Црњански није делио комунистичку идеологију, Ђосић је у младости био одан овој идеји и политици.

Сличности и разлике се препознају и у њиховом односу према *српском мишљењу у југословенској држави*. Црњански је живео на почетку те државе, рано је уочио проблем српског становишта али га није даље развијао. Ђосић је дочекао крај исте државе, заступао је југословенско становиште после 1945, али га је радикално напустио и окренуо се обнови српске државе. Помешаност српства и југословенства открива се у њиховом јавном деловању с том разликом што је Црњански доживео стварање, а Ђосић зарађе југословенске државе. Суштинска национална вредност за обојицу је био српски народ и његови интереси, права и слобода.

Због својих политичких ставова и уверења, Црњански и Ђосић бивају *нападани и оивуживани* тешким речима од својих политичких противника. Црњанског харангирају комунисти и левица, а Ђосића такође комунисти, с том разликом што су то његови бивши саборци. Први је „фашиста”, други „српски националиста”.

Неке сличности се показују и на плану особина личности. Обојици није недостајала храброст да кажу јавно своју мисао, нису били користољубиви, ни морално превртљиви, имали су своја уверења. Ако је Црњански био борбени меланхолик, Ђосић је био „борбени песимиста”.

Стварали су своја књижевна дела у (не)повољним друштвеним и политичким условима. Црњански до одласка у емиграцију, несметано објављује своја дела, а из Лондона се тешко пробијају његови романи до српских читалаца. Ћосић до сукоба са комунистима 1968. године пише без сметњи, а после те године ствара под полицијским надзором и идеолошко политичким нападима за национализам и деловање против самоуправљања све до 1990. године

Тему трагизма српског народа нико у српској књижевности није обликовао као писац *Сеода* (18 век) и писац *Времена смрти* и *Времена зла* (20 век). Није од веће важности што је уметничка снага *Сеода* на нешто вишој листвици; други писци нису имали смелости и уметничке одважности да уђу у књижевно обликовање великих страдања српског народа.

Ови писци су имали велику рецепцију у српском читалачком друштву. Тиражи њихових књига су били велики, посебно Ћосићеви романи. Али, све до 1965 године, Црњански је био мање више забрањен писац. Црњански није мешао значења, теме и језик својих политичких и књижевних текстова. Ипак као рођен за језик, вредност језика је уочљива и у некњижевним текстовима. Ћосић је држао до разлике између књижевних и некњижевних тема. У том погледу карактеристична је разлика између фразеолошког политичког говора и писања у време његовог партијског деловања и језика у роману *Корени* који је писан у то време. Са годинама и језик некњижевних текстова добија углађенију форму.

Дакле, Црњански и Ћосић су парадигматични за осветљавање укрштаја књижевности и политике у српској култури, за српски начин јавног политичког мишљења у 20. веку. Питање је да ли њихове сличности и разлике проистичу из народног духа, особености српске културе, типских особина српског човека, и бића српског језика или су друштвене условљености српске егзистенције такве да су мишљења о неким политичким стварима структурно слична.

**Први део:
књижевници и политика**

СРПСКИ КЊИЖЕВНИЦИ И ПОЛИТИКА

Књижевници у српској култури. Од Доситеја, Вука и Његоша па до наших дана, једва да неколицину српских писаца можемо издвојити као ствараоце које су били посвећени искључиво свом књижевном делу. Као по неком неписаном правилу, српски књижевник је морао да на неки начин закорачи у простор политике и тако је утемељена традиција органске везе између српских писаца и политике. Слоган би могао да гласи: ниси књижевник ако не кажеш или не учиниш нешто за рачун политике.

Културни идентитет српске књижевности не може се реконструисати мимо анализе ове необичне чињенице. И овлашан поглед на историју српске књижевности у последња два века, показује да се сусрет писаца и политике одвијао на личном и групном ангажману књижевника, на означавању политике у њиховим литерарним делима, као и „политичком читању” или политичким прашинама коју су подизала њихова дела (или политички ставови) у јавном животу српског друштва.

Смена књижевних епоха - романтизма, реализма, модерне, експресионизма, надреализма, социјалне књижевности, стварносне литературе, постмодерне, није нарушила обичај да се писци свих жанровских опредељења укључују у послове политике. Довољно је подсетити од песника, на Змаја, Лазу Костића, Ђуру Јакшића, Милана Ракића, Јована Дучића, Растка Петровића, Оскар Давичо, Васка Попу, Љубомира Симовића, Матије Бећковића, Гојка Ђога, Слободана Ракићића, Рајка Петрова Нога, Селимира Радуловића од приповедача и романијера на Јакова Игњатовића, Стевана Сремца и Милована Глишића, Радоја Домановића, Бору Станковића, Милоша Црњанског, Иву Андрића, Драгишу Васи-

ћа, Борислава Пекића, Данила Киша, Милована Данојлића, Драгослава Михаиловића, Бране Црнчевића, Антонија Исаковића, Вука Драшковића, Добрицу Ћосића, Радослава Братића, Милисаву Савића, Мирка Ковача, Филипа Давида, Видосава Стевановића, Драгана Великића, Вука Драшковића а од драмских писаца Бранислава Нушића, Александра Поповића, Душана Ковачевића. И теоретичари књижевности су заступали политичке ставове или су били политички активни: др Зоран Гавриловић, др Никола Милошевић, др Ђорђије Вуковић, др Владета Јанковић, др Јован Деретић, др Васо Милинчевић а од књижевних критичара Јован Скерлић, Слободан Јовановић, Марко Ристић, Велибор Глигорић, Зоран Глушчевић, Борислав Михаиловић – Михиз и низ других оцењивача књижевних остварења. Овде није учињено набрајање већ је наведен један број истакнутијих стваралаца у српској књижевности који су се „мешали” у политику.

Српски писци су, попут професионалних политичара, користили класична средства политичког деловања - говор(реч), писање текстова (чланака, есеја, коментара, критика), и практичан рад (државна или партијска функција). У покушају разумевања ове, изузетно значајне чињенице за културну историју једног народа, треба најпре размотрити један модел објашњења блиске везе књижевности и политике у српској култури.

Први правац разматрања нашег питања води нас у испитивање онога што се подразумева под феноменом малих култура. Историја малих народа увек је била у сенци великих народа и њихових култура, све се у њиховом животу развијало спорије и мукотрпније, а еманципација (професионализација) политике је стизала доцкан у односу на друге форме националне културе. У европском 19. веку, у раздобљу када јачају политичке тежње малих народа, јавила се потреба за преузимање важних, јавних послова. Неко је морао да узме политику у своје руке. Ко? Нико други осим младе и малобројне интелигенције.

У Србији 19. века, земљи сељака, све што је било писмено и што се школовало у центрима европске науке и културе, било је по природи ствари упућено на јавни терен политичког мишљења и политичког деловања. У овај посао укључивали су се и српски писци, особито они из Српске Војводине (Аустроугарске).

Парадигма малих народа објашњава, само делимично проблем о коме је реч. Може се разумети „масовно” учешће писаца у политичким пословима српског (малог) народа у време када је започео процес државног конституисања, када није било образовање, политичке класе. Питање је, међутим, зашто се такав тренд наставља и у време када је српско друштво изашло из почетних мука стварања државе и када би се очекивала професионализација у подели рада. Ми видимо и да после два века у српској култури писци и даље магнетски улазе у политичку арену.

За разумевање наше теме, незаобилазан је један културни архетип српске историје који се вековима примао у кући и школи, скоро сваког српског човека. Реч је о архетипу патње и слободе. Стари Словени, преци Срба, стигли су на Балкан у VII и VIII веку, а на простору старе Рашке, Стефан Немања, оснива државу. Око двестотине година јача српска држава да би врхунац моћи досегла у време цара Душана. Најезда Турака и погибија цара Лазара и Милоша Обилића на Косову 1389. године, усађени су дубоко у колективну свест српског народа. Као и учење да су се Срби патили 500 година под Турском влашћу, а са хајдуцима и ускоцима борили за слободу. Са првим и другим српским устанком започиње освајање националне државне слободе кроз крв и патњу.

Оваква слика историје, са Косовским заветом у центру, са знајно и стваралачки детерминише српску културну свест вековима. Оно што је најважније за нашу тему јесте чињеница да је такав културни архетип рођен у народној усменој поезији, која са Вуком постаје један од њених основних идентитетских стубова.

Српска књижевност 19. и 20. века излази из такве, народне епске традиције и преузима једну визију српског друштва у којој

„народни песник” учествује у националној патњи и политичком ослобађању народа. Наша историја оставила нам је у наслеђе једну сасвим особену семантику политике. То је место где се води непрестана борба, најпре против страног завојевача, а потом између браће, а све у циљу да би јавно добро постало приватна корист (Слободан Јовановић). Дакле, политика више као борба, а мање као сарадња и компромис, док се државни послови мешају са приватним. Отуда, толико, крви, страсти, беса, интрига, пакости у српској политици. Мало смо имали политичара мудраца.

Ако прихаватимо овакав културни архетип српске историје, у коме је народна поезија имала обликотворну духовну моћ, онда је сасвим разумљиво да су српски књижевници били и јесу у најтешњој вези са таквом политичком историјом. Они су само уметнички обликовали дух патње зарад националне слободе, у другим историјским ситуацијама. У традицији рођена, семантика националне и политичке борбе само је мењала своје облике.

Културни архетип о коме је реч, имао је током историје и данас одређујућу улогу у блиском прожимању књижевности и политике. У том архетипу су наслаге душевне енергије историје једне културе, оне енергије која делује свесно или несвесно. А том културном обичају успео је да измакне само мали број књижевника у српској културној историји.

Доказ за књижевни карактер српске културне историје налазимо и у широкој оријентацији појединаца и група према књижевности. У односу на друге друштвене деланости, књижевност је карактеристична по томе што су се као писци појављивали припадници готово свих професија и занимања али и по томе што јој се историјски поклањала велика друштвена пажња (број књижевних установа, часописа, награда).

Добар доказ за књижевноцентричност српске културе налази се у тексту Јована Цвијића „Нова генерација” (Зора, јануар, фебруар 1911). „На нашем универзитету, пише Цвијић, сувише је слушалаца за литературу, више но за све остале науке... Осим тога

овде безброј других интелигентних људи пише песме, приповетке, позоришне и литерарне критике, чланке и notiце за многобројне новине...” Објашњење за ову „упорну литерарну болест” Цвијић налази у душевним особинама српског народа као што су „површна и лакомислена бистрина удружена с мање или више маште која није студијама дисциплинована”. Ове колективне особине су наслеђене али могу се кориговати. Наш велики научник, почетком 20. века констатује литерарне предиспозиције српског народа.

Како су српски књижевници схватили политику? Књижевници су индивидуални ствараоци али и грађани, припадници нације који су заступали различита идеолошка и политичка уверења на линији подела: српство - турско - аустороугарско, српска нација - југословенство, српска држава – југословенска, српски интереси- западни, рат – мир, итд.

Мотивација за политичку активност не може се разумети без оцене личних особина и преферираних вредности. Тачније, да ли књижевници теже за учешћем у моћи, задобијањем угледа, славе и материјалног добитка? Да ли су њихове политичке особине активизам, амбициозност, сујета, такмичење? Политички ставови имају и инструменталну вредност. То подразумева просту корист, лукративност, активност за постизање „опипљивих” друштвених награда.

Књижевнике карактерише нека врста духовног елитизма и склони су да праве мистификацију од своје делатности. Тако, они имају одговоре на сва питања друштва и културе. Тај књижевно-вербални нарцизам постаје неделотворан у ситуацији растуће друштвене и политичке комплексности и противречних догађаја.

Тешкоће и проблеми друштва (не)разумевају се историјским, економским, међународним, националним чиниоцима већ се персонализује политички живот, личним особинама политичара. А то је повољна прилика да се добије на публицитету било у земљи или иностранству. Таква врста политичке активности је пропа-

гандистичка, а њен циљ је да дифамира и сатанизује политичког противника, или политичку личност на власти.

Какво је знање политички активних књижевника о друштву, држави, нацији? Реч је о знањима која се изражавају у њиховим некњижевним (политичким) текстовима и књигама. Социјална знања књижевника можемо оцењивати са различитих становишта: политичких појмова, језичке прецизности, чињеничке утемељености, ваљаности логичког мишљења, моралности изречених тврдњи. Без одговарајућег знања али вештом употребом речи они нуде објашњења и „објашњења” посредством критике индивидуланих карактеристика политичара, њиховим описивањем и евентуално његовом „психографијом”.

Генерално говрећи политичко знање књижевника припада оној традицији начина сазнавања стварности коју Шпенглер именује као *доживљајно* знање? То знање се укоренењу у осећањима, интуицији и вољи. Књижевници пишу у тишини о фикционалним предметима, а свако сазнајно усмеравање на друштво мора да трпи мањи или већи утицај доживљајног знања. Оно ће носити печат индивидуалних разлика, код неких писаца биће снажније изражена потреба за сазнањем ствари, код других емотивни набој, вољни импулс, (не)скривени интерес за јавни проблем. У српској двоековној књижевности имали смо књижевнике који су јаком интуицијом откривали сазнања о неким појавама у друштву и држави, било је тачних увида и опажања, било је писаца који су користили јасне појмове о друштву. Али то су кратки и несистематични сазнајни продори у основне друштвене проблеме. Били ближе рационалном или ирационалном сазнајном односу према друштвеној стварности, српски књижевници неће досегнути норме објективног, каузалног или научног знања о друштву. Њихова знања о друштву, која се саопштавају изван књижевног уметничког дела, могла су да хране негативно колико и позитивно јавно мишљење. Они шире стереотипна и парцијална знања, односно догматска и волунтаристичка мишљења о друштву. Таква знања

сигурно не доприносе научном и објективном разумевању и објашњењу друштва. Али, истина је да историја сваког друштва има у свом сазнајном обрасцу мешавину ова два облика сазнања. Књижевне групе, установе, појединци, користе на неки начин, више или мање, каузално и доживљајно знање о друштву и човеку.

Било је српских књижевника који су користили и етикете уместо тврдњи које подупиру аргументи, а закључивање се кретало у оквиру хипергенерализације, редукционизма, догматизма, узимање дела за целину. Њихова индукција је била у знаку емоција; у дедуктивном закључивању имали су проблем са премисама.

Српски књижевници (ни)су имали појам државе као највећој тековини цивилизације. То је једина институција која успева да реши унутрашње разлике (социјалне, економске, националне, језичке, верске); а једино држава може да успостави правни оквир који регулише заједнички живот људи. Само се у држави могу користити грађанска права и слободе.

Без државе нема суверене власти која је способна да легитимно решава сукобе, нема ни слободе, права ни дужности, а тешко је остварити другачији систем правила за остваривање општег добра. Отворена и неутемељена критика државе одузима право држави да обликује *морално јединство и осећање солидарности* припадника нације. А ово право државе може се остварити само демократски изабраном владом, циркулацијом јавног мишљења и развијањем љубави према отаџбини. Оправдана је критика државне свемоћи али још је више оправдана тежња да се државна принуда доведе у склад са правним поретком.

Али претходно питање је каква је држава, каквог националног састава, каквог политичког корена? Одговори на ова питања преламају се кроз једновековне српско-југословенске државне проблеме која нису у ваљано схватана у српском књижевничком сталежу.

Језик је неодојив од значења која се у свакој нацији историјски и културно стварају. Значења језика су загонетка. Та чињеница упућује на закључак да језик није само рационална творевина човека већ једнако и ирационална.

Језик у политици је израз политичке стварности, он је, другачије речено, прилогођен практичном животу. Карл Манхајм је тачно указао да се политичко знање и језик крећу у *ономе шиио на-сїаје* али једнако и у о ономе што јесте или што је била прошлост. То је језик знања о циљевим и средствима, знање заповедања, доношења одлука.

Велики проблеми политичког језика огледају се у томе што он није омеђен тзв. језиком професије, што нема норму. Та околност омогућава мешање језика и говора који су саобразни ономе што је политичка делатност и политичко знање са оним језиком који ћемо именовати као фигуративни, односно језик у коме су наглашене сликовност, емоционалност, ритмичност. Књижевници могу да говоре и пишу приближно политичком језику, могу да мешају делатни и фигуративни језик. Проблем са произвољним и фигуративним језиком је у томе што покушавају да замене или учине оно практично, рационално политичко знање споредним у односу на језик и говор. Јаким језиком воље или слике потискује се значај онога што је прагматско политичко знање, или знање о политици.

У јавним расправама свака страна покушава да проблем пребаци на свој политички језик. *Произвољносїй ѿолийичкої језика* противи се ономе што се може констатовати здравим чулима. Али догађа се да једна страна не уважава искуствене чињенице; она *именовањем* догађаја и личности, заправо сопствени интерес пакује као општи. Тако имамо неку врсту злоупотребе речи. Ови књижевници покушавају да игром литерарних речи одређује токове практичне политике.

Било је књижевника који су користили рационални језик, у коме су се поклапали стварност и знак, Али било је и књижевника који су у политичким наступима били у мрежи разметљивог политиканства, пуни интрига, лажи, клевета, шарлатанства. Речи које користе нису из демократског фонда. То су речи-покличи, паролe, куршуми, стреле натопљене страстима. Ослањају се на осећања, а не на разум. Тако су политичку реалност, политичке процесе и личности пребацивали на терен јаког језика пуног острашћених стилских фигура, критике свега постојећег само на српској страни.

* * *

Током два последња века историје српског народа, српски књижевници су били политички најактивнији сталеж. Из њихових редова регрутовали су се и практични активисти и ствараоци јавног мишљења. Да укратко подсетимо на неке учинке.

Српски књижевници, током 19. не показују у практичном деловању и својим политичким текстовима интересовање за низ социјалних питања. Њихова јавна пажња, у некњижевним текстовима и јавним наступима, - као уосталом и њиховим политичким функцијама - усмерена је на 1) освајање националне слободе и стварање државних установа и 2) вредновање власти и владара, начина владања у Србији. Током 19. века они су једнако активни у *ипрактичним* пословима државне управе колико и у политичким *шексјовима*. Лаза Костић је партијски активан, посланик у пештанском парламенту, хапшен и затваран због српске политике. Јанко Веселиновић је члан политичке странке и председник општине, Радоје Домановић члан странке (Аврамовић, 2016). То је време стварања државних институција, (и културних) у најширем значењу овог појма. Највећи српски књижевници овог раздобља узимају учешће у политичкој пракси Србије. Они делују у институцијама државе, стварају нове институције у култури, политички се организују, утичу на јавно мишљење. Поред рада на *инсти-*

иуационалноу развоју и модернизацији српског друштва 19. века, велики српски књижевници најснажније утичу на развој *националне свесџи* српског народа, као и на утемељењу националних вредности. Први задатак био је ослобођење и уједињење српског национа. У листу *Змај*, песник Јован Јовановић је подсетио на стару истину „... док се ропски духови не изобличе, не може се родољубље узвисити”. Змај се иначе залагао за српско-хрватско јединство („браћа једне крви”), није прозрео политику Штросмајера и „хрватског државног права” (Крестић, 2022). Али, у тој борби за слободно и уједињено српство, коју су неки писци платили и лишавањем сопствене слободе, није изостала критичка реч на рачун начина владања, српског менталитета и рђавих установа. Другим речима, *иатириојска иолиџика је била доиуњавана криџичким речима* на рачун владајућих личности. Код неких књижевника се тежња за слободом и јединством народа спајала са значењима њиховог књижевног текста, код других није.

Српски књижевници *између 1918-1941.* показују висок степен идејнополитичког разликовања и међусобног сукобљавања. Они се разликују у књижевно-естетском опредељењу а још више у идеолошком и политичком деловању. Остаје непрозирно да ли су сукоби и нетрпељивости у погледу политичких идеја били потхрањивани естетском школом и праксом или су разлике у поетикама биле појачаване идеологијом и политиком.

Када је реч о међуратној политици српских књижевника онда се може констатовати следеће. Постојала је сагласност око националне идеје утолико што се *срџство уиџало у јуословенску нацију* (једно име за три племена). Заправо, за српске књижевнике национално питање је било државно, југословенска нација је била поистовећена са државом. Јован Скерлић је у том погледу, барјактар српске велике заблуде. Тврдио је да су Срби и Хрвати истовестан народ, бранио југословенску идеју, упркос чињеници да је познавао политичке ставове Анте Старчевића, Фрање Рачког, Јосипа

Штросмајера. Скерлић је пример како велики интелектулани ум погрешно политички мисли о националном питању.

Националне вредности су биле предмет одбране једне групе књижевника али се увек мешала у ту одбрану и југословенска идеја. Нико није доводио у питање државу али јесте њен унутрашњи облик власти. Подела је била на монархисте и републиканце. Идеолошки се делила оштро на капиталистичку и социјалистичко-комунистичку струју. Партијско-политички је, по природи ствари, била расцепкана. Неки писци су били партијски активисти, неки су политички деловали јавно без страначког ослонца и упоришта а неки су били службеници државе, нарочито у дипломатији. Јован Дучић је својом књигом *Верујем у Бога и српство* (1942) показао како књижевник добро опажа стварност и како ваљано о њој суди. После усташког геноцида у Јасеновцу и на другим местима он закључује да се са Хрватима не може живети у једној држави. Хрвати су народ који стално тражи туђе територије и културу, им је католицизам јачи од словенства, да непрекидно гаје мржњу према Србима пре и после 1918. године, да су у политици парничари.

Са институционализацијом политичке демократије *после 1990*, наступају поделе и савези међу грађанима, па тако и међу књижевницима. И још нешто. Парадоксално је али тачно да се њихова јавна улога више истицала у једнопартијском социјализму него у вишестраначкој демократији. Али тада се линија подела повлачила између социјализму привржених писаца и већине оних који су критиковали систем једнопартијске власти.

Мисао о књижевницима као „гласу народа” или као чуварима националне слободе, распршио се посебном силином почетком разбијања СФРЈ, тачније од 1985. године. Никада у новијој културној историји српског народа, као средином 80-тих година 20. века нису књижевници ископали међусобне ровове, управо око питања националне слободе и државе. Једна групација књижевника остала је на бранику српске слободе и националних права.

Друга је слободу схватила као беспошtedно оспоравање, омаловажавање српских вредности, права и интереса.

Искуство грађанско- националног рата у Југославији и њеног разбијања показало је да постоје дубоке идеолошко-политичке разлике међу српским књижевницима. Архетип националне слободе растворио се на патриотску слободу и на слободу омаловажавања и негације националних вредности. Настала је нова идејнополитичка подела која је изнедрила на једној страни патриотске књижевнике у јавном деловању и значењима својих дела, (Добрица Ђосић, Антоније Исаковић, Матија Бећковић, Гојко Ђого, Рајко Петров Ного, Брана Црнчевић, Борислав Михајловић-Михиз, Борислав Пекић, Милован Данојлић...) а на другој „критичку” књижевност према српској нацији и српским личностима (Видосав Стевановић, Мирко Ковач, Филип Давид, Драган Великић, Бора Ђосић, Вук Драшковић...). Појавили су се писци који су својим јавним политичким изјавама и демонизацијом српства у неким значењским слојевима својих романа демонстрирали јаку заинтересованост за придруживање западном разапањињу Срба на голготски крст (Аврамовић, 2016, Аврамовић 2022).

* * *

Какав су политички траг оставили српски књижевници после 2000. године у погледу односа према националним и државним вредностима? Најдубље политичке промене међу српским књижевницима, догодиле су се у односу на југословенску државу. Први пут после 1918.године, српски књижевници су у свом већем делу оптирала за српску државу и прекид са југословенском државом. Све ове идеолошке и политичке разлике у српској књижевној интелигенцији биле су праћене жестокиим вербалним сукобима, нетрпељивошћу и страшћу. Као да су преузимали улогу врховних политичких судија. Политичко знање је било оскудно, а осећања врела. Српски патриотски интереси нису имали општу подршку међу књижевницима у време краја југословенске држа-

ве. Чак је било и отвореног блаћења свега што је српско. Књижевници у српској јавној политици нису били вођени практичном мудрошћу, већ доживљајем, утиском, лаким и тешким речима и брзим искључивим ставом. Како су деловали они који су преузимали партијске и државне функције, за сада је непрозирно и тешко докучиво сазнања.

Заступање патриотског или антипатриотског (или непатриотског) става у политици, може да буде право сваког грађанина па и књижевника. Такав став је подложен критици или одбрани. Али, када је реч о књижевницима у српском друштву, онда постоји једна разлика. Традиционално, књижевници су на бранику националне културе. Од овог сталежа се очекује да одлучно брани националне вредности. То се чини и када су у сагласности са властима и када су њени критичари. Други аспект овог питања тиче се односа књижевника и државне власти.

Чињенице показује да писци који су пре, а нарочито после 2000. године били заинтересовани за „денационализацију” српског друштва, уживали су повољан статус како у јавности тако у државном апарату. Слободно пишу, критикују и нову демократску власт, примају награде, а неки преузимају државне функције, у влади и дипломатији. Патриоте су европејци, а националне патриоте су коров у европској башти.

Једно је сигурно, дубоке политичке разлике и брзе промене у мишљењу карактеришу једно и друго време. Као и у југословенском раздобљу показан је висок степен одсуства националног вредносног консензуса.

Србија је пружила политички и војни отпор новим освајачима. Делимично је у томе успела. Али, политички успех је свакако у томе што се Србија вратила свом имену државе и што се извукла из једне историјске државне и политичке заблуде зване Југославија. У том подухвату неки српски књижевници су учествовали а други се оштро супротстављали.

Двовековно културно-историјско и политичко наслеђе српског народа уверава нас да су књижевници својом егзистенцијом и својим делима били део политичке праксе и политичког мишљења. Заблуда је, међутим, тврдња да су политички били успешни са становишта српског укупног друштвеног развоја. То би се можда могло односити на њихова књижевна дела, уметничку вредност и утицајноост. У политичким стварима они су били уједињени (у неким епохама) око неких циљева али су се разликовали у знањима и вредносним опредељењима. Нити су једнако схватили политичку делатност, нити су сви успешно разумевали догађаје и процесе у друштву и међународним односима, а нису ни на уверљив начин оцењивали политичке личности и политичке странке. А нарочито су се разликовали у опредељивањима за политичке, националне вредности крајем 20 века. Политичка делатност је за неке српске књижевнике била *terra incognita* у том раздобљу. Са тако мало политичког знања, морала и способности изрицали су најтеже квалификације и оцене на рачун сопствене нације, државе, политике.

ЦРЊАНСКИ ИЗМЕЂУ КОНЗЕРВАТИВИЗМА И ЛЕВИЦЕ

Почетак Црњансковог интересовања за политичка и друштвена питања свог времена пада 1919, године, када је у новосадском *Јединству* (12.7.1919) објавио текст „Револуција и васпитање”. Убрзо су уследиле политичке репортаже у *Полицији*, а касније своја политичка и социјална схватања објављује у другим новинама (*Време, Правда*).

Од тада па до пред крај живота, писао је о готови свим важним питањима државе, нације, културе и човека али у различитим политичким околностима и различитим друштвеним условљеностима. Критички о мађарским покушајима ревизије граница после Првог светског рата пише у серији текстова *У Хорџијевој Мађарској* (1923) у којима поред описа незадовољства Мађара Тријанонским миром, по коме је њих три милиона остало изван нових граница, Црњански пише како се српска села празне, а цркве остају пуне. *Извештаји из Војводине* (1923) писани су исте године са описом сукоба радикала и демократа. Ови текстови су сазнајно значајни зато што се у њима преплићу непосредни искази ондашњих становника војвођанских градова и села, запажања самог писца и његови експлицитни ставови о Војводини као делу српског националног идентитета. У тим ставовима преплићу се улога православне цркве, односи између националних заједница, при чему се указује на идентитетске разлике између њих. Посебна пажња се посвећује националнокултурном профилу Срба на том простору, значају политичких личности и страначке поделе између радикала и демократа, улози војске и прослави важних датума за патриотско понашање.

Критички пише о стању гробова на Крфу, у серији репортажних текстова *Гробља Србије на Крфу* (1925). Социолошку слику о Босни разматра у неколико чланака *За нашу сиромашну и заборављену Босну* (1925). Од 1923, до 1925, он објављује 44 текста социјално-политичких садржаја у којима критички разматра прилике у Краљевини СХС. Период од 1926. до 1933. године није публицистички интензиван али и даље је ангажовани интелектуалац. Расправља о разним темама: о српској цркви, бискупу Шарићу у Сарајеву, српским ратовима за слободу и уједињење, краљу Александру о далматинским градовима, Великој Британији, ратним традицијама српске војске, друштву Сокола. Улази у полемике око „стране књиге”, а са Крлежом о пацифизму.

Искуство са уређивањем *Игеја* 1934/35. године је круна његовог слободног политичког мишљења у међуратном периоду. Био је оснивач и главни уредник листа који је уређивачку замисао усмерио према културно-духовном систему као суштински важном за индивидуални и колективни живот. У првом броју *Игеја*, објавиће се уводник са потписом Црњанског, али и нека форма уређивачког програма часописа из кога, сасвим извасно, стоји сам Милош Црњански. У уводнику се оспорава таза о материјалним узроцима „узнемирености у Европи”. „Данас је јасно да није велики неред само у економским односима, него још већи у психи и главама”. На дневном реду (пише у истом уводнику), треба да буде „примена националних идеја”, при чему се има у виду државотворни садржај националне идеје. Национални талас је „логичан завршетак досадашњих напора да се код нас створи јединство и држава”, али то не значи да у друштву са око 80% сељаштва, национализам треба да „мајмунише иностране покрете”. Национална идеја ће, дакле бити једна од водећих тема у културној политици часописа *Игеја*. У уређивачком програму истичу се неки елементи који то недвосмислено потврђују. Међу сарадницима је био и један број професора Универзитета, књижевника, новинара, а карактеристично је присуство млађих сарадника – студената. Њихова сарадња

имала је различите форме: разговори са ствараоцима, ауторски текстови, одломци књижевних радова, прикази итд. *Идеје* су биле отворене за све ауторе који нису били на страни марксистичког интернационализма. Неки међу њима били су у идејном погледу неутрални, попут Иве Андрића и Десанке Максимовић. О овоме више у мојој студији *Политички сјиси Милоша Црњанског*, 1989.

Политичке оцене међуратних српских дипломатских личности и догађаја записивао је у *Ембахадама*, књизи објављеној после Другог светског рата. У *Ембахадама*, тој књизи сећања на људе и догађаје између два светска рата, поводом Балугџића сажето записује каква је стварност политике. „Та разулареност, ђеф, својеглавошћ, били су једна од најгорих црта наше дипломатије, у иностранству, у тој прошлости, а та страшна, безумна мржња, главна црта у нашој унутрашњој политици.”

Отвореност у мишљењу о политичким питањима Црњански показује и у портретисању политичких личности са којима је радио у Краљевини Југославији и емигрантској влади. Он пише о њима по својој мери, без намере да његова буде последња. Балугџић је „чувени капућехаја”, Милан Стојадиновић, „чека и гледа”, Кнез Павле „видна мизантропија”, Бошко Христић дипломата „који је стално јурио за зечевима”, Александар Цинцар-Марковић је „писмоноша”, а генерал Симовић „карикура једног Де Гола”. Једна мисао из Лондона, у време Владе генерала Симовића је карактеристична и део је општег, суштинског знања о политици. На питање енглеског официра, шта мисли о Хитлеру, он одговара: „где год је долазак на власт драматичан, треба очекивати драму” (*Ембахадама*, 1983, IV:35).

Шта је проблем у Црњанскомом разумевању југословенске државе од 1918 до 1941. године? У томе што је био светан њених огромних противречности, сукоба и бесперспективности али је ипак остао на њеном бранику. Треба подсетити да је био у више државних и јавних институција. Против ове државе, пише у тексту „Оптимизам” (*Идеје*, 1934) „не може бити нико здравог разу-

ма него једна хетерогена маса аустријанчина, комуниста и бивших комуниста, сепаратиста и мешавина свих тих боја”. Увидео је на интуитиван начин да је основни проблем Краљевине Југославије национални.

Највише нејасноћа у том мишљењу није било везано за државне установе колико за њену народну суштину. Нема државе без становништва и територије. А становништво се јавља у форми народа, нације. У текстовима Црњанског из тог времена, ова појмовна граница није увек јасна, није бистра као што је национално разликовање Срба, Хрвата и Словенаца.

Шта се може закључити из Црњансковог југословенског става између два светска рата? На првом месту, треба државнички мислити о трајности државне зграде која се подиже. Квалитет делатног мишљења, а то је практично, државно мишљење, на првом је месту. Можда је „кривица” у владајућим појмовима времена. У историји је све у знаку пролазности. Смисао историје и живота, садржан је у њиховом настајању, у њиховом протицању, замена старог новим.

Службена политичка мисао Милоша Црњанског у Немачкој и Италији између два рата. Од 1936. до 1941. године дописник је Централног пресбироа (ЦП), који је деловао при Влади (Министарски савет) Краљевине Југославије. ЦП је поред информативне функције имао и пропагандну, а дописници су имали обавезу да информишу Владу, да пропагирају њену политику, да објављују и своје текстове чији је садржај био у оквиру политике Владе.

У Немачкој од 1936. до 1938. и у Италији од 1938 до 1941. године, Црњански је дописник ЦП, у функцији неке врсте аташеа за штампу при посланствима (амбасадама) Краљевине Југославије. Дипломатски извештаји су политичка свакодневница. У дипломатским извештајима из Немачке између 1936 и 1938. године (Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*) обавештава се ЦП и лично председник Владе, Милан Стојадиновић о прегледу штампе која пише о Југославији, о догађајима и личностима који

су значајни као информативна основа могућних потеза Владе. Истовремено Црњански пише о немачким и италијанским политичким приликама за лист „Време” у Немачкој (1953-1938); у Шпанији 1937; у Италији (1938-1939). Нема суштинских разлика између Црњанских текстова у „Времену” и дипломатских извештаја. У „Времену” су опширнији, благо се држи страна домаћину у међународним односима, потписани М. Црњански и М. Путник.

Сличност у мишљењу о политичким догађајим и личностима у „Времену” и званичним извештајима упадљиви су, при чему су ови други прецизнији, детаљнији, са портретима бројних личности из владе (политике) и јавности. У „Времену” су текстови приметно „навијачки” за југословенско-немачку ствар и у корист југословенском оснаживању међународне позиције, али без одлажења у крајност. То су питања: спољна политика Немачке према Италији, Француској, Енглеској, избори за Рајхстаг, сусрет са Хитлером, Герингов четворогодишњи план, проблеми са црквом, реформа штампе, долазак Мусолинија у Берлин, Аншлус.

Дакле, Црњански је имао професионалну обавезу да информише ЦП и Владу о разним догађајима у овим државама али и да их обавештава о писању немачке, односно италијанске штампе о Југославији и појединим личностима. Своје извештаје, које пише скоро свакодневно, почиње „дописнику је част доставити”, са бројем, предметом и одсеком, ЦП, или Председнику Владе Милану Стојадиновићу. На директним писмима М. Стојадиновићу, потписује се „са дубоким поштовањем” или „много Вас поштује.”

Црњански је имао један однос уважавања Милана Стојадиновића као способне политичке личности. (На чело Владе долази 24.6.1935. године а смењује га, после избора 11.12.1938. године, Кнез Павле 5.2. 1939.) Наследио га је Драгиша Цветковић. То се види не само из поверљивих извештаја њему лично, са повременим тоновима приватне блискости, и концилијантним потписима, већ и оценом његове спољне политике, а и касније, после пада Владе 1939. године.

На таквој функцији и ЦП-у, Црњански је био у обавези да следи спољнополитички курс Владе са Миланом Стојадинвићем на челу, према Немачкој и Италији. То је била политика незамерања, опрезне сарадње, никако конфронтација. Апсурно је и помислити да би неко на позицији члана Владе, било на којој степеници хијерархије, могао да буде „слободнолебдећи интелектуалац.” Текстови за лист „Време” из Немачке и Италије, писани су на фону спољне политике југословенске Владе. Они се суштинске не разликују од дипломатских извештаја, осим у језику и нивоу конкретности. Углавном афирмативни са становишта спољне политике земаља домаћина, у овим текстивима се провлачи једна нит вешто формулисаних критичности према приликама у тим државама.

У оцену политичке ваљаности онога што је Црњански писао о Немачкој и Италији (и Шпанији) мора се укључити још једна околност. Он на три начина прилагођава, ограђује своје погледе и ставове: користи друге изворе или напомиње дејство државне цензуре, а користи и псеудоним. Тако, пише са становишта „ситуације посматране из Берлина”; „из добро обавештеног партијског извора...”; „обавештени кругови у Берлину...”; „приватно дознајем...”. Други извори су званични. У дипломатским извештајима из Немачке, он такође упозорава на цензуру Немачког министарства за пропаганду; они контролишу шта пише о Немачкој за лист „Време”.

У Италији је такође у двострукој функцији: шаље извештаје ЦП при Влади. Зна из искуства да италијанска држава контролише његове извештаје (неке шаље курирском поштом), и пише за лист „Време.” Из Рима, пише Стојадиновићу 5.8. 1938. године, „не могу поштом да вам шаљем такве информације.”

Црњански је обављао и практично-чиновничке послове у дипломатском апарату Краљевине Југославије, при чему треба подсетити на чињеницу да није био партијски човек и да је био позван да ради за спољну политику државе за коју су и његови преци Путници, „гинули”. Већ ови подаци довољни су да одбаци-

мо претпоставку о спољашњој мотивацији за политички рад. Са таквом политичком самосвешћу он је у интересу државе *йрилато-ђавао* своје јавно мишљење о немачкој, шпанској и италијанској стварности од 1936. до 1941. године. Може се тврдити да је то било хетерономно политичко мишљење, а разлози су: захтеви професије, захтеви спољне политике Владе, лични односи (Милан Стојадиновић, Коста Луковић), цензура државе у којој је на служби.

Обнова слободног политичког мишљења после 1945. године. У Лондону његова политичка мисао се поново ослобађа. Политичке успомене пакује у *Ембахаве*, а за аргентински *El Economist* пише о светским политичким и економским темама „виђеним из Лондона” после 1945. године. *Ембахаве*, пише у слободи, без обавеза неке институције, а за Милан Стојадиновића у Аргентини, без налога али за хонорар будући да је тешко живео.

Политичка интересовања Милоша Црњанског, нема никакве сумње, нису била плод жеља да парадире јавном сценом, да искористи свој књижевни углед зарад пласирања политичких уверења и ставова. Ништа од тога не може да се нађе у јавној делатности великог српског писца.

Аутентично политичко мишљење Црњански остварује у раздобљу до 1936. године и после одласка у Лондон, од 1941. године. Слободна политичка мисао открива његове интелектуалне, емоционалне и етичке особине. Он је поседовао изузетно образовање о човеку, његовим стваралачким остварењима и традицијама, историји, друштву и држави. Та знања није држао у фиоци свога ума, већ их је, полетно и са пуним уверењем, обликовао у разним жанровима и готово свим новинама. Уносио је жар у то што пише, дакле био је искрен. Али, да би човек прихватио одговорност за јавне ствари, поред интелектуалних способности, потребан је морал и храброст. Морални интегритет је онај мост који повезује приватну свест грађанина и јавне послове нације и државе. Црњански је тај интегритет поседовао. Храбро је бранио своја политичка уверења, није се повлачио ни онда када је био усамљен у

гледиштима о некој ствари. Држао је да се заузима за опште добро ствари о којој је писао, говорио, деловао.

Његово слободно политичко мишљење није било лишено емоционалне обојености. А то је био знак искрености. Његови текстови о политичким стварима откривају нам дубоку искреност мишљења у ономе што је писао - нападао или бранио. Одлуку да прихвати изазов политике, мотивисала је његова намера да допринесе разумевању општег добра, власти, интереса и слободе у оквиру државе. Бранио је чврсто и отворено своја уверења. А то може само високо одговоран, дакле слободан човек.

Разлике у политичком мишљењу Црњанског. Политичке разлике су реални израз друштвених, културних, међународних околности. Овоме се морају додати низ наследних, биографских, социјалних, ситуационих, образовних, васпитних, економских чинилаца саме личности. Свако мишљење има друштвени карактер. То значи да је условљено бројним установама, искуством, интересима, образовањем, менталитетом, индивидуалном психологијом. Из тога проистичу разлике у мишљењу појединаца и група о истим стварима. Да би се успешно политички мислило, потребно је да постоји осетљивост за проблем, отвореност и радозналост духа, еластична употреба постојећег знања. Успех таквог мишљења зависи и од броја и врсте података, начина разумевања проблема и истрајности.

Црњански је своје *службено* мишљење прилагођавао прописима, обичајима и законима државе и политици Владе. Политичке чињенице тумачио је у складу са прагматичним одлукама Владе. Овај облик мишљења је био везан за интересе државе и то се види у избору чињеница и њиховом тумачењу у „Времену”. У том раздобљу његово политичко мишљење било је „средство колективног делања” (Карл Манхајм). Рационалност није изостала у овом начину мишљења али је била уоквирена политичким циљевима и разлозима. Критичка страна политичког мишљења, у оквиру службеног извештавања, била је свесно сузбијана.

Слободно мишљење се испољавало у облицима реалног и утопијског. Када је писао о разним друштвеним проблемима Југославије до 1935. године, он се ослањао на чињенице, на опажање и рационално знање. Међутим, жељено мишљење је такође својство његовог слободног политичког мишљења. Емотивно пише о неким крајевима Југославије као „најлепшим на свету” а у појединим текстовима о Југославији не обуздава своје осећајно југословенство. Од текста до текста *мешају се рационално и осећајно мишљење*, а у текстовима после 1945. године, преовлађује рационално мишљење. Али до 1935. и после 1945. године, његова политичка мисао је заснована на слободном избору тема и критичком приступу догађајима и личностима.

Конзервативна и социјална мисао Црњанског. Црњански слободно, критички пише о политичким стварима од 1919 до 1936. године. Није га привлачио сјај политичке позорнице, мамац славољубивости, материјални интерес који увек више или мање награђује политичку активност, а најмање опијум власти. Ништа од тога не може се наћи у политичкој биографији нашег писца. Основна мотивација његовог интересовања за политичка питања друштва и државе је брига за интегритет државе, за опстанак и развој нације, брига која није условљена обавезностима и диктатом него је извирала из његовог патриотског бића.

Историја 20. века, којој је већим делом живота био сведок, а у одређеној мери и стваралац, имала је вратоломни ток. У младим годинама био је мобилисан у Аустроугарску војску, био је војник у Првом светском рату, а Други светски рат га је одвео у емиграцију из које се вратио у отаџбину после двадесет четири године. Између та два рата живео је у једној државној творевини о чијој несрећи најбоље говори свакодневна неизвесност хоће ли опстати пред унутрашњим и спољашњим противницима и непријатељима. Несигурност индивидуалног постојања, неизвесни живот националне заједнице и нове државе, морао је бити онај искуствени покретач Црњансковог мишљења о друштву, човеку и

историји. Свеколика социјална пометња морала је однекуд да потиче. Где се налазио тај извор колективног јавног и приватног немира? Наш писац је још у младићком раздобљу открио у *полици* онај део друштва који поседује највећу силу у померању односа између појединаца и народа, између држава. Са образовањем које је стекао у Темишвару и касније на универзитетима, са интелектуалним способностима и ретким даром запажања, Црњанском није било тешко да у политици пронађе оно што су мислиоци политике током историје људске културе сазнали: да је управо политика најсудбоноснији покретач друштвеног, националног и појединачног постојања и догађања. Политика то може зато што су власт и одговорност њени централни појмови. Црњански је добро уочио да се у политичким пословима мешају идеје и искуство, разум и страст, да истина и лаж мењају често своја места, да воља за влашћу и мудрост могу бити нокат и месо, али и ватра и вода. У Краљевини Југославији, беснели су сукоби национални и политички, у европским државама тоталитаризми су потиснули демократију. Политичка сарадња као један облик ове делатности била је нада усамљених мислилаца.

Стварност југословенског и европског живота прве половине 20. века карактерисала је неизвесност. На политичкој позорници брзо су се смењивали људи, идеје, институције. Променљивост је била основно обележје циљева и средстава која су била коришћена у сукобима између народа и држава. У власти је концентрисана страховита сила дробљења институција и људских судбина, али Црњански је знао да је то и сила стварања нових институција и подизања посрнулог човека. У том Јанусовом лицу политике, у њеној сили да баца људе и њихове културне тековине на земљу и под земљу као и да подиже страхом и бригама опхрваног човека, налази се свакодневни изазов ове делатности за грађанина и интелектуалца. Прихватити овај изазов значи прихватити *одговорности* за јавни живот нације и државе. А одговорности нема без слободе. Управо тај појам нам помаже да објаснимо основну по-

литичку мотивацију Црњанског. Он је осећао властиту одговорност за оно што се догађа народу у коме је рођен, за државу Срба, Хрвата и Словенаца, за коју су Срби гинули и Европу којој је културно припадао. Политику је Црњански разумевао као борбу за власт, али и као нешто више од тога, као борбу за *ојшше* интересе нације и државе. И у том осећању слободе и одговорности успео је да се отме једној заблуди да појединац није ништа и да као таква мрва ништа не може да учини. Чињеница да је објавио на стотине текстова о политичким стварима најбољи су доказ да је наш писац веровао у снагу јавне речи и њене могућне ефекте. Зар би неко писао, а да није уверен у учинак онога што пише?

Предмети о којима је Црњански писао били су разноврсни као што су и поводи били многобројни. У унутрашњој политици то су били основни национални и државни проблеми Краљевине Југославије: марксизам и комунизам, монархизам, државотворни национализам, сепаратизам. Од идеолошких струјања на европском међуратном тлу Црњански најстрасније критикује комунистичку идеологију, налазећи у њој радикалну претњу традицији националне културе.

Милош Црњански, као политичка личност, био је током живота у различитим ситуацијама али његова мисао није била једнако друштвено условљена. Другим речима, постоје раздобља у којима је он слободно изражавао свој политички став и године рада у којима је изражавао службено политичко мишљење. Важна последица овог разликовања је потреба новог тумачења његове политичке биографије, која је деценијама била под теретом реакционарности и фашизма. Разуме се, и политичка мисао Црњанског била је на више начина условљена.

Требало је да прође толико времена па да се открије значајна разлика у политичком мишљењу српског књижевника. А могло је још у предратном времену да се открије да наш писац о политичким стварима мисли *аушономно* и *хешерономно*. Данас то може да се тврди без остатка: политичка мисао Црњанског је од 1923. годи-

не до 1936. године, и од 1941 до 1965. године, аутономна, слободна, независна. Од 1936 до 1941. годинем хетерономна, неслободна, службена, прилагођена државним интересима.

* * *

Да ли је идеолошки био више наклоњен конзервативном, грађанском или социјалистичком погледу на друштво, државу и чо-века? Политичка мисао Милоша Црњанског је била у основи дво-струка: конзервативно-традиционална и социјалистичка.

Конзервативна мисао се нарочито препознаје у „Идејама” 1934/35. године. У његовим критичким текстовима на првом месту су марксизам и комунизам, а одбрана монархизма и југосло-венске државе. Угаони камен њене политике био је: основна брана политичком бољшеvizму (марксизму) може да буде целокупан фонд културног и уметничког наслеђа „нашег народа”. Он је ду-боко посвећен одбрани и поштовању *рајиних традиција* српског народа. Национализам је у функцији одбране државе. „Идеје” су без предаху заступале конзервативну замисао културе. У тексто-вима Црњанског инсистира се на значају наслеђа и искуства („дух старине”), нација се схвата као незаобилазни културни и живот-ни оквир за појединца.

Шта Црњански подразумева под социјализмом, левицом? Со-цијализам се историјски појављује као алтернатива капитализму. Јавља се као теорија и пракаса критике друштвених неједнакости. Социјално порекло Црњанског определило је његове симпатије за ниже слојеве друштва. Лако је и у свакој прилици разговарао са онима који социјално пате. На универзитету делује као при-падник левнице. Путује по свету и увек показује симпатије за људе „одоздо”, на доњим лествицама друштвене неједнакости. Међутим, однос према социјалистима, левици се мења у време када је оја-чала комунистичка омладина у Каљевини Југославији. „Идеје” су се страшно супротстављале левичарским политичким идејама ду-ховним репертоаром културне прошлости. Другим речима, кул-

турна традиција је била аргумент против позива за промену света револуционарним средствима.

Поврх свега, његово схватање левице остаје нејасно. И када је критички писао о комунизму у „Идејама” и када је критиковао левичарску штампу, питање разумевања овог појма остаје отворено. То није случај када је реч о његовом конзервативном мишљењу. Није био антрополошки оптимиста, држао је до ауторитета власти, поштовао државне институције, одбацивао је револуцију као средство друштвених промена, а нарочитом снагом је бранио вредности националне традиције.

Видимо да постоје разлике унутар политичког мишљења Милоша Црњанског. Оно је *условљено* друштвеним околностима, ситуацијом, емоцијама, професионалном улогом. Али постоји још једна: између политичког и културно-уметничког, чињеничког или доживљајног мишљење. Доживљајни однос према стварности, описао је у својим књигама *Љубав у Тоскани* и *Код Хийерборејаца*. Појмовно мишљење, изукрштано разним стилским фигурама, излагао је у новинским текстовима и дипломатским извештајима.

ПОЛИТИЧКИ АНГАЖМАН ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Две страсти: књижевност и политика. Добрица Ћосић (1921-2014) је, без сумње, најистакнутији припадник српске ангажоване књижевне традиције у другој половини 20 века: књижевност и политика су били његово животно опредељење. Од уласка писца у стварност ратног вихора 1941, у свет победника после 1945. године, па све до смрти он је био опседнут политичком активношћу и књижевним стваралаштвом. Био је личност са огромним стваралачким и политичким потребама. Живот му је протекао у смењивањима њиховог првенства у одређеним раздобљима, без великог удаљавања и у сталном спору у коме је књижевно стварање било отпорније на промене у друштву и држави, од политичких ставова и понашања. Скоковита идеологија од југословенства до српског становишта, од комунисте до демократе, од титоисте до антититоисте карактеристика је Ћосићевог политичког деловања. Међутим, у тим променама није мењао свој хуманистички хабитус, хуманистички мотив да ради на стварању праведнијег и слободнијег друштва.

Није Ћосићев политички ангажман био лишен унутрашњих дилема и напетости. Писати романе у тишини или закорачити у буку и бес политичке борбе? „Ћутати и бити само у рукописима и књигама или говорити, делати, борити се за социјалистичке идеале? Неком мојом људском суштином, душевним стањем, мени се ћути; доста ми је света и његове будућности. А неким својим рационалним, интелектуалним бићем, другом природом – знам, морам се борити, без обзира на исходе. И тако располућен, сјурујем

се у супротности, у крајности” (Добрица Ћосић, *Лична историја једној годџа* 1.1.1967. у наставку ЛИЈД.).

Али када се једном ступи са обе ноге у политички ринг нема лаког, нема брзог повратка. Једино што је преостало писцу, јесте да нађе за себе ону тишину која му омогућава стварање. „Како да обезбедим мало самоће и мира, мало изолованости од догађаја да бих мислио као писац, а не као идеолог и политичар?” (ЛИЈД, 8. јун 1968).

А било је и дана када се упитао о смислу, не само свог, ангажмана. Размишљајући о Ђиласовој судбини, упитао се зашта је утрошио младост и књижевни дар и за шта је девет година рођијао? И његов повременни поглед уназад, на сопствени ангажман, био је испуњен преиспитивањем смисла, нарочито у време рушења југословенске државне зграде: „Толике српске жртве, толике људске енергије, толике наде у слободу и добро – све је то било узалудно! Каква историјска превара! Тито је највећа превара 20. века” (ЛИЈД, 22.1.1990).

Ћосић се не уклапа у ону школу мишљења по којој је интелектуалац човек са високим формалним образовањем. Стручњак за неку област знања није самим тим интелектуалац. Ћосић је по вокацији био књижевник али истовремено он је био грађанин државе који заузима јавне ставове о друштвеним и политичким проблемима. Он је показивао бригу за опште добро или јавни интерес. Разликовао се од већине других српских (и југословенских) књижевника по храбрости да јавно каже шта мисли о неким општедруштвеним, идеолошким и политичким питањима.

Одбацивање јавног политичког ангажмана од неких књижевника образлаже се поделом друштвеног рада („свако ради свој посао”) и вредносном неутралношћу. Идејнополитичка опредељења су увек групна, партикуларна, а писац треба да остане у јавном животу изван вредносне ирационалности света. Није једноставно утврдити значење вредносног опредељења појединца. Тешко је одредити однос циљева и средстава у политичком деловању. Није

на књижевнику да саветује људе како да уреде своје животе. Не треба да говори другим људима шта да чине. Нека на та питања одговарају политичари или спасиоци, демагози и пророци.

Ђосић не прихвата овакво гледиште о „друштвеној подели рада”. Он има другачије став о политици. Из искуства зна оно што је теоријски тврдио велики немачки социолог: „На свим подручјима заједничког деловања без изузетка појављује се најдубљи утицај творевина власти”. (Макс Вебер, Привреда и друштво II, 1976). У том смислу, јавни ангажман, политичко и идеолошко деловање је прихватање одговорности за лични и колективни живот. Проблеми појединачних живота су део јавних проблема. Књижевник је у могућности, као и припадници других професија да јавно мисли и делује на више начина. Да јавно уочава одређене појаве у друштву, да разматра циљеве и последице деловања доносилаца јавних одлука, да критички оцењују одговорност политичара и интелектуалаца.

Дакле, интелектуалац се идејнополитички опредељује, а као политичар учествује у доношењу одлука. Да ли књижевник остаје књижевник и када се идејнополитички опредељује? Да. Он изражава јавно своје вредносно становиште о проблемима друштва и политике. Остаје питања његове утицајности на практичне токове живота.

За и против комунистичке партије. Ђосић одлази 1941. године у партизане, мотивисан борбом за праведније друштво. Примљен је у Савез комунистичке омладине Југославије 1939. године. У току Народноослободилачке борбе био је политички комесар у Расинском партизанском одреду, после рата уредник листа „Млади борац” и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а Комунистичке партије Југославије за Србију. Члан АГИТПРОП-а Централног комитета КП Србије, а републички и савезни посланик био је 12 година од 1945 до 1957. године. Текстови Добрице Ђосића писани у комунистичком стажу свог живота, у непоколе-

бљивом су знаку револуционарног заноса и комунистичких идеала. Признаје да је до 1948. године био одан Стаљинов верник.

Као члан државне делегације, био је сапутник председнику Југославије, Јосипу Брозџу Титу на броду „Галеб” којим су обилазили афричке земље. Отвара питање Косова и Метохије 1968. године, чиме изазива политичку критику српских комуниста; убрзо долази до његовог напуштања СКЈ. Постао је један од најпознатијих опозиционара Јосипу Брозџу Титу после напуштања партије. Добрицу Ћосића бирају године 1970. у чланство САНУ. Од 1969. до 1972. био је председник Српске књижевне задруге.

Године 1984. сновао је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања који је устајао у заштиту оних грађана СФРЈ који су били изложени прогону због критичког политичког мишљења. Био је водећи српски интелектуалац до 1990. године у борби за слободно и праведно друштво, а против једнопартијске власти. Први председник СРЈ одлуком Савезне скупштине постаје 15. јуна 1992. године. Смењен је годину дана касније (31. мај 1993) тајним гласањем оба већа Савезног парламента после сукоба са Слободаном Милошевићем.

Ћосић је своју борбу против власти наставио и после смењивања са места председника СРЈ. Био је један од ретких академика који су одлучили да говоре на протестним скуповима 1996—1997. године. Добрица Ћосић је бранио Косово и Метохију у саставу Србије а касније се отворено залагао за његову поделу.

Послератни ангажман би је израз моралне и стваралачке вере у могућност стварања праведног друштва. Мотиви су били чисти. „Ја сам лако, чак страсно, улетао у велика друштвена збивања у свом времену: као револуционар, хтео сам да будем учесник у „стварању историје” свог друштва и народа. Онда је историја повратно фабулирала мој живот, чинећи га узбудљивим, напорним, опасним...” (ЛИЈД, 1956). То је била историја света у коју „смо се уложили у два битна вида: моралним чином и револуционарним друштвеним стваралаштвом”.

У тексту „Налог и порука наше револуције”, објављеном 1961. године, он јасним речима описује смисао свог политичког ангажовања: „крајњи друштвени и људски смисао наших револуционарних борења и ангажовања је остварити идеал револуције: комунизам”. Овај идеал се повезује са историјом и визијом човечанства. Тако, револуционарност је „свесно опредељење за стварање историје” а с друге стране, комунизам није само национални идеал већ припада идеалима који „носе животну визију човечанства...”.

Ако тако стоји веза између комунизма и човечанства (историје) логично је да се револуција одређује као мера интелектуалног и моралног понашања. Разуме се, таква политичка и социјална визија новог друштва рачуна са диктатуром као средством за остваривање комунистичких идеала. „Револуционарна диктатура, писао је Ћосић 1961. године, постаје непосредна социјалистичка демократија”.

Ћосић није могао без јавног ангажмана. У тексту „Предлози за разговор о смислу и разлозима ангажовања”, (1964) дакле у време када је био неуздрани комуниста и одан револуционарним идеалима, написао је да „морамо данас бити у ставу револуционарно активни према свему што нас чини и што јесте наша реалност и наши услови”. А та реалност је сложена и противречна: „Над тим бескрајем противречја, токова и разноликости, над разликама које се све брже множе и потиру, парадоксално доминирају теолошки догматизоване идеологије”. За такву ангажованост потребна је храброст и „морално-интелектуална доследност: храброст сазнања, храброст у истинама, храброст за њихове последице и захтеве” (1964).

Било би погрешно везивати Ћосићеву ангажованост само за утемељење вредности револуционарне визије новог друштва. Он је једнако активан у залагањима која су надахнута захтевима за променом постојеће реалности. Књига *Акција* (1964 – текстови од 1955 до 1964) писана је по признању писца да су „уверење и

став о неопходности, могућности, смислу да се промени и мења наша реалност и услови егзистенције у прогресивном, социјалистичком, хуманистичком смеру”. Теме - Револуција, Самопуравни социјализам, Југословенство, Братство и јединство, Српскохрватски језик, Комунизам, симетрија четници и усташе, Историја народа Југославије, Бирокуратске снаге, Напредне снаге, - заправо су показатељи његовог следбеништва револуционарног социјализма. Списатељски ангажман у *Акцији* описује као „солидарност са борењима, мукама, проблемима, неизвесностима и одговорностима својих савременика.” Али јасно је да већ у овом времену Ћосић није догматски политички делатник, већ наглашено критички са идејом да се постојећа стварност мења.

Од тог времена Ћосић је превалио дуг и мукотрпан политички пут: од интернационалисте, комунисте, титоисте до српског националисте у позитивном значењу појма, од једнопартијског монопола до вишепартијске демократије, од југословенства до српства, од члана партије до ванпартијског деловања, од апологете револуције и социјализма до критичара комунизма и култа личности Јосипа Броза. Он је улазио у идеолошкополитичке противречности и излазио из њих сопственим интелектуалним напором. Критикује догматизовање идеологије у времена када је чврсти присталица социјалистичке револуције. Када је култура била под надзором КПЈ он тврди да његова схватања служе „унапређивању и богаћењу социјалистичког схватања културе”.

Борба за политичке слободе у СФРЈ. Разматрање текућих догађаја али и покушај осветљавања блиске будућности, садржај је Ћосићевог политичког деловања. Како се поставити пред свим изазовима савременог југословенског друштва? Каквим средствима ће нестати та држава? Како уредити демократију у српској држави? Шта може да учини писац? То су нека од питања која су била део његових размишљања о будућности Југославије и Србије.

Ћосићев политички ангажман обухватио је велики тематски распон: култура, уметност, социјализам, политика, српска исто-

рија, идеологија, нација, српство. Косово, Југославија, Србија, национално питање, демократија, инострани актери у југословенској политици, НАТО бомбардовање.

У дугом раздобљу јавног ангажмана није увек тачно оцењивао своје дело. У поговору за текстове у књизи *Стиварно и мојуће*, (1980), који су по намерама и садржају активистички, тврди да су „интелектуално и морално сведочанство а не теоријски заснована разабирања и тумачења друштвених и националних процеса и токова на југословенском тлу као што нису назначивање новог друштвеног и националног програма”. Та књига је управо супротно по основном значењу: сведочанство борбе за промене.

Ђосић је једини књижевник у историји српске књижевности који је обављао највишу државничку функцију: председничку. Одлука да прихвати функцију председника СРЈ 1992 године (до 1993) донета је под великим притиском пријатеља и Милошевићевог окружења. То је било изузетно тешко, трагично политичко време и Ђосић је показао висок степен одговорности за одбрану српске државе и српске нације. „Желео сам да истинама, новим идејама и демократским духом пробудим у народу разумну наду” (ЛИЈД, 15. 6. 1992).

У свом државном послу, Ђосић је учинио корисне ствари за опште националне и државне интересе, али и неке погрешке. На промоцији књиге *Босански раји* (2012) понавља да се у државној политици залагао „за политику историјског компромиса и еволутивно, мирно решење српског питања, за конфедерацију три националне заједнице у БиХ, за аутономију високог степена за Србе у Хрватској, за демократски компромис власти и опозиције, за стварање концентрационе владе”.

Његова политика је била да се успостави мир у БиХ, да изведе државу СРЈ из блокаде, да демократским компромисом дође до договора власти и опозиције. Ђосић верује да је његов рад дао мале резултате. Није тачно. Превише је самокритичан када тврди да његове сопствене моћи нису усклађене са унутрашњим и

спољашњим објективним могућностима и када тврди да је мало могао да учини на „промени поретка и државне политике”.

Његов напор да на рушевинама Титове Југославије помогне изградњу демократске државе Србије и Црне Горе, упркос унутрашњим и спољнополитичким отпорима, није био за потцењивање. Из постјугословенске перспективе то је био важан државни посао.

Највећи допринос српској политици учињен је на Међународној конференцији у Лондону 26. августа 1992. године. У завршним одредбама наведена је осуда Србије да је „агресор у БиХ”. Ћосић је запретио да ће да напусти Конференцију. Када се делегација СРЈ повукла да одлучи шта да ради, Ћосићев глас је био одлучујући: није прихваћен тај део резолуције (Милошевић је био да се прихвати). Део о српској агресији је избачен и ту је Ћосић у државничком и националном смислу био изнад Милошевића.” Ми не можемо да признамо Туђманову Хрватску и Алијину Босну и да оставимо Србе без обезбеђених националних и грађанских права”.

И на Женевској конференцији 10. јануара 1993. године Ћосић доследно и вешто брани српске националне интересе. За рат у БиХ тврди да је грађански, верски и национални, да није „агресија Србије”, како би хтели ЕЗ и Америка. Решење је у равноправности сва три народа, а никако унитарна држава. Тврди да је ЕЗ катастрофално погрешила преурањеним признањем отцепљених република. Стално истиче да су санкције сурово кажњавање српског народа и критикује политику ЕЗ и Америке да су Срби „европске парије”.

Одбија спремљене папире о уставним принципима и мапама које доносе Венс и Овен. И одбацује војне претње Србима, о којима преговарачи говоре као о последици неприхватања њихових предлога. Критикује западну политику према Србима.

Упоредо с јавним државним наступима и говорима, Ћосић записује у своје свеске понешто о свом државничком искуству. Стекао је знање о односу неких западних политичких центара према Србима, муслиманима, Хрватима. „Запад са исламским светом је

антисрпски расположен и неће нам дозволити да остваримо своја национална права” (13.1.1993). Непријатељства из Другог светског рата настављају се, али другим средствима. Утврђује континуитет ултиматума дела европске политике према Србима 20. марта 1941. и 1993. године. Србију су претворили у концентрациони логор. „Нацистички ратни циљ–сатирање српског народа, остварује се у миру, педесет година касније, на захтев либералне, демократске Европе и Америке” (ЛИЈД, 18. 4. 1993). Реално је оценио свој учинак на функцији председника државе. У унутрашњој политици без нарочитог успеха (издејствовао изборе за Савезну скупштину), у спољној политици враћао је углед држави у Европи, спољну политику подигао на интелектуалну и моралну раван, уверљиво објашњавао узроке ратова на простору СФРЈ, аргументовао српско питање и одбрану српских права у европској јавности (ЛИЈД, 5.6. 1993).

Повремене сумње у властити ангажман. Није Ћосић до краја живота био једнако јавно ангажован. Било је животних деоница у којима је вапио за тишином, када је сумњао у себе, када је био опхрван незадовољством. „Тишина ми постаје егзистенцијални услов; неопходна ми је да чујем себе” (новембар 1976). Нарочито после 2000 године, некадашњи јавни ангажман замењује повлачење у себе, све је присутнији песимизам и приватно писање. „Неспокојство је моја самоспознаја... Од када сам постао ја – био сам незадовољан собом и светом... И био сам са онима који су се бунили против стварности” (август 2000).

Његово осећање безнађа и мрзовоље изазива цивилизација која настаје, али обузима га и брига за српску нацију. „Живим у туђем свету. Нема разлога да се борим против зла неморала и глупости. Све оно за шта сам се борио обесмислила је Историја” (20. април 2001). Ипак наставља да се бори, његов порок је борба за опште добро по цену сопственог понижавања. „Зашто не могу да одолим пороку служења општем добру, култури народа?” (децембар 2002).

Ђосић верује да је одбачен, да има много непријатеља али због тога није несрећан. Не тугује што га је и нова демократска власт одбацила као непријатеља. И то „на ставовима србофоба и сарадника CIA” (новембар 2001).

Преиспитује и интелектуални ангажман јер се он „заснива на самоуверености и охолости”. Опредељује се за тишину и ћутање. „Ја ћутим и само по хартији мислим и говорим.... Што више ћутати. Ћутањем се најуспешније чува достојанство” (3.1 2002). При крају живота он на посредан начин обесмишљава сопствени ангажман. Он је био сведок времена а није имао моћ да буде спасилац. Његову генерацију је победио мир. „Победнике у рату поразио је мир” (јул 2010). Живот му је прошао у борби за опште људске и националне вредности и писање романа. „Свој век проживео сам као трагалац и борац за истину и људско добро; и као романсијер и као публициста, осећам се непокојним” (23. децембар 2010).

Некадашњи ангажман се преобраћа у разочарење. Борио се против титоизма и била му је угрожена лична слобода. Под влашћу ДОС-а угрожено му је дело (фебруар 2002). Резултат његових нада и вере је пораз. Да ли је исход његово вишедеценијске борбе упропашћена Србија? Одговара потврдно. И додаје. „Ја сам телесни, ружни остатак човека који је писао романе, борио се да промени друштвени поредак, залагао се за истину и правду. Око мене је само несрећа и неизвесност” (септембар 2002).

У некој врсти биланса сопственог политичког ангажмана он поставља питања: 1) колико је одговоран за страдање српског народа у последњим деценијама 20. века, 2) колико су његова схватања о неравноправности српског народа у титоизму утицала на општу и демократску свест народа, 3) колико су његове заблуде изазивале и подстицале опште заблуде? (јануар 2005).

Ђосић може да оцењује резултате свог јавног живота. Читалац и тумач његових активистичких ставова који су изложени у текстовима могу да се не сагласе са његовим самовредновањем. Истраживач је у прилици да анализира политичко дело независно

од оцена аутора. Ћосићев јавни ангажман обухвата вишестрану борбу: 1) за и против комунистичке визије друштва, 2) за демократско и слободно друштво, 3) критику властодржаца, посебно Тита, 4) борбу за српске националне и државне интересе, 5) критику српских политичара, 6) одбрану интегритета сопствене личности, 7) одбрану прогоњених интелектуалаца од стране комуниста на власти.

Зашто оволика борба? Зато што је Ћосић живот схватао као стварање и као одговорност за јавни живот народа и државе. Да се унапреди живот човека и народа. „Одговорност је свест о себи у свету, одговорност је израз властите моћи. Одговорност је смисао мог постојања” (5. 2002).

Критика власти. Политичко деловање Добрице Ћосића одвијало се у разним облицима, зависно од политичких констелација у држави. Увек је био у друштву политичара, интелектуалаца и књижевника. Више пута је изјавио да не тежи власти. То је тачно, али је био врло заинтересован за начин владања и посебно за личности које држе власт. Имао је благу *вољу за моћ* – идеолошку, јавну, функционерску.

У време комунистичког раздобља његово учешће у владајућој партији било је више вредносно-идеолошко, а не инструментално. Већ тада он демонстрира личну повезаност политичког понашања и морала. А тако је гледао на политичку делатност и током каснијег живота. У случају Ћиласа и Ранковића, а посебно око међунационалних односа у Србији и Косова и Метохије, он одбија да ћути и гласно саопштава своје неслагање. То је платио високом ценом јавних харанги, али је показао да му је сопствена реч истине важнија од кочија власти.

У опозицији КПЈ (СКЈ) све до 1990. године, критикује начин комунистичке владавине и лаганим корацима се окреће српским националним интересима и правима у СФРЈ. Ванинституционалним средствима се бори за демократију и промену положаја Ср-

бије у СФРЈ. Користи средства речи и писања која из приватне сфере прелазе у јавност друштва и државе.

Када је био готово приморан да преузме функцију председника државе СРЈ, нашао се први пут у улози *доносиоца* важних државних одлука. Показао је способност прагматичног, а не само идеолошког деловања. Преузимао је одговорност за своје одлуке. А храброст за одлучивање у институцијама или ван њих увек је имао. Захваљујући социјалној интелигенцији успешно је прилагођавао политичко деловање реалности, као и у избору сарадника. Као државник морао је свакодневно да заузима ставове и доносе одлуке. А као политички субјект није имао ову обавезу.

После одласка у опозицију, Милошевићевој власти се супротставља острашћеним језиком у *ЛИЈД*. О њему је писао и говорио да је властољубац и да му је власт порок. Његова критика није имала обзира, нити је разумевала изузетно тешке услове у којима је Милошевић деловао. Била је то деценија највеће патње Срба после 1945. године.

Био је до краја живота у некој врсти опозиционо-сарадничке политике. Критиковао је ДОС, али је и прихватао разговоре с лидерима овог политичког замешатељства: Коштуницом, Ђинђићем, Тадићем. За и против мешали су места. Имао је ваљане, али и погрешне идеје и ставове.

Схватање политике. Како је Ћосић схватао власт? Као зло и као добро. Стално против власти, али кад треба - бити уз власт. Ћосић има ваљане мотиве, али не и средства и циљеве. Мирна средства је користио иако није био дуго у позицији да одлучује. Његов политички језик се мењао. У комунистичкој фази користио је бирократски тврд језик, касније га омекшава: прагматски се меша с литерарним језиком.

Успешан политичар је онај, да се послужимо Веберовим аргументом, који служи ствари и који има веру у ту ствар. А под изразом ствар подразумева се национално, државно, човечанско, социјално, религијско, дакле оно што је опште и што се још у антици

изражавало као *ојшше добро*. Политика је ту на извору свог појма - она захтева примарност општих интереса народа над личним.

Ђосићев живот се не може разумети без политичког мишљења и деловања. Политика му није била професија. Био је у њој и успешан и неуспешан. Али једно је сигурно: у политичком активизму општи интереси нације и државе увек су били бистро и доследно изнад личних и приватних. Какав је био политички посматрач и мислилац? Ђосић је интуитивно знао да је политика најважнија делатност у друштву. Од ње зависи у крајњој линији да ли ће бити рата или мира. Сваки човек је посредно или непосредно политичко биће. Он није био „слободнолебдећи интелектуалац”, већ активан практично и публицистички. Ђосић је део једног друштвеног и политичког покрета у том времену, и једног начина мишљења о друштву и човеку.

Политика је била за његову мисао *одговорност* која обухвата општа питања народа и државе. Политичку активност увек је схватао као борбу за опште добро. И више од тога. Политика је једнака моралном животу. Човек који тежи верности, храбрости, праведности, скромности, честитости, истинољубивости припада онима који су морално узвишени. Овај идеал појединац треба да следи без обзира на то да ли ће примити друштвене награде и признање за морално деловање.

Ђосића у политици више интересују квалитети и особине политичке личности, а мање уређеност и ваљаност институција. За политички недемократски стил карактеристична је психологија ауторитарности и агресивности у којој доминира манихејско схватање света. Супротно, демократска личност разуме богатство и плурализам света.

Да ли је Ђосићева мисао ваљано тумачила друштвену и политичку стварности? Да ли је логички заснована и искуствено уверљива? Његова политичка мисао није теоријска, већ идеолошка. Дакле, вредносна и критичка, а не рационално аргументативна. Он је више на терену политичких вредности него на аргумента-

цијском доказивању. Карактер његове мисли је такав да није применљив критеријум логичке кохеренције појмовног апарата који користи.

Карактеристична је вредносна пристрасност у младости (комунизам је апсолутно добро, капитализам апсолутно зло) и вредносна толеранција у посттитовском раздобљу. У младости је његова мисао била волунтаристичка, а визија друштва детерминистичка, у време антититоизма, мисао је демократска, а друштвени развој је у знаку индетерминизма историјског кретања.

У времену мира широк је простор критике и отпора властима (или неистомишљеницима). Али у време ратног сукоба или ратног разбијања државе, као што је била СФРЈ, праг критике сопствене владе се снижава и контролише. Не треба да се изгуби, али чињеница да су држава и нација у великим искушењима налаже другачију врсту јавне мисли и понашања.

Критички интелектуалац се осећа одговорним за нацију, друштво и државу. Да ли је он добро проценио значај догађаја и људи у мирним и ратним деоницама југословенског друштва? Одговор на ово питање је директно везан за одређена политичка, национална, верска и државна раздобља. Ако је мишљење друштвено условљено, онда су вредносне процене догађаја и личности променљиве. Овоме треба додати променљивост и вољно афективних чинилаца. Ћосић је процењивао личности и догађаје у мирним и ратним околностима са становишта темељних друштвених и личних вредности: слобода, правда, истина. Међутим, значења ових појмова су се с временом мењала, а у складу с тим променама мењали су се и судови о људима и догађајима. Али, увек с једним полазиштем у центру: Ћосић у личним невољама људи налази, открива општи политички проблем. У том смислу, критиком текућих догађаја не тежи откривању значења људских акција (друштвених појава), његовим мишљењем не доминира напор да се открију суштинске одлике појаве, а још мање њена латентна својства. Он на политичку стварност гледа из критичког угла и са

идеал-позиције. Стална критика није израз субјективности, већ становиште „бољег друштва”, идеала хуманог, демократског, слободног друштва.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ (КЊИЖЕВНИЦИ) И ДЕМОКРАТИЗАЦИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ

Проблем демократизације југословенског модела социјализма од 1945. до 1990. године припада оном историјском искуству на коме треба проверити претпоставку о утицајности књижевних чинилаца (духа) у процесима друштвене динамике. На настанак, развој, структуру и вредносни систем демократског мишљења у стаљинистичком па самоуправном социјализму југословенског друштва, српска књижевност (књижевници) је имала ону улогу коју је заправо требало да има политичка опозиција. Постављање овакве тврдње оправдава се историјским искуством обликовања демократског мишљења и понашања, као и модерним тумачењима појма демократије.

У науци о књижевности, изузев једне струје постмодерниста, подвлачи се моћ књижевности да *уобличава*, а не само да *ћриказује* животну грађу. Систематско осветљавање спољашњег приступа књижевности, с релацијама ове уметности према друштву, идејама, аутору, артикулише се у више књижевнотеоријских оријентација (Ворен и Велек, 1985).

Где су додирне тачке узајамног деловања књижевности (књижевника) и демократије? Између друштвене структуре и књижевности постоји дијалектички однос а не узрочно-последични. Још увек нису изграђени истраживачки инструменти за општу идентификацију веза и утицаја који се успостављају између књижевности и друштва. Ипак, интеракција се одвија на три

нивоа: писац – друштво, књижевни текст – друштво, књижевна публика и књижевне организације – друштво.

Аутор, као припадник једне друштвене делатности, читалац, као припадник групе (педагошке, образовне, стручне, спонтане) и организација књижевника нису само књижевноуметничке категорије већ и социолошка. Социолошком приступу књижевности највеће потешкоће задаје аутономија књижевног текста. Као фикционална творевина, књижевни текст није репродукција стварности. Па ипак, уметнички текст није затворена структура зато што не може да избегне језик нације у којој настаје. Језички знакови у књижевном тексту преносе значења обликована и усвјена у друштву и култури. Због те везаности текста за целину језика, сусрет фикције и друштва је могућан.

Друштвена улога писца, стручне организације, читалачка публика – делови су структурирања друштва. Али о функцији књижевног текста у друштвеним односима и процесима социолог може да суди на темељу реакције *чишалаца* и политичких (јавних) *последница* књижевно-друштвених догађаја.

Како организовати истраживање једне друштвене појаве као што је утицај књижевности на процес демократизације друштвеног и политичког система? Каквим инструментима прикупити релевантна обавештења о књижевности као динамичком фактору политике? Избор инструмената условљава предмет истраживања. С обзиром на то да је проблем испитивања демократизација, а не демократија, инструменти истраживања морају бити подешени према конфликтној структури односа између књижевности и политичке власти.

Квантитативан метод обухвата евиденцију *књижевно-политичких догађаја* у изабраном историјском раздобљу, оних догађаја који су изазвали највећу пажњу политичке јавности али и органа Комунистичке партије Србије и Југославије. Структурни елементи књижевно-политичког догађаја су појединачна и групна учешћа писаца у сукобима са политичком влашћу, књига или

говор који је био предмет политичких и идеолошких осуда, као и политичка рецепција догађаја (политичко читање књижевности).

За потпунија квантитативна обавештења била би неопходна и мерења: колики је број учесника у конфликту, време трајања књижевно-политичког догађаја (два дана или годину дана), врста саопштења форума СКЈ, структура учесника у догађају (грађанин, функционер, радничка класа), анализа садржаја у медијима (новинама, радио-емисија, телевизији).

Историја догађаја – почетак, ток, структура сукоба, укључује и последице са становишта очекиваног или имплицитног циља. Истраживач треба да процени да ли је после сукоба књижевности и политичке власти уследило ширење демократског мишљења и понашања. Од индикатора демократизације могу се издвојити сви облици мишљења и понашања који су смањивали дистанцу између политичке власти и грађана (слобода говора, самоорганизовање, смањивање или увећавање броја судских прогона). Са становишта доприноса културних делатности демократизацији Србије (Југославије), било би неопходно упоредити књижевно-политичке догађаје са научно-политичким догађајима. Већ и овлашан поглед упућује на закључак да је ових других било неупоредиво мање. (Подсећам на Ђиласове књиге; на књигу Владимира Дедијера: *Нове џрилоје за биографију Јосија Броза Тита*, 1982, К. Чавошког и В. Коштунице: *Сйраначки монизам или йлурализам*, 1983; Веселина Ђуретића: *Савезници и јуословенска райна драма*, 1985.; Меморандум САНУ, 1986; на забрану објављивања Сабраних дела Слободана Јовановића, 1986).

Једно систематско истраживање улоге књижевности у демократизацији друштва обухватило би анализу садржаја одређених књижевних текстова. За проблем који се овде испитује то би биле политичке теме и личности као грађа за књижевно стваралаштво. Такав истраживачки циљ је толико комплексан да би захтевао формирање истраживачког тима. Колико би то био сложен по-

духват може се сагледати из искуства истраживања опуса једног писца, једне генерације, или друштвеног раздобља.

Књижевно-политички догађаји. У социјалистичкој Југославији (1945-1990) пажњу јавности (учесници, медији, публика) привукло је неколико књижевно-политичких догађаја са изразитим политичким последицама. Овде ће остати по страни разматрање мотива, теме и стваралачког поступка писца. Реконструкција књижевно-политичких догађаја треба да осветли оне елементе демократизације којима су писци у свом јавном говору или путем уметничких значења давали предност (права и слободе, националне вредности, политичке судбине, односи између нација).

1. Бранко Ћопић је у *Књижевним новинама* објавио 1950. године сатиричну „Јеретичку причу” у којој је литерарним средствима критиковао привилегије комунистичких функционера. Ћопићева прича изазвала је жестоке политичке реакције. О једној претњи која се није могла јавно чути, али која је политички значајна, сведочи Милован Ђилас: „Функционери безбедности су отворено претили да ће Ћопића премлатити. И из Тита је издијао бес, колико партијски толико и личан... Он лаже, он је изнео неистину, изјавио је на Конгресу жена 20. октобра, дакако уз одушевљено одобравање... С Бриона су севале муње против Ћопића...” (Поповић, 1991:74).

2. На Конгресу Савеза књижевника у Љубљани 5. 10. 1952. године. Мирослав Крлежа је позвао југословенску књижевност да реагује на стаљинистички социјализам. Питао се „да ли наша књижевност као жив организам реагира на ове несумњиво судбинске мотиве (Сукоб КПЈ и Кремља) који, у узрочној вези са судбином читавих европских покољења, условљавају и нашу целокупну егзистенцију националну, државну и социјалну, па према томе, логично, и умјетничку и књижевну” (Марушић, 1976: 13-14). Доминантна идеја на конгресу у Љубљани била је да књижевност треба да се укључи у политичке процесе друштва.

3. Комунистичка власт је 1965. године дозволила повратак највећег српског писца Милоша Црњанског из емиграције. Етикетиран као реакционар и десничар Црњански је остао у Енглеској после 1945. (Аврамовић у књигама *Полијтички сјиси Милоша Црњанског*, 1989, и *Полијтика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, 1994.) Одлука власти да се велики писац врати у Београд, био је доказ да попушта револуционарни однос према класном непријатељу.

4. Расправе о српскохрватском језику које су трајале једно столеће, од Бечког договора 1850, настављене су и у самоуправном социјализму на изненађење оних који су веровали да је социјализам решио то питање. У УКС 1967, организовано је писање и потписивање *Предлога за размишљање*, а то је био одговор на *Декларацију о називу и положењу хрватског књижевног језика*, потписане од неколико хрватских писаца (и Крлеже) и неких културних институција. Спор о заједничком или различитом језику био је политички осуђен, али напетости око имена језика нису архивирани.

5. Брана Црнчевић, новинар, песник, афористичар, романиста, драмски писац, уз Михиза водећи „салонски антикомуниста” у време социјализма. Пратио га је глас да је националиста због привржености српству. У првој половини 60-тих година, због једне приче осуђен је на месец дана затвора. После 1990. године, политички активан у Социјалистичкој партији Србије, од 2003. у Српској радикалној странци, а од 2008. године у СНС.

6. Драгослав Михаиловић је објавио књигу *Каг су цветјале њивке*, 1968. године. У књизи се обликује прича о бившем боксеру који одлази у превазиђени капитализам из напредног социјализма. Сценско извођење овог текста било је оштро политички критиковано, а убрзо и забрањено.

7. Велика јавна афера се подигла 1976. године, при чему нису изостале и политичке импликације једне у основи књижевне свађе. Реч је о књизи Данила Киша *Гробница за Бориса Давидовича*. Тема књиге је стаљинистичко прогонство и ликвидације људи.

Али, пажња негативних критичара ове књиге скренута је на проблем плагијата. Чак су написане две полемичке књиге о овом догађају.

8. Саветовање у Македонији о настави књижевности у средњошколском образовању у Југославији 1977. године, отворило је вишегодишњи спор о односу националног и републичког кључа у књижевности. Опредељење за републички критеријум директно је погађало интересе српске књижевности. Српски писци су одбацили тај предлог и настала је криза у књижевној организацији Југославије која ће се разрешити њеним распадом (Деретић, 1966: 168-176).

9. Сукоб књижевности са комунистичком структуром власти добио је 1979. године, националну димензију у Хрватској. Те године Станко Кораћ је објавио књигу *Књижевна хрестоматија – из културне баштине српског народа у Хрватској*. Књига је оштро нападнута у Хрватској због издвајања српских писаца из хрватске културе и књижевности. У јавним критикама Кораћеве књиге посебно су се истицали неки српски писци из Хрватске. Тако је Станко Пекеч, написао да је Владан Десница „велики хрватски писац” (ОКО, 17-31. маја 1979). Политички контекст ових критика био је проблематизовање српских књижевно-културних установа у Хрватској 1971. године.

10. Борислав Михајловић-Михиз, књижевни критичар, драматург био је „шеф престоничког дисиденског клана” (Б. Црнчевић) због дружења са Милованом Ђиласом морао је да напусти место књижевног критичара (1951-1954) у НИИ-у. Његове усмене, кафанске критике титоизма и комунизма шириле су се брзо по београдским интелектуалним круговима. После 1990. године, на кратко се политички ангажовао на страни опозиције.

11. Матија Бећковић, један од највећих српских песника 20. века. Припада кругу водећих антикомунистичких српских писаца. Његове усмене критике комунизма и комунистичких властодржаца су се препричавале приватно и јавно. Када је 1989. године,

добио Седмојулску награду за књижевно стваралаштво побуниле су се Борачке организације. Политички активан после 1990. године у Крунском савету и са Војиславом Коштуницом.

12. Политички напади на збирку песама Гојка Ђога *Вунена времена*, њена забрана и кривични прогон песника 1981. године, спада у ред оних књижевно-политичких догађаја који ће радикално променити однос књижевника и њихових организација према политичком поретку и функционерском слоју власти. Случај Гојка Ђога се поклопио са смрћу персоналног носиоца власти социјалистичке Југославије, Јосипа Броза Тита. Употребљена идеолошка, политичка и правна средства против песника и његове књиге, створена погромашка атмосфера, последично су водили или пацификацији критичког говора књижевника или попуштању стега власти. Несразмера између количине политичких напада и песничке маште сведочила је о природи репресивног поретка. Од 1981, шире се облици борбе српских књижевника за слободу уметничког стваралаштва и укидање вербалног деликта.

13. Позоришна представа књижевника Јована Радуловића *Голубњача*, постављена и изведена у Новом Саду 1982, изазвала је буру партијско-политичких протеста, а потом и службене јавности. Тема *Голубњаче* је страдање српског народа у Хрватској у време масовног покрета 1971. године, са реминисценцијама на усташке погроме из Другог светског рата. Идеолошко-политичка кампања против ове представе и свих њених учесника трајала је скоро годину дана.

14. Роман *Нож* Вука Драшковића, објављен 1982. године, био је предмет оштрих осуда партијских форума. Предмет напада је тематизација погрома муслиманских усташа над Србима у Босни 1941. године.

15. Неколико песама из збирке *Источнице*, Љубомира Симовића, објављене 1983. године у „Књижевним новинама”, осуђене су као рехабилитација четништва.

16. Исте године је објављена књига Антонија Исаковића *Трен 2*, у којој се приповеда о страдањима политичких затвореника на Голем Отоку 1948. На објављивање ове књиге писац је чекао неколико година, али по њеном изласку из штампе није била предмет оштрих политичких осуда као неке друге књиге.

17. Феномен политичке рецепције књижевног текста свакако је књига Данка Поповића *Књија о Милуџину*, објављена 1986. године. Без књижевно-критичарског публицитета или политичких етикета, књига је продрла силовито у читалачку публику. Њен тираж је достигао преко 100 хиљада примерака. Обимом мала, књига фабулира страдање српског сељака у два последње рата. Главни лик романа је заправо метафора страдања српског народа. Књига није била по вољи политичким властима али није била предмет кампање и значајнијих идеолошких осуда.

18. Поред забрана књига и идеолошких осуда писаца (уз понеки кривични прогон) у раздобљу самоуправног социјализма мета политичких критика су биле изјаве за јавност, објављене књиге једног круга утицајних и стваралачки успешних писаца и књижевних критичара и теоретичара. Треба подсетити на јавну делатност Добрице Ћосића, Матије Бећковића, Борислава Михаиловића Михиза, Борислава Пекића, Николу Милошевића. Функционери комунистичке партије су их дефинисали као *антикомунисте и националистичке*.

Ипак у том кругу идеолошко-политички критикованих писаца и њихових дела најистакнутију улогу имао је Добрица Ћосић. Својим романијерским опусом бавио се историјском судбином српског народа, што анационалној струји српских комуниста и комунистима из других нација није било по вољи. Књижевну делатност Добрице Ћосића комунистичке власти су трпеле, али његово политичко деловање су разним средствима осуђивале и спречавале, као у покушају покретања часописа „Јавност” 1980. године. Добрица Ћосић је давао подршку удаљеним професорима Филозофског факултета од 1975. године, учествовао у стварању

докумената којима се оспоравао комунистички монопол на власт, био је оснивач *Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања* 1984. године. У оптици власти он је био националиста и антикомуниста.

Сукоби у „идејној сфери” друштва између комуниста и српских књижевника (и њихових књига) у раздобљу од 1945. до 1990. године искуствено потврђују почетну претпоставку о књижевности као динамичком чиниоцу промене политичке свести и политичког понашања. Књижевност је уносила конфликтност у мит самоуправне и социјалистичке хармоније.

Чувари система самоуправног социјализма организовали су јавне кампање на она књижевна дела која су, по њиховој процени, имала политичку (идеолошку, националну) поруку. Анализа тематских и значењских структура критикованих (забрањених) књига показује да је владајући слој водио „идејну борбу” против: а) књига, писаца, асоцијације писаца који су литерарним или нелицитивним средствима критиковали идеју, власт и стварност социјализма, б) књиге које су литерарно обликовале историју српског народа, тематизацијом жртве и сукобљених страна у грађанском и антифашистичком рату. Одбрана идеологије социјализма и националне политике „братства и јединства” била је окосница деловања комуниста у идејној сфери друштва, заправо одбрана темељних вредности социјализма: националне равноправности и социјалне правде. (Питање је за другу теоријску дискусију зашто се ове хуманистичке вредности оспоравају у социјализму.)

Књижевни сталеж у Србији (писци и њихова јавна делатност, објављење књиге и организација књижевника) демократизовао је друштвене односе и нормативни поредак друштва на више начина. У основи њиховог сукоба са монополном влашћу налазила се одбрана уметничког и културног стваралаштва од једне законом санкционисане идеологије. А та одбрана је била заправо имплицитна борба за демократизацију друштва, у којој се скидао венац непогрешивости комуниста као пословођа историјских закона.

У јавним исказима (интервјуима, чланцима, коментарима) писци су критиковали комунистички поглед на свет и правна ограничења слободе говора. После 1980. године, тај циљ се концентрисао на укидање вербалног деликта. У том амбијенту она се изборила за ослобађање властите цензурисане баштине.

У својим књижевним текстовима српски писци су, по природи стваралаштва, били отворени за све теме – миметичке и фикционалне – а особито их је привлачила „естетика изазова“, она естетика у којој су спајали забрањене чињенице политичке прошлости и садашњости са уметничким изразом.

Комунистичка власт је тачно идентификовала вредности поретка које су биле „угрожене“ – идеолошка слика света и национално питање српског народа. Књижевници су разним системима уметничког поступка, слика и језика оспоравали светост слике социјализма и при том афирмисали националну судбину српског народа.

Поред писаца и њихових уметничких остварења у процес демократизације се укључила и организација књижевника Удружење књижевника Србије. Од 1985. године, УКС се најактивније од свих неполитичких организација ангажује на формулисању јавних захтева о српском националном питању и успостављању политичке демократије. У три програмска документа (Прилог јавној расправи о Уставу, *Књижевне новине*, 1.4.1988; Србија и демократија, јуче данас, сутра, КН, 15. мај 1989; Успоставити државу, КН, 1-5. јул 1990) структурни елементи политичких захтева били су: а) успостављање демократских права и слобода, б) демократска реформа југословенске државе, в) остваривање равноправности народа у СФРЈ.

На челу српског кретања ка демократским вредностима и институцијама у раздобљу од 1945. до 1990. оидне, била је српска књижевност (схваћена као веза: писци, дела, организације, читаоци). Она није политичком процедуром дефинисала своје циљеве, али је у својој разноликој активности користила демократски језик, док у јавним изјавама и документима нема помена о упо-

трећи недемократских средстава. Уметничка и јавна делатност српске књижевности ширила је аутономију друштвених група и појединаца у односу на власт. Јавном критиком одлука власти она је посредно критиковала комунистички монопол. Највећи успех у демократизацији југословенског друштва српска књижевност је остварила „смањивањем вертикалне раздаљине” (К. Манхајм) између власти и грађана.

Осврт на критике демократских постигнућа српске књижевности. Демократски учинак српске књижевности је оспораван тврдњама о њеном заокрету према национализму, од 1985. године који се подударио с покретом Срба са Косова и Метохије против уставног положаја покрајине. Те тврдње се заснивају на анализи неких књижевних дела и деловању УКС. Оно што радикално умањује сазнајну вредност ових, углавном публицистичких радова, јесте одсуство појмовног одређења национализма и демократије, као и систематске искуствене евиденције.

Књижевни критичар Мирко Ђорђевић открио је тесну узрочну везу између *Књије о Милутићину* и српског национализма тј. популизма. („Књижевност популистичког таласа”, Република, 16-31. март 1995). Идеје садржане у тој књизи су узроковале „трауматизацију на индивидуалном и колективном плану” а књижевни јунак је отелотворење националног програма. Оваквој интерпретацији књижевног дела не може се оспорити једино право на интерпретацију. Али закључак о узрочној вези између књижевног текста и конкретно-историјских политичких догађаја припада бољшевичкој и тоталитарној теорији књижевности, у којој аутора проглашавају одговорним за рецепцију свог текста.

У тексту „Траума без катарзе”, (Република, 16-30. јун 1995) Дринка Гојковић, без јасне истраживачке стратегије и дескрипцијом изабраних чињеница, извлачи далекосежне закључке (метод лепљења закључака) о „анти-модерном, анти-интелектуалном и анти-књижевном тренду у Удружењу књижевника Србије”. Оваквом закључку, који погађа темељне вредности националне култу-

ре, претходи тврдња о две врсте политичке делатности УКС – ангажман за слободу речи и ангажман за слободу нације. Теза да су се писци определили за национализам, а против демократије показује неразумевање појма демократије. Ауторка тврди да је залагање за формирање политичких партија на националном принципу, супротно демократским начелима. (Овај захтев показује незнање о демократији. Национално није супротно демократији. Чињеница је међутим, да га у програмским и акционим документима нема).

Пример ових публицистичких радова показује да многи учесници у расправи о друштвеним питањима нису сазнајно припремљени. Појмове национализма и демократије треба бар операционално одредити. Без тога формулишу се тврдње о дефициту једног појма, а да није јасно какво се појмовно становиште афирмише. Таквим сазнајним приступом могућна су крупна кривотворења чињеница. Оценити ангажман УКС као национализам, а при том цитирати реченицу у којој се подвлаче исти услови афирмације националних интереса у Југославији, показује збрку у појмовима и одсуство индикатора демократске и антидемократске оријентације. Тако у документу УКС *Усјосјавијти државу* брани се принцип: „српски народ не жели да друге народе спречава у стварању сопствених држава”.

Књижевно-историјска позадина демократске улоге српске књижевности у Југославији од 1945. до 1990. године. Испитивање функционалног аспекта српске књижевности у процесу демократизације југословенског друштва није довољно за обајшњење. Остајање у границама социјалистичког поретка СФРЈ упућује на проблем који нема историјску позадину. Право питање је да ли интересовање српске књижевности за политичка питања има дубљи историјски корен или је оно условљено репресивном природом социјалистичког поретка? Другим речима, у којој мери је отпор према једнопартијској држави и правним ограничењима слободе логична последица структурних одлика (иманентних) књижевне уметности, а колико наслеђе националне културе?

Сукоб српске књижевности (књижевника) са монополном политиком био је неизбежан из национално-историјских и књижевно-естетских разлога. У историји српске културе књижевност је, уз православну веру и митологију, била основни духовни начин разумавања света. Од времена династије Немањића она рефлектује уметничким средствима политичку и културну историју српског народа. Њено структурно обележје је нефикционалност, а основне функције су биле дидактичке, просветитељске, политичко-националне. Са Доситејем и Вуком, српска књижевност се шире повезује са европском културом али и са изворним народним стваралаштвом и његовим језиком.

Током целог 19. столећа српска књижевност је дубоко прожета политичким идејама националног ослобођења и стварања самосталне државе. У томе је посебну улогу имао српски романтизам, родољубива поезија са вредностима српског патриотизма. А када је 1878, у Берлину међународно призната српска држава, једна широка струја српских писаца наставља с личним политичким деловањем или литераризацијом политике, као и са критичким односом према политици свог времена (Радоје Домановић је најзаслужнији за дух критике краља Александра Обреновића). У 20. столећу традиција интересовања за политичка питања се наставља. У Краљевини Југославији само песник Момчило Настасијевић није узео учешћа у политичким стварима.

Са револуционарном сменом власти ова традиција није могла бити уташена. Овде описани књижевно-политички догађаји од 1945. до 1990. године, само потврђују суштинску одлику српске културе: друштвене делатности нису професионализоване и постоји снажно интересовање за политичка питања. Књижевност је у Србији национална делатност колико и уметност речи. Она је од самих почетака била у органској вези с народом, отаџбином и његовом колективном судбином. „То народносно осећање налази се у изходиштима свих основних традиција српске књижевности” (Деретић, 1996, стр. 243)

Књижевне демократске иницијативе су биле условљене и онтолошким и сазнајним функцијама књижевности. Социјализам као конструкција друштвеног поретка темељио се на идеји о животу који се планира, о социјалном пројекту једне политичке партије. Књижевно стваралаштво не може се остварити изван слободе језика и његове традиције, у чијем су средишту сложена значења живота који је у току, који се памти и који настаје. Српска књижевност је обликовала она осећања и мисли која произлазе из искуства националног и универзалног живота, а не из апстрактних конструкција уставно-правног поретка.

Идеологија социјализма била је у непомирљивом сукобу са значењском димензијом књижевности. Ако изоставимо лирски однос према свету, без кога нема поезије и уметности речи, социјализам и српска књижевност су се радикално разишли око неких кључних значења: историја, антропологија, нација, смрт, живот, религија, идентитет. Социјализам се саморазумевао као детерминизам историје, а у књижевности историја се разумевала као индетерминизам (Аврамовић, 1994). У социјализму се постулира идеологија антрополошког оптимизма, а у књижевности је доминантан „негативан јунак”. У социјализму нација је предмет критике, а у књижевности вредности националне традиције и национални идентитет основни су извор тема и значења. У социјализму живот појединца и група је пројекат, а у књижевности је живот судбина. Социјализам је обећавао наду са правним ограничењима слободе и демократије, а књижевност упозорава на људско зло у сваком облику политичког поретка.

Наше испитивање односа улоге српске књижевности (књижевника) и демократизације социјалистичког система СФРЈ показује да је највеће постигнуће остварено у ослобађању мишљења о јавним проблемима друштва и смањивању дистанце између власти и оних над којима се влада. Таква функција српске књижевности била је условљена њеним историјским местом у систему српске културе као и природом књижевне уметности.

ПОЈАВА ОДРОЂЕНИХ КЊИЖЕВНИКА ПОСЛЕ 1990. ГОДИНЕ

Сваки сазнајни напор да Срби као нација упознају сами себе не може да мимоиђе стваралачку и јавну улогу књижевника у ближој и даљој прошлости. Наш историјски развој – духовни, културни и политички – у тесном је додиру са књижевничким сталежом. На основу те чињенице треба открити конкретну политичку улогу књижевника. Памте се времена када је добро нације и државе било у средишту ангажмана српске књижевне интелигенције. Међутим, било је историјских раздобља у којима су се јавни ставови писаца окретали против највиталнијих интереса и вредности сопствене нације. Ангажман, то треба имати на уму, није једнозначан нити вредносно сагласан. Борба између ове две струје ангажованих књижевника обележава српски 20 век, а посебно његов крај.

Књижевник узима учешће у националним и политичким догађајима, били они велики или мали, свеједно. Стаје у одбрану или промену друштвене и политичке стварности. Некада се веровало да је он глас савести, да је чувар националне свести. Некада! Као да је изабраник нације, као да је оличење добра! Као да није човек као и сваки други?. И књижевници су се кладили на добро и зло као и сви други људи, сви ангажовани интелектуалци. Осврнимо се на ангажман српских књижевника у болном времену српске новије историје: ратно раздијање СФРЈ. Нису сви књижевници били на траси одбране националног достојанства и самопоштовања. Напротив. Заблуда о књижевнику као чувару националне свести и језика распрснута је као мехур од сапунице.

Са раздијањем југословенске државе 1990. тих година, мали и велики припадници свих нација у некадашњој држави нашли

су се на политичкој и националној раскрсници: како се одредити? Неки избор се морао начинити. О чему? Чије националне и државне интересе треба бранити- српске или југословенске? Коју идеологију и политику треба подржати? За какву правду и истину се заузети – националну, југословенску, евроамеричку? За солидарисање са патњом сопственог народа или стати на обалу моралне равнодушности? За критику сопствене и других нација и вођа или само за критику нације којој припадаш?

Од 1990 (1985) до 2020. године, српски књижевници се идеолошки и политички деле на две основне струје: једна је бранила патриотске вредности и права нације, традиције, државе; друга, вредност грађанина и глобализма са острашћеном критиком српске државе и нације која „ратује” на простору бивше Југославије.

Национално оријентисани књижевници су се препознавали и деловали у знаку патриотске политике. Другим речима, они су стали на браник националних интереса и вредности слободе српског народа, као што су то радили и књижевници других народа бивше државе. (Албански политички покрет предводили су књижевници са Косова и Метохије.) Друго је питање како су то чинили. Неки књижевници су деловали самостално, неки су се удруживали, неки су се учлањивали у политичке странке и преузимали државне функције, а неки су подржавали СПС као владајућу политичку партију од 1990. до 2000. године. Без обзира на политичке разлике у организовању, ови књижевници су подржавали политику која је бранила националне и државне интересе српског народа. Нису, међутим, на једнак начин подржавали персоналне носиоце те политике. Али, уопштено говорећи, они су бранили српске националне и политичке интересе, они су се супротстављали политици Запада и Америке, са веровањем да воде непријатељску политику према Србима у процесу разбијања СФРЈ и да не признају српском народу права која признају другима.

Друга политичка оријентација међу српским књижевницима током разбијања СФРЈ била је по вредностима грађанска, анти-

национална а по идеолошко-политичком опредељењу глобалистичка или „проевропска”. Она је своје политичко опредељење артикулисала углавном посредством острашћене критике власти СПС или „Милошевићевог режима”, а касније целине српског националног бића. Деловала је на различите начине: индивидуално, групно или припадништвом грађанским политичким странкама. Први облик јавног деловања књижевника ове оријентације, после издијања оружаних сукоба 1991. године, био је Београдски круг са антиратним порукама, а касније са противсрпским.

Како су се књижевници ангажовали у времену о коме је реч? Колико је у њиховим ставовима о Србима, Скерлићевски речено оскудице осећања целине државе, претераног индивидуалистичког духа, мрске злобе и зависти и оне свирепе мржње горих на боље. Тачно је приметио Скерлић 1910. године, да су Срби све своје мане и врлине пренели у своју државу, друштво и књижевност. Ове опште ставове Јована Скерлића морамо проверавати у сваком друштено-историјском раздобљу. И то на свакој јавној личности посебно. Тако ћемо стећи потпунију слику о себи, о оним књижевницима који ту слику реално сликају и оних који је обогатују ружноћом и неистинима.

Једна групација српских књижевника била је више привржена југословенској држави него српским националним интересима. Када је дошло време разбијања СФРЈ, ови књижевници су заступали став да је југословенство вредније од националне државе и подржавали захтеве „међународне заједнице”, заправо Запада усмерене на неједнак начин према другим нацијама у СФРЈ. Југословенска носталгија је за њих, упркос катастрофалном билансу, била јача и виталнија од поштовања српске нације и њених права. У српској политичкој јавности од 1990. до 2022. године, дакле у последњих 30 година ова неформална група књижевника објавила је преко 30 књига политичке „критике” српског националног бића у југословенским догађајима и личности као и изузетно велики број интервјуа за разне медије. Реч је о књигама Мирка Ковача,

Филипа Давид, Видосава Стевановића, Боре Ћосића, Драгана Великића, Вука Драшковића, Љубомира Симовића. (Аврамовић, *Одрођени књижевник*, 2022.)

Шта је *заједничко мишљење* у књигама, текстовима и разговорима за јавност књижевника о којима је било речи? 1) Неко више, неко мање сви су *јројујословенски* оријентисани. Југословенству се даје предност у односу на српство, чак се и титоизам тумачи као боља прошлост; 2) Српски народ, политика, институције, личности, историја *одјоворни су за райове* на простору СФРЈ. Српска кривица је неупитна; 3) Са једним изузетком, други књижевници учестало пишу и говоре о *српском јеноциду* над несрпским нацијама, посебно муслиманима у Сребреници; 4) Нису сви, има разлике међу књижевницима о којима је реч, у учесталости и садржају карактерисања српског народа као *фашистичкој*, а нарочито у раздобљу од 1990 до 2000. године; 5) Сагласни су у оцени да је у Србији власт од 1990 до 2020 (неки изостављају период од 2000 до 2012.) тоталитарна, да *нема ни г од демократије*. Србија је у „тоталитарном мраку” и „најцрњем стаљинизму”. Неуморно су клеветали пронационалне странке СПС, СРС, СНС; 6) За све је политичка посланица *демонизација Слободана Милошевића*. Неки га хитлеризују, други тврде да је „диктатор”, „злочинац”, „терориста”; 7) НАТО је бомбардовао Србију без икаквог правног основа. Ови књижевници су писали и говорили да Милошевић *рајује са целим светом* 1999. године, и да није НАТО извршио агресију. Тако су амнестирали злочин НАТО агресије невиђен у новијој историји; 8) Сви критикују *српски јайројизам*. То су речи ругалице: „племенски патриотизам”, „патриотски балвани”, „патриотизам утемељен на мржњи”, „бездушни родољупци”, „националпатриоте”; 9) сви се залажу за *лустрацију*, симболички и стварно за 6. октобар. Лустрација значи „чишћење од грехова”, а то је чистка неподобних у којој се примењује неселективно насиља, физичке ликвидације, хапшења, угрожавање живота. Познат метод у стаљинизму.

Овакви политички и идеолошки ставови су несумњиво критички у односу на српску-југословенску стварност у последњих 30 година. У жанровском погледу ове критике су мешавине памфлета, пасквиле, дневника, аутобиографије, дифамације неистомишљеника „мрачним речима” (Флобер). Разумевање њиховог политичког мишљења обухвата неколико суштински важних аспекта јавног деловања. На првом месту је начин искривљеног мишљење о српским политичким појавама и личностима. Заправо, то и нису биле политичке мисли већ нешто неодређено, замршено и мутно. Поред острашћене критике српских националних политичких вредности, традиције, установа и личности, постоји и „лична једначина” која их у неким тачкама од 1 до 9 разликује. Лаж се камуфлира као критичко-деструктивна мисао.

О лажној природи критичког мишљења ове групе књижевника на најбољи начин сведочи *језик који су користили*. Ево само кратког избора речи родомрзачке књижевничке критике: „Шашави Срби”; „Срби пропадају кроз алкохол”; „Србији треба цивилизованост”; „последњем диктатору Србије, што је завршио живот у Хагу”; Србија једна „међу најзверскијим државама данас”; Срби су „крезуби, прљави олош поврвео из српске провинције” али и више од тога „они су пећински људи; Срби, губећи Косово, губе заправо само једну мору и један куп илузија; реч народ је „злокобна и неодређена”; Срби и Милошевић су водили четири рата; „Милошевићу је држава служила за изазивање ратовања, етничког чишћења и покушаје освајања територија”; „Милошевић је стварао и растурао завере, преваре и ратове.” Срби се понашају као чопор, имају све особине чопора, али однекуд се сматрају народом, читавим народом”; „Окружени смо лудацима и људима са опасним намерама”; „Политичари су мрачни типови”; „Српски посланици су хомункулуси, дрипци”; „Србија не воли демократију”. „Меморандум се служи ненаучним и неуметничким речима, академици су говорили језиком демагога, политиканата, манипулатора”; „Меморандум тај свети полуписмени текст из кога су изашли оста-

ли текстови националног програмирања и њихове црнчевићевско-капоровске егзегезе...” Добрица Ћосић је Розенберг (Видосав Стевановић); „Овде те мрзе и прогањају а не знаш зашто”; „Српска држава је заснована на злочину и насиљу”; „У крви и хаосу рађа се нови фашизам” „патриотизам последње уточиште протува”; Србија одговорна за рат против „целог света”; Срби се деле на паметне појединце и глупу гомилу, „хорду примитиваца”; Геноцид у Сребреници; Власт демократски изабрана је „накот, мафија, криминална”; Држава – простор, ријалити, криминална, није имала нормалног лидера; Београд, клоака криминалаца; С. Милошевић је Хитлер, лешинар, злочинац, Иди Амина и Пиночеа Дедињски диктатор; Патриоте – злочинци, багра, „креатори Сребренице”; „кристална ноћ” СНС; Средства за спас лустрација, улица. 6. октобар; Никад није било горе власти. И тако даље и тако више у књизи *Одрођени књижевник* (2022).

Овакве речи којима се описује српска стварност говоре убедљиво о каквој критици се ради? О критици у функцији лажи. Тврђња да су ови писци критички мислили о Србији и Србима на прелазу другог у трећи миленијум, мора се проверити појмовима истине и лажи. Рационална критичка мисао открива недостатке у стварности са становишта неке визије друштва. Она превазилази постојеће стање друштва, открива нове могућности које могу да буду различите. Ови српски писци (неки одричу своје српство) користе у својим некњижевним, политичким књигама критику као 1) деструкцију свега српског постојећег, 2) лажну слику постојећег, односно српских интереса, слободе и права. То су погледи који друштвенополитичка кретања на простору бивше Југославије и Србије посматрају изнад, (из надвремене вредности) изван историјског збивања, и као таква не могу да открију стварност у току, стварност која се мења. Овај облик критичког мишљења је сам себи довољан, апсолутизује свој став. Не схвата да становишта о друштвеној стварности откривају своју релативност, да су отворена за другачије критичко мишљење, као и за чињенице и појмове

Заправо, ови писци скривају политичку стварност на лажан начин. Тај бег од стварности у слике, метафоре и машту остварује се: идеализацијом, европеизацијом, југословизацијом, субјективизацијом, романтизацијом, нихилизмом. При том, мржња (нетрпељивост, бес, срџба, гнушање) и лаж о стварним догађајима према српству и српским личностима је саставни део сваког од ових начина мишљења. А можда је то и лажно мишљење. Оно које долази из страсти, па се речи нижу на личном опажајном нивоу или „падају као зрна грашка”. То је неизбежно с обзиром на чињеницу да је политичко мишљење увек скопчано са интересима, вредностима и потребама посебних друштвених група, слојева и појединаца. Политички живот је у суштини практичан, у њему влада делатно мишљење.

Сазнајна страна њиховог разарајућег „критичког мишљења” готово да не постоји. Критика српских књижевника рододрзца нема ништа заједничко са филозофском, научном, социолошком критиком. Нема ту анализе, објашњавања, разликовања битног од небитног, нема аргумената, дедуктивног закључивање. И не само то. Сазнање српске ситуације значи бити укључен у политичко време, значи разумети епоху, а епоху на основу друштвено-историјског кретања. А бити укључен у политичко време, подразумева и мишљење које се односи на циљеве и средства. Који су циљеви разарајуће критике и каква се средства предлажу? Са сазнајног становишта њихови текстови су бескрајно далеко од минималног политичког и социолошког знања. Нема ту јасних појмова, методологије, уравнотежене анализе. Има игнорисања чињеница, Има површности и манипулације речима. У политичком смислу показују непоштовање демократске воље грађана. То је вид презира грађана. Ако њима није по вољи изабрани лидер, представник већинске воље грађана, онда није ваљан народ који га је бира. Али онда они преузимају арбитрарну улогу. Они треба да изаберу, а не грађани. Одговоран писац о политичким стварима криткује, а не бави се деструкцијом.

Какве су политичке и националне последице критичке лажи ове групе српских књижевника? Неке ће бити у току догађаја, а друге ће се осећати годинама и деценијама. На *унушраишњем йлану* доприносили су значајном слабљењу политичке демократске културе. Продубљивали су сукобе међу грађанима Србије, криминализовали неке политичке странке, заступали празно схватање демократије као пут избављења из диктатуре и тоталитаризма.

Нема сумње да су допринели подривању моралне снаге нације и државе. Није их била брига за отимање Косова и Метохије од стране НАТО пакта, за смањивање простора на коме живе Срби (протеривање Срба из Хрватске и Косова и Метохије) и западни план слабљења српске власти.

Већи допринос ових књижевника био је на плану *западној односа йрема Србима*, односно западној демонизацији Срба. Све њихове лажне оптужбе против Срба, наведена у тачкама од 1 до 9, биле су политичка подлога за слику коју је већи део Запада направио. Оно што је из даљине говорио, писао и одлучивао Запад о Србима имао је савезника у „мишљењима” неких српских интелекуалаца о ратном разбијању СФРЈ и српском народу од 1990 до 2020 године. Ако су тако неки српски писци писали и говорили о Србима овде и по европским градовима, зашто би Запад говорио другачије?

Слику „белосветске преваре”, говор да је Милошевић Хитлер, каспин, фашиста на најбољи начин је описао Хандке једном ситуацијом у Паризу. Млади Камбоџанац, келнер у азијском ресторану, пошто је угледао на Хандкеовом сакоу „Таргет” изговорио је гласно: „Пол Пот! Милошевић! Србија!” Колико ли је таквих Камбоџанаца по Европи и свету било? Нешто од српске књижевне лажи о Милошевићу допрло је и до младог Камбоџанца (Хандке, *Историја иза йрийовести:есеји о Јујославији*, 2009.).

Политичко мишљење српских књижевника о којима је реч типичан је став антипатриотизма. Основно обележје *аишииайриотизма* је негативан став према сопственој нацији, њеним инсти-

туцијама, вредностима и личностима. Од Вука Бранковића, „Јуде Косовског”, српских преверавања на ислам и католицизам током средњевековне и новије историје, па до сусрета другог и трећег миленијума иистицали су се појединци и групе антипатриотске оријентације у разним облицима, а уједињавала их је једна мисао Никола Макијавелија: „више су волели да њихова отаџбина буде поробљена него слободна”.

Оно што је повезивало српске антипатриоте у различитим историјским раздобљима је напуштање одбране националне (и државне) *слободе*, одбацивање вредности националне *независности* и неприхватање *жршве* за слободу, правду, истину нације и отаџбине. На једном крају је издаја поверљивих државних одлука и планова, а на другом се лако прелази преко одбране идеала, вредности и достојанства нације који су нападнути из иностраних центара. Загонетка је у томе што се у различитим историјско-политичким и друштвеним епохама *одржава*, *однавља* антипатриотски начин мишљења и понашања у делу српске нације. Ово сазнање не сме да води у дефетизам или националну малодушност већ у њему треба видети мотив за ангажовану патриотску мисао и деловање.

Како би неки књижевници могли да оправдају своје јавно „критичко” деловање у периоду 1990-1990 године? Могли би да напишу како су они бранили народ од одређене државне власти у раздобљу од 1990. године. То није тачно из два разлога. Најпре, народ је на демократским изборима бирао власт. Друго, у њиховим текстовима није поштеђен народ ни српска интелектуална елите а ни културне институције. Свеколико национално, морално и политичко биће српства је тешким речима клеветано.

За проучаваоце српске националне свести и интегративних вредности, није од веће важности шта они кажу о свом јавном политичком понашању. Они су писали књиге о српској политици, писали су и публицистичке текстове, разговарали за медије. То се не заборавља. Књиге сведоче о времену у коме су живели и писа-

ли о политичким стварима. Значај записаног мишљења о времену (политичком или неком другом) огледа се у томе што књиге сведочанство о јавном деловању књижевника а не само о политичком времену.

СРПСКИ ПОЛИТИЧАРИ, НАУЧНИЦИ, ДРЖАВНИЦИ ПИШУ КЊИЖЕВНА ДЕЛА

Српска култура је књижевноцентрична. То значи да је књижевност била, поред православне вере, основна духовна снага обликовања националне свести и животних вредности. Али није само по делима била у центру културног живота већ и по писцима који су долазили из разних друштвених делатности. Како у којем времену, пристизали су из црквених редова, учитељских, лекарских, правничких-адвокатских, сеоских, других уметности.... Једна од тих делатности је посебно карактеристична. Било је у српској књижевности писаца који су били политичари и државници, дипломате. Њихов основни посао био је државни али су успевали да пишу књижевне текстове у разним жанровима. Ова чињеница је необична. Политичар и стварање књижевних дела је, на први поглед, као ватра и вода. На једној страни је власт на другој лепота. Па ипак.

Ко је политичар? Човек, грађанин државе који тежи за влашћу да би остварио своје идеје о друштвеним вредностима и уставима именује се као политичар. Ко закорачи у политику тежи остваривању општих или групних циљева у држави. По суду Макса Вебера независно од поретка у коме делује, политичар „тежи ка учествовању у моћи”: То „учествовање у моћи” означава доношење одлука које садрже опште последице али и ширење утицаја на расподелу моћи у држави и друштву. Политичара красе карактеристичне црте личности, он припада политичкој организацији, одређеном партијском програму и користи (не)часна средства да би остварио своје циљеве. Једном речју, политички човек је прак-

тичан, окренут друштву и човеку, њиховим интересима, правима, очекивањима.

Онај ко се бори за освајање и очување власти, за опште добро грађана суочава са ирационалним елементом у мишљењу и понашању, највећим изазовом. Ни у једној области човековог живота нису тако преплетени волунтаризам и рационализам као што су у политици. У њој се преплићу страсти и начела: даје се предност људима, а не идејама, појединачно влада над општим, користи се оштар језик, важније су последица од начела. На терену политике испољавају се страсти, нагони, завист, ласкање вођи и народу, инат, мржња.

Политичари решавају практичне проблеме нације, они треба да отварају перспективе становништву, а власт је само инструмент да се ваљани циљеви остваре. Политички актер који претендује да буде компетентан мора да поседује одговарајуће знање и појмове о држави, друштву, историји, законодавству, институцијама, вредностима. Ту се повезују воља за моћ и знање. Међутим, компетентна политичка личност мора да поседује и таленат али и сасвим одређене вештине. Диспозиције се огледају у његовом односу према противнику, у ваљаности комуникације, у бризи за јавно добро. Може се рећи да је политички компетентна личност она која поседује практичну мудрост, храброст, правичност, доношење одлука у правом тренутку, обраћање јавности у правом тренутку, избор одговарајућих идеја. Политички вешт човек знаће да повеже приватне интересе грађана и опште добро у држави.

Све ове карактеристике политичке професије потврђују важност обављања јавних функција. Зашто? Зато, што они који обављају јавне функције, доносе одговарајуће одлуке, одлуке које се дотичу свих грађана. Рђаво или погрешно обављање ових послова угрожава развој друштва и унапређивање државних установа. Разликују се одлуке на темељу закона, одлучивање у процедури, и лично доношење одлука. Оно што разликује политичке одлуке од других (социјалних, економских, културних) тиче се њиховог

поља дејства: оне се тичу општих ствари „опште суштине” под чим се разумева укупност свих практичних услова човековог живота у држави. Одлучивање може да буде видљиво (формално) и невидљиво (неформално). У процес политичког одлучивања уплићу се разне организације интереса (лобисти, тајне групе, групе економске, бизнис група и појединци). Одлука је синтеза неког знања, храбрости или кукавичлука, неке визије, практичне вештине, (не)смисла за процену чињеница, на прожимању воље за моћ и рационалног суда. На крају сваког одлучивања у политици следи питање одговорности – етика одговорности (свест о последицама) и етика убеђења (свест о остварењу циљева-вредности).

Ко је књижевник? Да ли је књижевник геније или обичан човек који ствара уметничка дела? Томас Ман (1875–1955) је написао са 26 година роман *Буденброкови* (објављен 1901) и добио 1929. године Нобелову награду за тај роман. То може само стваралачка личност која у себи има нешто од генијалности. Велики шпански писац Сервантес (1547–1616) написао је ремек дело светске књижевности *Дон Кихот* у веома тешким материјалним условима. Цео живот је провео у сиромаштву, затваран као војник и избачен из цркве. Милош Црњански (1893–1977) је у изгнанству и тешком сиромаштву написао највећа дела српске књижевности. Примери Сервантеса и Милоша Црњанског казују нам да уметник и у најтежим социјалним и политичким приликама може да искаже свој стваралачки дар. Сиромаштво и политички прогони нису препрека за генија.

Књижевник, а посебно онај велики, чија дела не тамне кроз векове, има нешто од генијалности. Он ствара оно што нико пре њега није створио. А ствара са мало предзнања или са дугим учењем. Није то стварање *ex nihilo* али готово да је тако. Уметнички геније са мало знања али са снажном имагинацијом и неуобичајеним сензибилитетом ствара ново дело. Велики књижевник је човек посебног биолошког састава и посебне егзистенције. Његова осећања, интелигенција и воља су део генетске структуре а начин

живота је другачији од живота припадника других професија. Он није у контакту са техником, са другим људима или са институцијама. Он у тишини и самоћи ствара дело које није постојало пре њега. Живот уметника и грађанина нису слични. Основне карактеристике књижевне уметности су: да се обраћа чулима, да обликује снажан доживљај, да је вишезначна, да се ослања на машту, снове, имагинативност.

Књижевно стваралаштво, међутим, није оаза генија лепе речи, није затворено за све оне који имају потребу да се књижено изразе у било ком жанру. Књижевноисторијска чињеница је да су романе, песме, драме, новеле, приповетке, писали припадници разних професија. Готово ниједан велики књижевник није се школовао за писца. Објашњење за ову ствар налазимо у дару писца за реч, за писање и животу који мами на литерани израз. Такав доживљај света и такву имагинацију нема само књижевни геније или велики књижевник. И обичан човек носи у себи нешто од књижевног доживљаја живота и књижевног погледа на свет.

Сваки човек књижевности, био он велики или мали, на посебан начин посматра, мисли и доживљава свет у коме живи. Између њега и научника или практичног човека постоји разлика утолико што он уочава естетска својства предмета. Док научник тежи сазнању истине, а практичан човек користи држави или власти, књижевни човек тежи лепоти. Уметничка способност човека је стваралачка сопсодност да се обликују предмети према идеалу лепог. Питање је има ли или нема храброст да своју нову форму изрази.

Отвореност књижевности за сваког човека, припадника било које професије, који има осећање за лепоту речи, за антиномије живота и дуалитет људске природе, омогућава постојање оних писаца којима то није примаран позив.

Јован Поповић Стерија (1806–1856) једна од најумнијих Срба, рођен у ондашњој Угарској, у Вршцу и као и други Срби његовог времена има развијено национално осећање и самосвест. Правник по образовању, адвокат и професор по занимању, он користи своја знања у политичким и културним пословима Кнежевине Србије. Као начелник Министарства просвете Србије (1842) организује средњошколску наставу, доноси школски закон. Један је од оснивача Српског ученог друштва. На челу је иницијативе за оснивање Академије наука и уметности, (из Друштва српске словесности), Народне библиотеке, Народног музеја. Стеријиним залагањем донет је први правни пропис о заштити споменика културе. Већ ове чињенице убедљиво сведоче о огромном значају Стеријиног политичког рада за општи културни и државни развитак српског друштва. После сукоба са Томом Вучићем Перишићем, 1848. године вратио се из Србије у Вршац.

Био је романописац, комедиограф, писац трагедија, песник, критичар, школски писац, писац на филолошке теме. У његовој књижевности преовладала је сатира и реалистична критика. У својим драмским текстовима Стерија критикује на литераран начин национални менталитета српског народа. Иако се сматра оснивачем српске драме, он је много важнији као комедиограф, јер се ту тек с успехом огледао његов књижевни талент. Критикује српских мана – јавашлук, завист и суревњивост. „Лажа и паралажа”, „Тврдица”, „Покондирена тиква” (према којој је 1956. године Миховил Логар компоновао оперу) и „Зла жена”, све су комедије карактера. Од комедија нарави најбоље су му: „Женидба и удадба”, „Кир Јања”, „Родољупци” и „Београд некад и сад”. Као драмски писац, Стерија припада групи сентименталиста. У његовим делима значајно место заузимају одлике попут култа осећања и природе, идеализација живота, пријатељство и љубав.

Петар II Петровић Његош (1813–1851), као владар, на челу државе мале Црне Горе, Његош се суочавао са три проблема. У погледу организације власти наилазио је на отпор осамостаљених племена и братстава. Поредак државне управе се тешко прихватао у народу који је дуго живео по недржавним обичајима и правилима. Вољу братстава требала је да замени безлична правна норма. Други проблем био је спољнополитички. Ратни сукоби и напетости на граници са Турцима, нису престајали. На Цетињу је прослављао борбе и победе Црногораца у борби са Турцима. Међутим, није одустајао од трагања за миром и у томе је имао помоћ руске владе.

Његошево дело као владара је било од огромног значаја за политичку културу српског народа. Затекао је друштво организовано кроз племенске савезе без државне организације. Увео је прве органе државне власти на ондашњој територији Црне Горе. Са државном управом увео је и наплату пореза. А поред државне организације старао се и о ширењу просвете. Историчари оцењују његову владавину као борбу за „јединство земље и поштовање закона”. Али, оно што је од суштинског значаја у Његошевом политичком раду свакако је идеја народне слободе. Ова одбрана слободе у политици повезана је са песничком славом слободе.

У књижевном раду, Његошева опсесивна тема је борба против зла и одбрана колективне слободе. Рођен у „култури речи”, као и његови сродници – владари-песници, од владике Василија до краља Николе, пева о историји Црне Горе. У *Горском Вијенцу* он преплиће три културне традиције: херојско-патријархалну, оријентално-исламску и западноевропску (Млеци). Али, Његош је дубоко одан националном па и вредност слободе има национална својства. Нема бољег доказа о националној карактеристици везе књижевности и државних послова.

Кнез Михаило Обреновић (1823–1868) После свргавања с власти, 1842. године, кнез Михаило је живео у Бечу, у пријатељским односима са Вуком Караџићем; Бранко Радичевић је у то

време такође у Бечу. У то време написао је две песме: „Светски путник” и „Молитва кнеза србског Михаила на брегу морском”, објављене 1844. године у „Српском народном листу”. Касније је написао најпозантију романсу „Што се боре мисли моје”.

Што се боре мисли моје,
 Искуство ми ћутат’ вели,
 Беж’те сада ви обоје,
 Нек’ ми срце говори.
 Први поглед ока твога,
 Сјајном сунцу подобан,
 Пленио је срце моје,
 Учинио робом га.
 Да те љубим, ах, једина,
 Целом свету казаћу,
 Само од тебе, ах, премила,
 Ову тајну сакрићу.

Кнез Михаилo је допринео српској књижевности и култури јер је издашно помагао људима од пера. Био је мецена Вуку, Бранку Даничићу, Светозару Милетићу, Илији Вујићу, композиторима Алојзу Калаузу (из Беча) и Корнелију Станковићу. По Вуковом наговору помагао је и словачке слависте: П. Ј. Шафарика, Људевита Штура и песника Ђорђа Марковића Кодера, који је као полиглота био преводилац кнезу Милошу, а младог Михаила је 1838. учио мачевању.

Светозар Марковић (1847–1875) живео је 29 година а дела су му објављена у 14 томова. Сву своју делатност усмерио је у правцу решавања политичких проблема и припреме маса за остваривање грађанских права револуционарним путем. Његово главно дело, *Србија на Истиоку*, расправља о друштвеним, економским и политичким проблемима Србије са социјалистичких позиција. Марковић је заступао идеју о балканској конфедерацији, као алтернативи националним експанзијама новостворених

држава. Деловао је јавно и тајно (дио и човек акције, теоријски и практично-револуционарни активиста). Основао Социјалистичку партију али је деловао и у Радикалној странци од 1875. Због напада на власт, године 1874. године осуђен је на девет месеци затвора, из којег је изашао тешко нарушеног здравља. Врло рано је показао интересовање и за књижевне проблеме, образујући се под утицајем Чернишевског, Херцена и Доброљубова.

Објавио је расправу *Реални ђравац у науци и живојју*, (1871–1872), и чланак *Певање и мишљење*, у којима је заступао мишљење о социјалној улози књижевности. У том тексту *Реални ђравац у науци и књижевности* полази од марксистичких уверења о законитостима друштвеног развоја. По тим законима све области друштва – економија, политика, књижевност – креће се у правцу социјализма. Такво Марковићево уверење било је основа за критику српских књижевника и њихових дела у којима није било социјалистичког оптимизма. На његовом удару били су романтичар Лаза Костић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај.

Иако окренут социјалистичким идејма и пракси Светозар Марковић је, како тврде истраживачи српске књижевности успео да утиче на поетички ток српске књижевности. Ђура Јакшић објављује песме са социјалном садржином. Змај, своју политичку поезију усмерава у подршку покрету српске омладине. Марковићеви радови су се подударили са променом жанровског првенства; у књижевном стваралаштву Србије све мање су се јављали песници, а све више прозни писци са критиком друштвеног стања у ондашњој Србији.

Јован Ристић (1831–1899) Најзначајни политичар и државник у Србији у другој половини 19 века. Председник Либералне странке. Залаже се за националну српску државу и национално проширење. Основи циљ: стицање независности Србије (1878), Србија да буде стожер ослобођење српског народа, ослобођење и територијално ширење Србије према Југу (независност од Турске).

Држава уздиже опште над посебним интересима. Државник мора да има властољубље али не сме да буде болестан од дивљег властољубља. Реформише Устав 1869. године.

године. Увидео је значај јавног мњења за политику, био је против мешања страних дипломата у српску политику. Уплитање странаца у унутрашњу политику води злу. Критикује антипатриоте (опасност за државу изнутра). Династичко питање раздваја Србију и Црну Гору. Спас за Србију је стални баланс између великих сила.

Јован Ристић је био високо образован, рационална и национално осећајан; говори шта мисли а ради како обећа; опажа моћ и разлоге, доживљај; на вешт начин сједињује различите интересе; једнако посвећивао пажњу чињеницама и интересима.

У младости пише песме родољубиве у листу „Невену слоге” али и прозна дела „Харон и Каталина”. Ристић објављује на немачком језику књигу о српској књижевности до половине 19. века. Похвално пише о Бранку Радичевићу, Јовану Илићу, Његошу, Вуку. Посебно је важно истаћи његову одбрану Вука чији се реформаторски рад у језику још не признаје у Србији. Једно због одбране народног језика а друго због уверења да је такав језик чинилац нације и државе. Ристић пише о Шекспировом Магбету, Јовану Стерији Поповићу у чијим радовима анализира славољубиво и родољубиво владара.

Светозар Милетић (1826–1901) адвокат, политичар и градоначелник Новог Сада Борац за ослобођење и уједињење српског народа, важност спољне и унутрашње слободе, словенофил. Оснива 1869 године Српску народну слободоумну странку. Милетићева странка је пре свега национална, политичка и културана, а мање социјална и економска.

Робијао пет година 1878 због предлога у Угарском сабору да се уједине Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора. Милетићев национализам – љубав и занос српском нацијом и њеним напретком. Државни простор Србија, Зета, Македонија, Драч, Охрид, Битољ

Личност ауторитарна – тешко подносио доминацију ма које врсте, није трпео сенку ауторитета над собом, посејао семе радикализма у странку. Таква личност има књижевни сензибилитет. Пише песме. Објављене су прво у „Славјанци” 1847 године, а од тих је највећа *Сјасова ноћ* у три дела. Позната је 1848. политичка химна: „Већ се српска застава свуда вије јавно”, у славу војводе Стевана Шупљикца и његових добровољаца.

У Пешти је 1866. године Светозар Милетић, покренуо *Застава* у време када је био посланик у Угарском сабору. То је био најзначајнији и најутицајнији дневни лист код Срба у Аустроугарској тог доба. Био је њен дугогодишњи уредник, али и аутор огромног броја непроцењиво вредних текстова. Наредне године *Застава* је пресељена у Нови Сад. Најзначајнијих људи тог доба: песници Јован Јовановић Змај и Лаза Костић, политичари Михаило Полит-Десанчић, Глигорије Гершић, Милован Јанковић, Владимир Јовановић, Илија Вучетић и други, објављивали су текстове у Застави. Касније је прилоге писао и Светозар Марковић. *Застава* се бавила српским националним питањима у смислу проширења аутономије, права и слобода српског народа. Поред књижевних садржаја овај лист је улазио и у политичка питања. Тако, нападан је лични режим кнеза Михаила Обреновића. У том својству је дата и критика на Намесничког устав. Светозар Милетић се бавио и новинарским радом. у *Српском Дневнику* био веома критичан према влади у Србији, па је 1864. године био забрањен у Кнежевини Србији. Међутим лист је сметао српском црквеном врху у Војводини, али и Бечком двору, па је забрањен.

Стојан Новаковић (1842–1915) српски државник, историчар, књижевник и академик. Као политичар, обављао је неколико високих државних функција. Веома рано, тек што је навршио тридесет година живота, Новаковић је постао министар просвете и црквених дела (1873). Био је председник Министарског савета Краљевине Србије у два наврата (1895 –1896, 1909), а такође је служио и као министар (разних ресора) у неколико влада. Као ди-

пломата, био је посланик Краљевине Србије у Цариграду, Паризу и Петрограду. Бавио се научним истраживањима, првенствено у областима филологије и историје. Блиско политички сарађује са Јованом Ристићем, утицајним државником и вођом српских либерала. Касније, разишао се са Ристићем, ступивши међу младоконзервативце, који су по доласку на власт (1880) почели да спроводе политику оличену у везивању Србије за суседну Аустроугарску. За време краља Милана министар унутрашњих послова у влади Милутина Гарашанина. За време Анексионе кризе (1908–1909), Новаковић је изрекао реченицу која и данас одзвања: „Дакле више не можемо веровати у европски морал”. Потписник Лондонског мира 1913. године.

Као историчар, проучавао је правну и друштвену историју српског народа. Као књижевник, писао је песме и прозна дела, а бавио се и преводилачким радом. Био је председник Српске краљевске академије (1906–1915). Стојан Новаковић се огледао у проучавању српског језика и историје српске књижевности. Проучавао је историју српске и стране књижевности и покренуо књижевни часопис „Вила” (1865–1868). Бавио се писањем песама и прозних састава, превођењем страних књижевних дела. Сарађује у младости са Ђуром Даничићем и Јанкаом Шафарика. Новаковић се посветио прикупљању библиографских података о делима објављеним на српском и другим јужнословенским језицима а значајна су за српски народ. Сву сакупљену грађу објавио је у књизи „Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867” (1869). Допуне ове библиографије је потом објављивао у наставцима, за сваку годину посебно, од 1868. до 1876. године. То су биле прве стручне библиографије на српском језику, што је било од великог значаја за каснија истраживања. Превео је књигу пољског песника Адама Мицкијевича, био је председник СКЗ. Иако није имао формално филолошко образовање, Новаковић се бавио лингвистичким питањима, што га је потом навело да се посвети проучавању специфичних проблема из области српске и шире јужнословенске лингвистике.

Написао је „Српску граматику за ниже гимназије и реалке”, која је објављена 1879. године, а потом је доживела и неколико нових издања. У склопу проучавања српског језика, Новаковић је посебну пажњу посвећивао словенским дијалектима и говорима у јужним областима на ширем простору Повардарја.

Јован Скерлић (1877–1914). У младости се определио за социјалистичке идеје. Био је члан Самосталне радикалне странке и њен идеолог. Последње две године живота је био посланик у Народној скупштини, у којој се нарочито истакао својим борбеним говором против банака које својим зеленашким каматама бездушно исцрпљују народ.

У националном питању био је заговорник југословенског народног и државног јединства. Држао је предавања о југословенству у крајевима Аустроугарске монархије. Тешко је схватити Скерлићево неразумевање шовинизма Анте Старчевића о коме је написао текст и залагање за увођење латинице у Срба.

Скерлић није био само књижевник него и политичар. Као политичар социјалистичког усмерења, за кога је „врста важнија него јединка”, посебно се бавио идејама које владају светом. Али, он је истицао само оне идеје које су повезане са друштвеним снагама, због тога што практичне снаге идеја нема без „мишљења које је помешано са много осећања”. Скерлић је социјалиста формиран под утицајима француског социјалисте Жана Жореса. Он жели, поред политичке демократије и социјалну. Веровао је у напредак друштва у ширењу слободе и просвећивања. „Ове политичке идеје провлаче се кроз Скерлићеве књижевне студије” у којима повезује идеје Доситеја, Светозара Марковића, са циљем да покаже, по мишљењу Слободана Јовановића, како су они радили „на ослобођењу наше мисли и на постављању друштвених односа на разумну и правилнију основу”.

Али, остало је неразматрано питање односа између Скерлићевих знања и деловања. Скерлић је, пише Слободан Јовановић 1926. године, „међу нашим историчарима [...] представник једне

демократске социологије, која до њега никада није била изражена са толико књижевног дара”. Десет година касније поново подвлачи повезаност књижевности и политике у Скерлићевом раду и животу. „У својим књижевним делима, у исто време и књижевни критичар и политички апостол, он је проповедао морално ослобођење и социјално облагорођење појединца...” (Јовановић, С. 1934).

Очигледно је Скерлић значајнији као политичка него као књижевна личност. Уочена јавна опредељења Јована Скерлића (али и других писаца) сведоче о српском културном обрасцу у коме се политика и књижевност прожимају. Констатовано је и на другим местима садејство ове две духовне и практичне снаге. Слободан Јовановић није ишао даље од тога. Као да је одговоре оставио будућим научним генерацијама, одговоре на питања каква је природа тога односа и какве последице производе у културном, друштвеном и политичком животу.

Јаков Јаша Томић (1856–1922) истакнути српски политичар у Војводини пре 1918. године. Студирао је медицину и књижевност у Бечу и Прагу, напушта студије због политике. Оснивач је групе вршачких социјалиста. Стални сарадник радикалског листа „Самоуправа”. У Новом Саду, након женидбе са Милетићевом кћерком Милицом, преузео је лист „Заставу”, 1884. године и постао Милетићев наследник у Српској народној слободоумној странци, (добија ново име Српска Радикална странка, 1891. године). Јаша Томић је био увек само „вођ”, који није имао никакву званичну функцију у Радикалној странци.

Књижевни историчари наводе да његова литерарна дела представљају покушај обраде политичких теза, које су у првом периоду имале социјалистичку, а касније грађанско-радикалну садржину. Његови стихови су „увек течни”, „имају духа”. Анализирају и тумаче његове песме „Прича о злу”, „Жена”, „Највеће чудо”. Међутим, у Томићевим првим песмама наглашена је социјалистичка тенденција („излагао своје социјалистичко јеванђеље”), под чиме

можемо да подразумевамо значење, поетски циљ, тежњу песника („муза је била разбарушена и држала је мач у руци”). У новијим Томићевим песмама теме су општија критика људске природе.

Лапчевић Драгиша (1867–1939) српски политичар, новинар и историчар. Био је председник Српске социјалдемократске странке од њеног оснивања, председник општине Пожега (1893–1894), народни посланик Краљевине Србије, општински одборник у Београду и уредник Радничких новина. У последњим годинама живота је престао с политичком делатношћу. Након повлачења из политике, посветио се писању и новинарству. Изабран је за председника Удружења новинара Србије. Народна скупштина поставила га је за свог бидлиотекара. Са тог радног места је и пензионисан.

Милан Кујунџић Абердар (1842–1893) српски филозоф, професор, академик и политичар и песник. Председник Народне скупштине (од 1880. до 1885), Министар просвете (1886–1887) посланик у Риму, уредник Младе Србадије. Као омладинац имао је важну улогу у Уједињеној омладини српској и био уредник њеног органа *Млада Србадија* Када је 5. априла 1887. године краљ Милан Обреновић именовао првих 16 Учествовао је у српско-турским ратовима 1876-1878. године и због тога унапређен у мајора, а касније и потпуковника. Поезију пише још у ђачком добу: објавио је две збирке песама. Његова најзначајнија филозофска дела су: *Крајњи ирејлед хармоније у свейу*, *Филозофија у Срба*, *Шта је и колико у нас урађено на лођици?* и *Иде ли свей набоље или нагоре?*

Мијатовић Чедомиљ (1842–1932) српски економиста, књижевник, историчар, политичар и дипломата. Припадао је либералној струји у српској политици; обављао је више министарских функција у Краљевини Србије. Један од оснивача Српске централне банке. Био је и председник Српске краљевске академије.

Као историчар бавио се претежно економском историјом српског народа, али је написао књигу о Ђурђу Бранковићу (*Десиој Ђурађ Бранковић*, 1880), а о свом дугогодишњем животу у

Великој Британији написао је књигу под насловом „Успомене балканског дипломате”. Преводио је са енглеског језика. Био је први Србин изабран за почасног члана Краљевског историјског друштва у Лондону.

Чедомиљ Мијатовић се трудио да допринесе просвећењу, највећим делом неписменог и необразованог српског народа. То га је навело да пише историјске студије и романе који ће, тако је мислио, подстаћи интерес за прошлост и разбудити патриотизам народа. У књизи *О условима усјеха*, (1892) подучава српску омладину којим врлинама да успе у животу – поштењем, радом, штедљивошћу.

Такав Чедомиљ Мијатовић, писао је и књижевне радове, историјске новеле са просветитељском и патриотском нотом и путописе. Књижевна критика (Скерлић, Јовановић, Поповић) одрицала је уметничку вредност његовој књижевности. Замеран му је давно превазиђени романтизам.

Милован Ђилас (1911–1995) црногорски и југословенски комуниста. Учесник народно-ослободилачке борбе. Један од водећих у политичкој власти после 1945. године. Од 1954. године дисидент, у затвору провео девет година (затваран и у Краљевни Југославији) због политичког деловања и писања. Писац и књижевник из Црне Горе. Ђиласова књига *Нова класа* је од стране „Њујорк Тајмса” увршћена у 100 најзначајнијих књига у 20. веку, а тираж је износио три милиона примерака. Осим политичких књига, Милован Ђилас је објавио и више књижевних прича, приповедака, романа. Приче: *Губавац* и друге приче (1989), *Љубав* и друге приче (1990); приповетке: *лова на људе* (1990), *Слуга божији* и друге приповетке (1994); романи: *Црна Гора* (1989) и *Изјубљене дијтике* (1994), *Светиови и мостови* 1,2 (1997). Аутор је и значајне студије *Њеиош ијесник, владар, владика* (Београд, 1988). Преводио је са руског Максима Горког и са енглеског језика спев Џона Милтона *Изјубљени рај*. Милова Ђилас је увршћен у антологију *Десеи*

векова српске књижевности, (приредио Миро Вуксановић), Књига 67, Издавачки центар матице српке, Нови Сад 2013.

Коча Поповић (1908–1992) између два светска рата отишао на поприште Шпанског грађанског рата, са избијањем Другог светског рата учесник Народноослободилачке борбе, српски и југословенски комуниста, генерал-пуковник ЈНА, дипломата и друштвено-политички радник СФРЈ, јунак социјалистичког рада и народни херој Југославије. У периоду од 1945. до 1953. године обављао је функцију Начелника Генералштаба ЈНА, од 1953. до 1965. године функцију Савезног секретара за иностране послове СФРЈ, а од 1966. до 1967. функцију потпредседника СФРЈ.

Коча Поповић се, за време студија у Паризу, прикључио надреалистичком покрету. Познавао је уметнике из Бретоновог круга и одржавао комуникацију између београдске и француске групе надреалиста окупљеним око париског часописа *Revue Du Cinéma*. Године 1929. потписао је протест „Човек од укуса”. Писао је филмске критике за лист *Paris Soir*. Био је сарадник београдског часописа *50* у Европи. Био је члан групе београдских надреалиста и један је од потписника манифеста. Године 1931. са Марком Ристићем објавио је књигу *Нацрт за једну феноменологију ирационалној*. А од 1931. до 1932. године сарађивао је у часопису „Надреализам данас и овде”. Тада је добио псеудоним *Гроф* који је касније користио у партизанима и током рата то му је било шифровано име.

Караџић Радован (1945–) српски психијатар, песник и политичар, први председник Републике Српске, један од оснивача и први председник Српске демократске странке (тада Српска демократска странка Босне и Херцеговине). Међународни кривични трибунал за бившу Југославију је 1995. године подигао оптужницу против Радована Караџића који је од тада у бекству (од 1996. године до 21. јула 2008. године) када је ухапшен у Србији. Органи Републике Србије су га 30. јула 2008. године, изручили Хашком трибуналу. Дана 24. марта 2016. године Хашки трибунал га је првостепеном пресудом осудио на 40 година затвора по 11 тачака,

које обухватају геноцид, злочине против човечности и кршење закона и обичаја ратова. Дана 20. марта 2019. у другостепеном поступку је жалбено веће Међународног резидуалног механизма за кривичне трибунале казну преиначио у доживотну.

Као песник објавио је осам збирки песама: *Лудо Којље, Пам-йивек, Има чуда — нема чуда, Црна бајка* (Свјетлост, Сарајево), *Словенски јосїй, Има чуда, нема чуда, Од Лудої којља до Црне бајке* (Добрица књига. Нови Сад, *Чудесна хроника ноћи* (ИГАМ. Београд, *Под леву сису века* (Књижевна заједница „Вељко Видаковић”, Ниш).

Вуксановић Слободан, (1965–) песник, есејистичар и преводилац и бивши министар просвете и спорта у влади Војислава Коштунице. Претходно био високи функционер Демократске странке. Дипломирао је на одсеку за Општу и југословенску књижевност на Филолошком факултету у Београду, магистрирао је 1993. године, на тему о српском песништву у Румунији, а докторирао 1998. на тему о српском песништву у дијаспори у Новом Саду. Био је уредник часописа „Видици” (од 1990. до 1992. године), професор књижевности у Музичкој школи „Мокрањац” (1991—1992), главни и одговорни уредник листа „Студент (часопис)” (1992—1993). Аутор је 12 књига и члан Удружења књижевника Србије.

Вук Драшковић (1946–) правник, новинар, политичар, књижевник и председник Српског покрета обнове од 1989 до 2022. године и даље. Био је потпредседник Владе СР Југославије (1999), министар иностраних послова Државне заједнице Србије и Црне Горе (2004–2007) и Републике Србије (2006–2007), као и републички посланик у Народној скупштини Републике Србије у неколико мандата (1990–2003). Правник по образовању, професионалну каријеру је започео као новинар у националној агенцији Танјуг (1969–1980). У том периоду објављује и своје прве књижевне приче. Објавио публицистичке књиге, *Ја, малоїраћанин* (1981), *Одјовори* (1987), *Којекуде, Срдијо* (1989), *Подсећања* (2001, 2003), *Све моје издаје* (1992), *Косово* (2006), *Исећи времена* (2016). За роман

Руски конзул, добио је награду Срба у Грачаници. Отац му је био комуниста и партизан, а он члан СКЈ до 1989. године. Био је шеф кабинета хрватског комунисте Мике Шпиљка. Од те године, тече паралелно његова политичка делатност и писање романа. Обављао је различите политичке и државне функције. Организовао је 9. марта 1991. године, демонстрације у којима је било људских жртава. Објавио више романа: *Нож*, *Молићва* 1,2; *Руски конзул*; *Ноћ ђенерала*; *Доктор Арон*; *Via Romana*; *Тамо далеко*; *Исусови мемоари*; *Ко је убио Кашарину*; *Александар од Јуџославије*.

Владислав Јовановић (1933–) српски је дипломата, бивши амбасадор Југославије и министар иностраних послова у влади СР Југославије, у два мандата. Објавио је збирку поезије и један роман: *Трајања за трајањима*, поезија, 1991, роман *Сестире*.

Игор Мировић (1968–) српски политичар, економиста, књижевник и актуелни председник Покрајинске владе Војводине. Био је министар регионалног развоја и локалне самоуправе (2013–2014), вршилац дужности министра привреде (2014), потпредседник

Скупштине Војводине (2008–2012) и заменик министра финансија (1998–2000). Мировић пише поезију и до сада је објавио четири збирке песама: „Небо над Византијом” (1994), „Кремен пламен” (2003), „Повратак у Логос” (2020) и „Светло у светионику” (2022). За збирку песама „Кремен пламен” добио је Грамату за најбољу ненаграђену књигу, а последње две збирке – „Повратак у Логос” и „Светло у светионику” објавиле су му најеминентније српске издавачке куће „Прометеј” из Новог Сада и „Лагуна” из Београда. Члан је Удружења књижевника Србије и Друштва новосадских књижевника.

Владимир Кршљанин (1960–) високи функционер СПС, амбасадор, објавио је више збирки песама. „Изалаз за срце” (1980), „Еридан, топла река” (1990), „Слободна љубав” (2000) и препеве Неруде, Тарковског као и друге песнике.

Покушај разумевање политичара који пише књижевна дела. У новели *Тонио Крејер*, Томас Ман пише о животу грађанина као супротности животу уметника. Живот је просто предавање осећању, чулности. Грађанин воли живот, уметник у грозници и хладноћи ствара дело. „Књижевност уопште није позив већ проклетство – нека вам је знано”, каже на једном месту Тонио Крејер. А да би показао ту разлику између књижевности и живота он описује мешање некњижевника у „књижевни дух као најплементијој појави целокупног људског духа”. Тако, банкар који ствара новеле, „то је реткост, зар не?”. Официр, потпоручник, „један од оних који господаре светом”, чита своје стихове, а слушаоцима је у погледу питање „у чији се занат он пача”. „Стајао је тако у неприлици и испаштао заблуду да је допуштено обратити листић, само један једини, са ловоровог дрвета уметности, а не платити за њ својим животом”. Млади трговац на броду покушава да изрази свој доживљај звезданог неба и мора, а Тонио Крејер примећује како трговац „нема у себи литературе... свако пише стихове”.

Стварање књижевних дела је бол, патња, одрицање од чулног живота. Манов јунак увиђа разлику између живота са проклетством сазнања и творачких мука и живота у блаженој обичности. Супротност таквом књижевнику су банкар, официр, млади трговац који у себи немају литературу, а пишу.

Овај осврт на неке ликове у новели *Тонио Крејер* упућује на проблем мешања „компетенција” у свакодневном животу. Знања, вештине и способности из једне професије, актери напуштају и преузимају послове у другим. То је карактеристично за уметност у чије поље ускочи из бројних других делатности. Уметник не може да буде официр или банкар али зато они могу да пишу стихове, романе, да сликају, певају. Проблем је то друштвене поделе рада и културе позива (професије).

У развијеној подели рада, сваки посао бива различит, па се и садржај делатности, знања, свести разликује од једног до другог човека. Између политике и уметничког стваралаштва, постоји

суштинска разлика. Посао политичара је прагматичан, он тежи власти над људима и стварима ради општих или појединачних интереса. Вештина политичара је да, средствима власти, повезује интересе појединаца и група са општим добром државе. Уметност, а овде је издвојена књижевна уметност, нешто је друго, супротно. Она је *poiesis*, односно вештина стварања онога чега нема у постојећем, заправо моћ интелекта и маште да обликује (не) посредну грађу. Помоћу једне особене конструкције, књижевна уметност ствара илузију живота. Политичар се креће у јавном животу, његово место рада је јавност, књижевнику је потребна самоћа, приватан живот у коме се догађа «приповедање о приватном свету у приватном тону» (Волфанг Кајзер).

Политичара и књижевника дели и врста сазнања. Политичко знање је у функцији променљивих практичних интереса индивиде или ширих друштвених група. Политичка мисао је делатна критика, а не теоријска. У њој се укрштају групни интереси, жеље, предрасуде, веровања, потребе. Некогнитивни чиниоци – вештине, навике, особине личности, реторика, емоције, вредности, веровање, слика света, поглед на свет – не могу се отклонити из политичког мишљења и деловања.

Књижевно дело је по свом карактеру *suī generis*; у чину литерарног стварања настаје једна сложена предметност као особена и непоновљива употреба симбола. Сазнајни инструмент уметности, није појам већ слика, интуиција, знање се конституише у медију књижевног дела. Речи у књижевном делу нису дословно истините; оне нису логичке и искуствене тврдње.

Није књижевност преписивање стварности. Књижевност обликује измишљене и нестварне предмете. То не значи да се свет књижевне књиге понекад не поклапа са стварношћу (рат или какав други догађај), али књижевно дело се лако препознаје по остварености имагинације фабуле, ликова и поступка. Отуда лепо или „постигнуће по себи” као структурни елемент појма књижевности.

У чему је, дакле, основна разлика између књижевности и политике? У томе што књижевност тежи лепом, а политика власти и моћи. Поглед политичара је окренут према последицама, а књижевника према идеалу лепоте.

Па ипак, и поред јасне појмовне разлике између књижевности и политике, у друштвено историјском искуству било је политичких личности које су „улазиле” у књижевност. Српска културна историја у том погледу предњачи у односу на друге нације: у протекла два века, истакнуто је напред, било је државника, политичара, дипломата који су писали песме, романе, студије о књижевности. Чињеница је да они нису улазили у књижевност да би својим делима помогли политички посао који им је био примаран. Ни онда када су писали „ангажована дела” као што су „социјалистичка књижевност” или сатира, афоризам. Шта их је покретало да пишу? Каква је то потреба да се човек од политичке акције нађе у царству лепих речи? Како разумети да се две свести и знања уједињују у једној личности? И то уметност речи у човеку практичног, властодржачког деловања?

Покушајмо да разумемо појаву мешања политичке власти и лепоте књижевне? При том, оставимо по страни књижевна својства, поетичка начела и вредновање. Пажња је посвећена чињеници да човек политичке власти, државник пише књижевна, уметничка дела.

Одговор треба потражити у ономе што се подразумева под „фактором личности” и особеностима националне културе. *Биографија сваке личности* је јединствена и непоновљива, па тако и политичке личности. Социјално порекло, односи у породици, васпитање, евентуалне трауме из детињаштва, дружење са писцима, путовања, љубавни односи. Дакле искуство лично и прочитане књиге. У младости и одрастању будућем политичару се будила потреба дочаравања живота; јавила му се жеља да књижевно реагује на неке људске судбине или друштвене проблеме. Реч је о потреби за књижевним стваралаштвом (песма, прича, новела, роман) а не

тежња за славом. При том, мора се подвући чињеница да не би било стваралачке потребе да у себи будући и остварени политичар не носи сензибилитет који добија рођењем. Имати сензибилитет, емоцију, мисао, склоност речима то је услов да се стави стих на хартију или напише прича, новела, роман.

Други чинилац појављивања политичких људи у српској књижевности налази се у *карактеру српске културе*, односно места књижевности у културном бићу српског народа. Књижевност је у историјском постојању српског народа била најважнији облик изражавања самосвести и основни чинилац слике света. Идентитет српске књижевности тесно је повезан с народном судбином. Она је била привржена народном животу, али истовремено је била отворена према свету (писци, теме, публика).

Српска књижевност је обухватила писце припаднике готово свих друштвених делатности: сељака, свештеника, радника, чиновника, универзитетских и средњошколских професора, лекара, политичара, научника. Овакав обухват професија само је једна од потврда органске укључености књижевности у друштвени живот српског народа. Нема никакве сумње да је српска култура књижевноцентрична.

Када је реч о „мешању” политичара у књижевност, питање је да ли је оно оставило неке последице на њихову делатност? У мишљењу, понашању, језику, знању, вредностима политичара, државника, дипломата? На ово питање није могућно одговорити општим тврдњама. Могућно је да је осећајно, доживљајно мишљење у књижевности омекшало прагматско. Осећање књижевника може да постане део мишљења политичара.

Сличан је одговор и када је у питању знање. Знање политичара подразумева прагматску општост. У књижевности је увек реч о субјективном знању – фабуле, ликови, стил, значења, поступак. Опажање, сећање и интуиција, логика нису једнако распоређени у књижевном делу и политичкој одлуци.

Кад мислимо о српској култури неизбежан је и менталитетски чинилац. У понашању српског човека испољава се хировитост, наглост, али и туга, меланхолија, патња. Наш човек је човек „првог покрета” – брзо се одушевљава, брзо пада у бес, брзо се хвата укоштац али брзо се и смирује, стишава. Српска етика је етика чисте воље, скромно води рачуна о последицама властитих одлука. Комбинација колеричног и сангвиничног темперамента препознаје се више или мање у свим делатностима. Деловање српског политичара је у знаку „индивидуалног динамизма”. Слободан Јовановић објашњава ову колективну карактерну црту као сплет јунаштва, дунтовништва, несавитљивости, ината. У свакодневном понашању Срби испољавају крајности друштвеног и моралног расположења с јаким осећањима. Поседују идеализам и слабу самоконтролу. Ако га има у политичком животу, у књижевном стварању нема такве хировитости, наглости, „брзог покрета”.

У језику српског политичара преовлађује експресивна функција; претеже један емоционално шаржиран језик (речник, тон, реченица). То је у основи жесток језик, пун осећања, слике. У њему нема стабилних значења, језички изрази мењају функције, контекст је произвољан. У политичким сукобима обилато се користи мржња међу противницима.

Књижевни језик је нешто друго. Комбинује разне слојеве националног језика, претежно користи фигуративни језик, језик слика и води рачуна о његовој естетској функцији. На том језику испевана је и написана блистава поезија и књижевност.

Не улазећи у вредност књижевних остварења српских политичких људи, одговор на питање како су успевали да прескоче, да заобиђу „компетенцијске” границе између политичког посла и писања књижевних дела, мора се одговорити на индивидуалан начин. Неки политичари књижевници успевали су *личним способностима*, личном дару да буду људи од практичне акције и људи од стваралачке рефлексije и имагинације. Неки су успевали мање, а трећи никако.

Вратимо се Мановом јунаку, Тониу Крегеру, Он увиђа разлику између живота са проклетством сазнања и творачких мука и живота у блаженој обичности. Супротност таквом књижевнику су банкар, официр, млади трговац који у себи немају литеретуру, а пишу стихове. То је реалност. Српски политичари и државници не би писали поезију, приче, романе да нису имали потребу да се књижевно изразе. И то је реалност. А какве су књижевне вредности њихова дела, друго је питање.

Додатак: српски научници пишу прозна књижевна дела. Нису политички Срби били једина грађанска професија у књижевности. И српски научници су у прошлости али и у наше време писали књижевна дела. Нису били без књижевног талента. *Службени гласник* је објавио едицију *Прозна дела српских научника* (2019). Током два последња века српски научник поред истраживања друштва и природе, делује и као државник, оснивач важних институција, добротвор. У време развоја српског друштва и образовања, велики српски научници су деловали у више области културног живота. Писали су књижевна дела, есеје, аутобиографије. Ево неких имена и њихових књижевних дела у које треба укључити и аутобиографску прозу као и разне огледе.

Атанасије Стојковић, (1773–1832) научник, писац прве књиге из физике на српском језику, руски академик, ректор универзитета у Харкову, преводилац Новог завета на славеносербски, писац првог романа у српској књижевности *Арисџид и Најшалија*. Написао је и роман *Кондор или ојкровођење еиџаџских џајни*.

Стојан Новаковић (1842–1915) српски државник, историчар, књижевник и академик. Написао *Калуђер и Хајдук*.

Ђорђевић Владан (1844–1930) лекар, политичар, председник министарског савета Краљевине Србије, санитарски пуковник и оснивач Црвеног крста Србије и Српског лекарског друштва. Пуно је писао на историјске теме, као и романе („Цар Душан”), приповетке, песме и драме. Двадесет пет година је др Ђорђевић, као главни уредник бринуо о финансирању и изласку „Српског архива”, часо-

писа који и данас излази и један је од најстаријих и најдуготечнијих медицинских часописа у свету. Издавао је и часопис *Отаџбина* од 1875. до 1892. године у договору са песником Ђуром Јакшићем. У часопису су сарађивали ондашњи српски песници и књижевници.

Михајло Пупин, (1854–1935), српски научник, проналазач, на поља вишеструке телеграфије, бежичне телеграфије и телефоније, потом рентгенологије, а има и великих заслуга за развој електротехнике, професор на америчким универзитетима. Написао је књигу *Са њашњака до научењака*.

Милутин Миланковић (1879–1958) српски математичар, астроном, климатолог, геофизичар, грађевински инжењер, доктор техничких наука, као и популаризатор науке и физичар. Написао књигу *Кроз васиону и векове*.

Михаило Петровић Алас (1868–1943) српски математичар, универзитетски професор, написао роман *Роман јејуље*

Лаза Лазаревић (1851–1891) лекар. Написао *Пријовейџке*.

Радован Самарџић (1922–1994) историчар, члан САНУ. Написао историјску биографију *Сулејман и Рокселана*.

Дејан Медаковић (1922–2008), историчар уметности, професор универзитета, академик, књижевник. Поред великог и значајног научног опуса, Дејан Медаковић је писао поезију (*Мојиви*, 1946. *Каменови*, 1966. *Умир*, 1987, *Ниска*, 1989. *Знак на камену*, 1994. *Завештање*, 1995. *Све чудније је чудно*, 2000.). Збирке кратких прича (*Повраћак у Ракијије*, *Пјице*, *Орлов леј*, *Парасиос у Сремским Карловцима*, *Лумен Карловачке гимназије*). Мемоари, дневници, писма (*Сведочења*, 1984. *Тражење добра*, 1995. *Писма*, 1996., *Ефемерис I-V* 1998, *Суочавање са људима и временом*, 2000. *Писма и њовори*, *Прометјеј*. 2004. *Дани, сећања I-VIII*, 1996—2006.)

Листа научника који пишу и објављују књижевна дела није коначна.

КАКО СЕ ХАНДКЕ БОРИО ЗА ИСТИНУ О СРБИЈИ?

Петер Хандке, књижевник, нобеловац? Зашто је постао део српске политичке и културне историје? Ратови у СФРЈ, са прекидима, трају десет година, од 1991 до 1999. године. На идејно-политичком терену, међу европским (светским) и српским интелектуалцима се води духовна борба за праведно тумачење ратова, узрока, актера и токова. Српски патриотски интелектуалци су у мањини. Противници су им готово унисано страни научници, писци, филозофи, али и они Срби који зло виде у свом народу. Осуда и кривица Срба, прекрила је готово целокупни јавни простор у последњој деценији 20. века.

А онда се појавио изненада један глас, одважно и храбро, који је проговорио против свеопште дијаболизације Срба. Петер Хандке, књижевник који пише на немачком језику, а живи у Паризу. Његова писана реч, он лично, против свих. Објавио је краћи текст (књигу) *Зимско џушовање до река Дунав, Саве, Мораве и Дрине* или *Правда за Србију*, (1996). Усталасала се, нарочито она интелектуална јавност Западне Европе која је носила барјак мржње према свему што је српско. Новинарска пера, телевизијски извештачи, научници, француски филозофи и уметници, бизнисмени, јавност, а особито владајући политичари света све су учили да докажу своју истину о Србима агресорима и оним другим - жртвама. Они који су војном силу истерани са свог вековног простора, постадоше агресори! Хандкеов политичко-књижевни путопис изазвао њихову гневну критику.

А шта је написао у књизи *Правда за Србију*? Хандке у својој кућици покрај Париза чита новине, а поглед му повремено

падне и на телевизију, о „болном месту Европе”, о Србији. Које новине чита? Монд, Либерасион, Тајмс, Франфуртер Алгемајне Цајтунг, Ел Паис, Шпигл. Он зна шта је реч и каква је њена употреба. Морао је да чита „језичке бљувотине”, а није могао да не уочи „неуништуиву мржњу пема свему што је српско”. На те речи диктирано јавно мњење га пита зар ти хоћеш да релативизујеш српске злочине критиком медија „не водећи речуна о реалности?”. Дакле, ту смо – медији. Да им верујемо? Полако, стрпљење, правде, одговара Хандке. Један део њега није хтео да верује медијским ратним изештајима. Шта зна човек ако уместо реалности само чита о њој и ако само гледа њену слику. И ево те чувене реченице: „Где се скрива паразит који помера реалности или који их користи као пуке кулисе: у самим вестима или у свести адресата” (стр. 28). Полако, немој да будеш паразит- говори Хандке себи. Упосли ми-сао, размисли логички о догађају који сервирају новине са својим „језичким бљувотинама”. Постави нека логична питања. Како је у словеначко-југословенском рату свих 70 жртава било на страни ЈНА? Ко је ту на кога пуцао? Ко је био први агресор у Хрватској? Шта се заиста догодило у Дубровнику? Србе нису питали Хрвати да ли желе да остану у њиховој држави. Да ли су Срби могли да остану у држави која је за њих била „у најбољу руку као песница на око”? А да се стави у улогу Србина у БиХ, слично би се понашао према држави која се ствара без српске воље и пристанка. Ко је ту нападач? Да ли је доказано да су Срби бацили бомбу на Маркале? За Левија јесте. За Хандкеа није.

А жртве – јесу ли оне само на несрпској страни? Али, „паразит у оку” Хандкеа, не може да одговори на питање: зашто у режираним снимцима на Западу, нема српских жртава? Не, Хандке није могао да заузме страну а камоли да осуђује. Па када је таква медијска слика о Србији, Хандке се пита шта је права стварност „Велике Србије”? И одбацује паразита у свом оку и креће до река Дунав, Саве, Мораве и Дрине.

Шта је видео, чуо, сазнао у Србији 1995 године?

Он креће у Србију, у Београд, према Сави, Дунаву, Морави, да види „свет живота”. Да провери оно што је проф. др Рајнхард Лауер написао за „србождерски” немачким „Франфуртер Алгемајне Цајтунгом” да целокупан српски народ треба идентификовати са вуком.

Србија пати под ембаргом трећу годину. У Београду види „неку достојанствену колективну усамљеност”. Констатује да је Србија „препуштена самој себи”. А један из друштва Драгана Великића говори само о недељима српских политичара.

Креће пут Дрине. Има стално слику поређења Србије и европских нација. Али не због ратног стања. Има утисак је су Срби свесни да их „Европа презире”. А цео „народ је свестан своје отписаности”. У сећању му је остала „околност да нико не познаје Србију”.

А Сребреница? Не оспорава злочин, али уместо априорне осуде он пита: Шта је био мотив за злочин после три године рата? Зашто уместо истраживања узрока, „тржишна продаја чињеница”? Неће да му Шпигл (Огледало!) одређује мишљење. Не може да прихвати рафале мржње од Тајмса до Нувел Обсерватера да су Срби кривци а муслимани невини.

Одбацио је Хандке „отров речи” западних медија, отишао да види живот у Србији, и вратио се са разумним ставом да Европа не познаје Србију. Било је то 1995. године. Уследила је 1999. година. А затим 2008. признавање Косова од стране Запада. А Срби су и даље усамљени свесни да их Запад презире. Не цео Запад, већ неки важни центри моћи и медијски штабови. Шта ће још заде-сити Србију?

Удружене владе просвећеног Запада употребиле су све могуће облике кажњавања једне нације: економске, политичке, културне, спортске, дипломатске, војне. Будући читалац европске историје питаће се откуда толика бруталност у времену „тријумфа демократије”, зашто се либерална Европа толико мешала у унутрашње

ствари једне мале државе, и шта су то учинили Срби да би се гурнули у гето.

У уједињеном нападу на српске интересе све те државе су мирно прешле преко политичко-демографских промена под дејством њихове политике: Срби су истерани из Српске Крајине, из Сарајева, са Косова и Метохије. Срби из Крајине и Босне су хтели да остану у постојећој држави и зато су били прогнани са својих вековних територија. Албанци са Косова и Метохије су планирали да се уједине са Албанијом и зато су награђени изгоном Срба са Косова и Метохије под окриљем НАТО агресије.

Историју не пишу само победници. Ни победе нису вечне, нити су остварене часним средствима. Време је једини прави судија. Неки који су пожурили да напишу слику догађаја на Балкану, већ су ухваћени у лажи или су остали непримећени. А шта се заправо догодило са Србима у процесу разарања бивше југословенске државе?

Када су, пре тридесет година, политички представници националних и етничких заједница одлучили да напусте југословенску државу, српска нација је, по ко зна који пут у историји, морала да прихвати жртву за одбрану својих циљева и права. Усамљеност у коју је била гурнута поднета је храбро. Срби се морају борити за своја права и слободе све док их непријатељско окружење не призна. Јер, не ради се о нашем освајању већ о одбрани од освајача. Он ће освојити онолико колико му народна воља и свест допусти.

Хандке је видео српске жртве и патњу онда када то велика већина није хтела.

Не знам да ли је Хандке имао намеру да одбрани Србе од европске харанге. Пажљиво читање његовог текста открива нам заправо есејистички покушај преиспитавања моћи медија као једног од основних обележја нашег времена. У политичком слоју свог путописа он размишља о слици једног народа коју ствара медијска ергела, о начину политичке употребе фотографије и о снази логичког мишљења да такав однос реалног и медијског у

темељу оспори. *Пуџи у Србију* није мотивисан упоређивањем медијске слике са реалним стањем српског живота, већ потребом за социјалним примером његове основне значењске поруке о огромним последицама цивилизацијске промене, која би се могла назвати медиократијом. Уосталом, скривање чињеница и „корисна лаж” део су и грађанске демократије. Један теоретичар политике је утврдио да се „сваки проблем везан за политичко поље може посматрати *ex parte principis* и *ex parte populi*. За ово последње, у савременим друштвеним условима, задужени су медији.

У тој инвазији медија на чињеничку истину о трагичном удесу Срба, а зарад корисне лажи у демократским цивилизацијама, Хандке је нашао разлог да проговори о неправди која је направљена српском народу. Срби су ту само метафора за удес који прети било ком другом народу.

НАТО бомбардовање Србије. У Хандкеовој књизи *Историја иза њријовесџи* (Есеји о Југославији), објављеној у Немачкој 2000. а у Србији 2019. године (Прометеј, Штампар Макарије) налази се и поглавље „Питајући у сузама” (потоњи записи о два крстарења Југославијом у рату марта и априла 1999.). Ови записи су сведочење о односу ЈА и медија, али и више од тога: о моћи политичких медија да криминализују читав један народ.

Хандке је у време НАТО бомбардовања СР Југославије, два пута боравио у Србији. Као што је 1995. године одлучио да ВИДИ кажњену Србију (Србе) под снакцијама Запада, тако је са почетком НАТО агресије, 1999. године, Хандке одлучује да ВИДИ, ДОЖИВИ, ОСЕТИ Србију. Два пута долази док бомбе падају сваког дана и ноћи. Тако нешто свет и Европа нису видели. Први пут од 31 марта до 3. априла 1999. Друго путовање од 23 априла до 29 априла 1999. године.

О производњи лажне стварности НАТО бомбардовања СР Југославије и његовој медијској пропаганди најупечатљивије говори ситуација српске девојчице у француској школи. Када је започело бомбардовање њени другари из разреда су послали про-

тесно писмо предеснику Француске. Када је телевизија почела свакодневно да приказује албанске „избеглице” и „рат на Косову”, њени другари „почињу да се стиде свог протеста против рата” (2019: 175).

Хандке одлази у Србију почетком НАТО бомбардовања (март) „испраћен” уиграном медијском харангом против Срба, а емпатијом за „протеране” Албанце. (Зидојче цајтунг, Цајт, Шпигл, Ел Паис, Тајмс, Монд). У западним медијима „добошарска паљба од тзв. информација и чињеница”; на делу је ретко виђена пропаганда лажи. Монд („беху једном једне новине”) је био шампион у криминализацији Слободана Милошевића који је представљен као „свиња која коље, детиња крв капље с њега, а безуби Србин черечи човечуљке...” Док је у Београду стајао пред разореном зградом РТС присетио се писања (приповести) једног немачког дневника. Погинуло је 11 запослених радника РТС. Према Шпиглу „сами су били криви”.

Медији, штампани посебно - то су новинари и уредници. За оне који су се ставили на једну страна рата Хандке има благе изразе: „један међународни парадни новинар”, „једно прљаво перо”, „један отровњак”. Вести западних медија су као из система копи-пејст: Српска страна на Косову чини само зла. Албанци су жртве. Срби су на крсту: „избеглички логори, „масакри”, „масовна силовања”, „депортације”, „концентрациони логори”, „нови Аушвиц”, са свим фото увећањим, угловима, агенције већ виђено. „Али ви, медији, чините да свако саосећање постане нестварно, боље речено изобличено и искварено, тиме што најпре учествујете у бомбардовању, а онда те сторије ваших (у сваком смислу „ваших”) избомбардованих распродајете, баш као што ваше државе, чији сте ви перфектно функционишућа малограђанштина, најпре насилници, па онда изигравају судије мира” (2019:212).

Зашто Хандке одлази у бомбардовану земљу Србију? Управо зато да сазна стварност без посредника у медијима. Њега интересује права стварност, а *иријовести* је медијска и политичка пропа-

ганда. Можда је помислио да неће дуго Запад бацати бомбе на СР Југославију па је одмах седам дана по започињању, кренуо да види стварност „кривца”. Али ако је тако мислио, преварио се. Удружена војна сила Запада није стала и Хандке по други пут креће у Србију: од 23 априла до 29 априла 1999. године.

Француска је део НАТО агресије на Србију (СРЈугославију). У сваком излогу је позив на давање добровољног прилога „за Косово”. На телевизији водитељке питају министарку-комунисткињу зашто брани крволочног диктатора Милошевића. Хандке: „не осећам се да припадам овој земљи”. Наступио је тренутак лудила: Сједињене Ратничке Демократије (израз Хандкеов) изгубиле су сваку моћ разликовања, не могу да прихвате чињеницу да је неко против рата. „Ипак немогуће је држати своје ЈА сасвим по страни, бележење би тиме било неистинито и нестварно” (221). Зато то ЈА креће у Србију под бомбама: Зворник, Шабац, Београд, Крагујевац, Студеница, Крушевац, Београд, Суботица, па на граници да му контролише пасош „НАТО Мађар”. Шта види? Разарање, уништавање, сатирање читаве земље, „под небеским даровима” НАТО бомбардера. „Те ране света и идеје о историји као кретању ка светлости неће никада бити залечене”.

Суштински значај Хандкеовог путовња 1999. године у томе је што указује на РАЗЛИКЕ између стварне и медијске слике Србије, између стварне и политичке натовско западне слике Србије. Између истине и лаже у политици и живота народа. Када наступи „стручњак за Балкан”, његов закључак је саучествовање и суделовање у „вечном рату”.

Дакле, на једној страни су новине и телевизија, „интензивна порнографија речи и слике”. На другој страни је он, Хандке, који гледа, слуша и мисли о стварности НАТО агресије на Србију. Ко је бранилац истине? Ко је придобио јавност Европе и света? Није Хандке већ белосветска превара у којој се рат није водио бомбама већ „контексом” и „идејама”. Време информација је прошло. А слика те „белосветске преваре” је млади Камбоџанац, келнер у

азијском ресторану, пошто је угледао на Хандкеовом сакоу „Таргет” изговорио гласно: „Пол Пот! Милошевић! Србија!” Колико ли је таквих Камбоџанаца по Европи и свету било? И колико ли је било деце која су се окренула против оне мале српкиње у париској школи? Лаж Запад била је колоксална.

Посета Милошевићу у Хашком трибуналу. У књизи *Историја иза њријовесџи* (Есеји о Југославији) налази се и поглавље „Табласи и Дајмијела” (Извештај заобилазног сведока у процесу против Слободана Милошевића).

Посетио је Милошевића у Хашком затвору. Он одлази код онога кога највећи део политичке јавности и медија Запада, пореди са Хитлером, „свињом која коље”. Зашто? Зато што Милошевић није би ни Хитлер ни свиња. И зато Хандке пркоси међународној штампи која је *исџријоведала* да је „Милошевић убица”. Оптужују Хандека да брани „масовног убицу Милошевића” али се он „навикао да ме називају пријатељем масовног убице”. Он неће да пристане на медијску и политичку истину о утамниченом легалном председнику СР Југославије.

Није он крив што проблематизује успостављање специјалног међународног кривичног суда за (сиц!) за бившу Југославију који нема никакву правну основу. „То је, дакле, лажни суд”. А то су рекли и други правници, који нису били „пријатељи масовног убице”. Криткују правничку конструкцију „заједнички злочиначки подухват”. Заправо понавља оно што су људи са правничким знањима утврдили. Критикује одузимање права Милошевићу да се сам брани. Понавља оно што би рекао сваки хуманиста.

Криткује један судијски трик: уколико недостају спољни докази користи се *intime conviction* („унутрашње уверење”). У хашкој ћелији Хандке слуша, а Милошевић прича. Легални председник три сата говори о два догађаја: 1) „нико не сме да вас бије” 1987. године у Косову Пољу, 2) „данас нам предстоје нове битке”, на Видовдан 1989. године. Зашто о ова два догађаја? Можда што су отворила два кључна проблема СФРЈ – албански национал-шови-

низам на Косову и Метохији и наслеђе устава из 1974. године које је подметнути жар у југословенску конструкцију. Милошевић верује, записује његов посетилац, „истина ће победити”.

Хандке се не колеба да тврди како је на Балкану покренута једна паклена машина из иностранства и изнутра. „Изнутра покренута, а споља вођена паклена машина могла је да произведе само кривце у унутрашњости”.

Овај запис о Милошевићу, о разговору са њим у Хашком трибуналу, завршава се описом развејаних српских избеглица. Одлази у Сребреницу 2003. и слуша сећања малобројних Срба у Кравици. Обилази хотелске собе у Србији у којима су смештене избеглице из Хрватске, БиХ и КиМ. Описује их као „духово присебне људе лишених нада”. Зашто о избеглицама у тексту о Милошевићу у хашком затвору? Значење овог дела текста треба разумети као дело, учинак оних који под конструкцијом „свиње која коље” остварују своје некажњене геополитичке циљеве.

Српски критичари Хандкеа. У тој хајци на појам српства (а било је позива да се Срби докрајче физички) било је свакојаких анатема од којих издвајам ону из редова нерегистроване српске странке самомржње.

Напади из европских центара моћи на Хандкеов текст, појачани су - на изненађење необавештених - и од неколико чланова међународне странке мржње из српске средине. Њима је текст аустријског писца о Србији добродошао да још једном демонстрирају бес и очај што су се родили у српском народу. Шампион самомржње у то време била је др Слапшак Светлана, која је живела у Љубљани одакле је слала презир према народу из кога је потекла. Она је 1995. године одбрусила Хандкеу да она савршено зна ко су и шта су Срби. Хандкеу су одбрусили и неки други писци који су имали истакнуту улогу у европској револуцији против Срба. Хандкеова књига *Правда за Србију* је помогла да изразе властиту дистанцу према националној припадности и неким другим српским члановима интернационалне странке мржње.

Ово оспоравање Хандкеа, његове мисли о Србима у време међународне дијабололизације и НАТО бомбардовања, траје све до (изненађење!) примања Нобелове награде за књижевност. Одмах се јавила западна подршка оним српским писцима (интелектуалцима) који су подупирали деценијма западну (Немачку?) слику Срба. Тако је немачки дневник Тагешигел, („Tagesspiegel” 20.10. 2019) ова српска имена супротставио Хандкеу: „прави дан за подсећање на демократску Србију где су стотине хиљада људи свргнули Милошевићев режим, али и на србијанске интелектуалце који одбацују национално лудило, попут Давида Албахарија, Боре Ђосића, Ивана Ивањија, Наташе Кандић, Борке Павићевић, Срђе Поповића, Биљане Срђановић, Светлане Слапшак и многих, многих других. Њихову близину носитељ ове награде никад није тражио. Утолико више они треба да занимају нас остале.”

А други немачки лист Судетише цајтунг („Süddeutsche Zeitung”, 10.12.2019) уз напомену да су либерални Срби (ко су?) запрепашћени доделом Нобела Хандкеу цитира Филипа Давида. „Тако је србијански (! ЗА) писац Филип Давид, који се од почетка поставио против ратног хушкача Милошевића, рекао: «Хандке је морална нула. Тешко је, ако не чак и немогуће, Хандкеово целокупно књижевно дело одвојити од његових политичких активности. Нобелова награда ће неспоразуме у нашој регији још једном продубити и ране деведесете поновно отворити.»

Ако је неко очекивао да ће из ове српске харанге против Хандкеа изостати Бора Ђосић, грдно се преварио. Јавио се текстом „Опрост за Хамсуна”, (Данас, 20.10. 2019) из чијег се наслова да закључити да је Србија под Милошевићем била исто што и Немачка под Хитлером. А, то је заправо референ Боре Ђосића када је реч о Србима. „Пола столећа иза Хамсуна, стао је овај (Хандке- ЗА) уз једну злочиначку државу, обожавао је њеног вођу, усвојио је његове идеје. Није учествовао ни у каквим криминалним радњама, није пуцао из топа по Сарајеву, није се поносио одсеченим ухом неког Хрвата. Само је пригнуо главу пред овим догађајима, сма-

трајући их праведним. Пригнуо се и над гробом умрлог тиранина, као да је истински верник. Бивајући и даље највећи живи песник своје невелике земље. А како Србија није била поражена попут Хитлерове Немачке, није добио ни ону кошуљу која се везује на леђима. Сада се врховни суд књижевне правде нашао пред великим обртом, напоскон више не одмерава се политичко схватање, злочин мишљења, остаје на снази само песничко дело, ретка одступница људскости у овом нељудском свету”.

Није тешко разоткрити осећање мржње у српским (група Срба) нападима на Хандкеов текст. Анализа језика показује употребу речи са јаком нетрпељивошћу према ставовима Петера Хандкеа. Његови критичари оспоравају структуру његове аргументације. Штавише, користе метод искривљавања његовог основног политичког становишта.

Да се разумемо: овде се не ускраћује право неким српским интелектуалцима да мрзе српски народ. Ако постоје облици мржње према другим народима зашто не би постојала и мржња према властитом народу. Човек, на крају крајева има право да промени веру и нацију у којој је рођен. Са тог становишта не помажу аргументи о части и поносу. Право на недостојно национално понашање спада у универзална људска права. Хандкеов текст је, за неке изненађујуће, помогао неким српским интелектуалцима да се удаље од српског народа. Њему се пребацује да је русоовска навичина. Петер Хандке, записује један просрпски текстописац „не види пљачкаше, сурове егзекуторе, злочинце који праве невина лица”.

Домаћи србомрзитељи (родомрнци) отварају очи Хандкеу: овде је прашума, у њој су дивљаци, а све је то могао да прочита и види у земљи из које је добауљао. За њих је банална ствар што су Срби искорењени из далматинске крајине у којој су живели од 14. века. За њих је права бласфемија тврдња да су Срби бранили и право да не живе у држави која се ствара под силом међународног поретка, међу њима није било бораца за одбрану културног иден-

титета, политичке независности, националног историјског наслеђа. Злочинац је онај који се бори против новог похода на Исток, и неће мултикултурну Босну кад силе света нису хтеле мултикултурну Југославију. Коначно, по ком то праву и начелу Срби треба да пристану на војно (западно) отимање Косова и Метохије?

Ништа од српских права за антипатриотску странку о којој је реч не постоји. Али, та неспособност да разликују темељна права једног народа и различита средства одбране тих права, њих нимало не оправдава. И за њихову мржњу биће места у националној историји. Нека нова покољења читаће како се прелази из критике политичког понашања у властитој нацији у мржњу те исте нације.

Српски браниоци Хандкеа. Хандке је био део српско-антип-српског, аутоколонијалног мишљења у распадајућој Југославији, све до доделе Нобелове награде за књижевност 2019. године. међутим, Ханке је имао и велику подршку интелектуалне и књижевне јавности у Србији. То се нарочити испојило у време политичких острашћености на вест да је добитник Нобелове награде. На те нападе одговорило је 114 интелектуалаца 30. 11. 2020. године, писмом домаћој и светској јавности под насловом: Стоп харангама против Хандкеа (Печат, 5. 12. 2020).

Од тренутка када је Нобелов комитет за књижевност објавио одлуку о додели награде за књижевност Петеру Хандкеу у једном делу регионалних и западних медија, односно политичке јавности, покренута је политичка кампања против књижевне одлуке, а посебно против некњижевних јавних ставова аустријског писца. Такви острашћени гласови негације ауторског погледа на друштво и политику представљају претњу вредности слободног мишљења, оног мишљења по коме нема заштићених оцена и закључака о људима и догађајима. Немогућност ускраћивања права на слободно мишљење о свему што се догађа у друштвима, поништава се онако како се то чини у Хандкеовом случају.

Овде истичемо само два далекосежна обележја демонизације добитника Нобелове награде за књижевност. Највећи број реги-

оналних и западних критичара Хандкеа не реферира на његово дело већ на његове јавне политичке и националне ставове о Србима током разбијања југословенске државе и Слободан Милошевића. Оно што је карактеристично у жестоких критикама либерала и демократа, свакако је њихово преузимање тоталитарних средстава у нападима на књижевника Хандкеа. Писци који су се одважили да слободно пишу и мисле у тоталитарним система били су изложени нападима сваке врсте а понекад и осудама које су их коштале живота. Данашњи критичари некњижевних ставова добитника Нобелове награде о Србима током последње деценије 20. века само обнављају арсенал обрачуна са писцима из тоталитарних времена. То су средства дисквалификације ствараоца због његових јавних ставова.

Друга последица ових критика је заправо највећа могућа оптужба и Шведске академије и Хандкеа. Једна групација критичара тврди да је Хандке оправдавао геноцид а да је Шведска академија ушла у „геноцидални бизнис”. На ову дисквалификацију се мора одговорити на два начина. Ако тежимо истини о друштвеној стварности онда морамо да се ослонимо на научну а не политичку, здраворазумску или судску оцену која се утврђује прегласавањем судећих судија. Појам геноцида значи истребљивање свих категорија станновиништва једне нације. У 20 веку геноциди су забележени над Јерменима, Јеврејима, Србима. Друго, на простору бивше Југославије током ратних збивања 1991-1995. године (1999) није било геноцидних радњи. Свака политичка употреба појма геноцида у Хандкеовом случају је увреда за милионе жртава током протеклог века на простору овог дела света.

Хандке нигде није говорио о геноциду. Он се увлачи у причу о геноциду, да би се Срби, упркос научним знањима и чињеницама, упркос истини о изузетно комплексном догађају као што су ратни сукоби и разбијање Југославије, демонизовали.

Ми, у име слободе мишљења, дижемо глас против харанги у делу западне јавности против Хандкеа и уједно се противимо об-

нови тоталитарних средстава оспоравања права савременом човеку да каже шта мисли, а да не буде због тога разапинан и да му се при том утврђује награда за књижевноуметничко дело.

Удружење књижевника Србије организовало је трибину 15. 12. 2020. године под називом Правда за Хандкеа, на којој су говорили Милован Витезовић, председник УКС, проф. др Јован Делић, проф. др Зоран Аврамовић, др Рудолф Хензе (Књижевне новине, бр. 1293-94, јан-феб. 2020). Дарко Танасковић, у тексту „Хандке против хора озлојеђених праведника”, (Нови стандард, 31. 10 2019) критикује „хор озлојеђених праведника који заступају стереотипну и једноумну „истину”, и саветује им да се „окрену стварности.”

Закључни део. Скоро три деценије траје несвакидашња потера већег круга европских (и српских) интелектуалаца на Петера Хандкеа. У том кругу владајућег мишљења постмодерне Европе међусобно се испомажу писци, филозофи, новинари, политичари, а има места и за понеког писца који пише на српском језику. Шта је тај човек згрешио? Зашто је узнемирио јавно културно и политичко мишљење европских престоница? Да ли је прича о Петеру Хандкеу, прича о личном удесу? Није. Не, бар у њеној основи. То је прича о цивилизацији која је у току, која настаје са новима државама господарима и државама које треба да слушају. А затим, приповеда нам и о нама самима: како то да писац који је изазвао гнев дела интелектуалне Европе због свог става о Србима, овде у Србији ћутке прати јуриш на неподобног књижевника? Мирно наша духовна јавност прима и речи једног набеђеног филозофа из града светлости о „српском фашизму”. Баш тако! Ако је неко филозоф он би морао да мисли, а не да дели етикете.

Дакле, шта је то страшно учинио Хандке да би га калварисали у културној и политичкој јавности европских метропола? Ништа није урадио, осим што је политички мислио о Србима другачије од велике или највеће већине у јавности о којој је реч. Од 1995. године овај књижевник, усамљен у свом наступању, пише и говори

супротно бујици оног мишљења о Србима које је пустило дубоки корен у главама мислеће и уметничке Европе. Његово оружје је реч и хартија. Он мисли, не по срцу, јер никакве сродничке повезаности са Србима нема, већ по основу разлога. Тешко му је да прихвати нешто што није у складу са искуственим чињеницама нити логичним закључцима. Његова истина није заснована на пристрасним новинским извештајима, плаћеним фељтонима, или извештајима влада који увек извештавају у њену корист. Он путује, посматра, закључује, без суфлера и неизбежних свезналица. Таква појединачност у мишљењу о југословенским ратовима и Србима као народу страховито је узбуркала већински „дух времена” у Европи. Појавио се један који је проговорио другачије и изавао је констернацију. Шта учинити са њим? Да је неко друго време, платио би зацело, главом. Али, наше време је време демократије и људских права. И онај један који мисли другачије од свих, има право на постојање. Закони га штите али нема заштите од „тираније већине”. Тај дух преовлађујућег или хомгенизујућег јавног мишљења, постаје права претња савременој слободи човека. Ваљак таквог масовног, униформног мишљења може да прагази сваког, па и усамљеног писца. Све што није у складу са мишљењем о „залочиначким Србима” и „фашисти Милошевићу” мора се испеглати челиком.

Хорска осуда политичког мишљења писца није довољна. Мора се казнити и његово књижевно дело. Нико још није успео да забрани писцу да пише, али је успевало спречавање објављивање текста или играње на позорници. Управо је тако нешто задесило Хандкеа. И то у граду светлости, у коме цвета уметност и култура, у коме се први пут у историји чула декларација о слободи и правима грађана. У одбрану лепоте стали су неки одважни уметници. Одмах је одговорила велика већина оних који су критиковали онога који је на страни „српског фашизма”. Нашла се међу потписима и рука са ових простора. Тек да се не изостане.

Али снага књижевног и списатељског дела руши све препреке. Није могла да га заобиђе Нобелова награда за књижевност.

А човек Петер Хандке, храбро излази на мегдан великој већини и не да се сломити. Има у Србији још увек и оних који верују да слободе има ако допушта разлике и да правде има ако се уважава једнакост. У протеклим ратовима на простору бивше југословенске државе, било је и ратовања за своје националне и државне циљева као што је било и злочина. И једног и другог је било на свим странама. Петер Хандке говори о томе. А унисона интелектуална Европа би хтела да ратна збивања пренесе у будућност као поделу на правичне ратове неспрских народа и ратне злочине Срба. Реч против такве слике блиске прошлости на овом делу Балкана, одјекнула је као бомба у хомогенизованом мишљењу напредне европске интелигенције. Шта бисмо радили и мислили да се није догодио Петер Хандке?

* * *

Хандке пита шта је истина о Србији (Југославији), а шта опсена? Шта је стварна историја, а шта приповест (медији)? Шта Запад чини, а шта говори? Хандке се не бави питањима анализе: шта је узрок западног брутализма према Србији? Њега интересује стварна слика убијање једног народа, уништавање. Он хоће да мисли о Србији својим очима, својим мислима и својим путовањима по Србији, а не да се ослони на западне медије, политичке мржње и неистине. Хандке дели свет у коме живи на штампани (медијски свет) приповедни; илузорни, фиктивни и стварни свет у коме се ослања са сопствена чула и мисли. Стварност Србије је оно што Хандке мисли и опажа, а не како медијска већина приповеда. Отуда та велика разлика, та усамљеност Хандке на Западу.

Други део:
политика у књижевним делима

ДА ЛИ ЈЕ ПОЛИТИЧКИ РОМАН КЊИЖЕВНА ВРСТА?

У *Речнику књижевних термина* (Нолит, 1986 стр. 664-674) нема одреднице о политичком роману али има о историјском роману; то је роман у којем историјски догађаји из ближе или даље прошлости представљају основни простор за преплитање људских судбина, за њихове моралне и политичке драме. Међутим, појам историје обухвата различите области живота. О којој је тачно историји реч у историјском роману? Да ли су романи о ратовима или насилним раздијањима држава историјски или политички романи?

Наука о књижевности не може да одреди универзално мерило за разврставање писаних текстова. Жанрови су врсте које су подложне променама, а то значи да се њихове унутрашње конвенције и технике увек могу напустити или изменити. Чињеница је да се жанр обликује у зависности од стваралачког односа аутора према свету и животу, према језику и форми. Основну теоријску тешкоћу ствара околност слободног опредељења аутора према старом-новом жанру или њиховој мешавини. Поделе по жанровима могу се појавити „одозго” помоћу установљене класификације, али и „одоздо” путем поимања артефаката конкретних текстова. Управо са тог становишта, са поимањем књижевног дела „одоздо”, можемо да одредимо припадност романа врсти политичког романа.

Роман је најсложенија фикционална књижевна врста. Према тематско-мотивском критеријуму разликују се врсте: пустоловни, историјски, друштвени, породични психолошки, љубавни, ратни, научнофантастични, филозофски (Никола Милошевић). Нема политичког романа. Зашто? Зато што се повезује са политиком

и то са само једним њеним значењем, оним по коме је она прљава и извориште зла. Али, то је само једна страна политичке праксе. Значења политике су далеко ширег спектра. Још од старих Грка политика се схвата као она делатност која се за разлику од приватног живота, приватним добром (породица, економија) бави општи добром, „општом суштином”. Ко одређује значења општег добра? На првом месту политичари који доносе одлуке о правцима друштвеног развоја, они управљају друштвеним догађајима и остварују најобухватнији друштвени утицај.

Књижевност може апсолутно све што постоји и не постоји у реалности да учини предметом свог уметничког обликовања. Књижевност је *poiesis*, стварање оног чега нема у природи, она је приповедање у личном тону, она је непоновљива употреба језика, она је фикција и она тежи естетском идеалу. Политика као пракса, као историја, као мишљење (ставови, идеологија) може да се естетски изрази. Ова књижевна чињеница не изазива велике теоријске спорове. Расправа се одвија углавном око онога што је суштина уметности и књижевности: колико књижевно дело успева да оствари естетску сврху?

Проблем који изазива већу истраживачку пажњу тиче се односа политичких ставова писца и његовог дела. Уколико је писац политички ангажован, уколико јавно заступа политичке ставове, можемо се упитати: да ли та околност има неке књижевно-уметничке последице по његово дело? Штавише, може ли писац да користи уметничко и књижевно дело као средство изражавања свог политичког или друштвеног мишљења? Да ли писац, другим речима, ствара и политички ангажовано дело?

Начелан одговор је потврдан. Писац може да учини политику предметом свог уметничког израза, а може и своје политичке ставове да изрази кроз конкретан чулни материјал. Дакле, писац може да буде политички ангажован, само је питање колики ће бити мајстор у том уметничком послу. (Довољно је да из мноштва књижевних остварења ове врсте подсетим на књигу Томаса

Мана *Доктор Фаусџус* у којој мајстор-писац изражава свој антинацистички политички став уметничким средствима. У роману *Деобе* Добрица Ћосић уметнички обликује своје искуство о политичким сукобима четника и партизана. Црњански у *Сеобама* свој политички став о националном страдању Срба у Аустрији Марије Терезије). Књижевно-теоријски проблем је у томе што се политички ставови и идеје у књижевном делу не саопштавају директно као у политичкој делатности већ посредством уметничких средстава, дакле књижевних ликова и језичких значења. У прозном уметничком делу, увек читамо неколико гласова (погледа на свет) и не можемо да увек будемо сигурни иза ког гласа писац стоји више, а иза ког мање. Тумачење и рецепција су увек сплет маште, опажања, осећања, мишљења и доживљаја. Оно што је од суштинског значаја за вредност уметности, то је остварење њеног естетског смисла, а не колико је и какве ангажованости укључено у дело. О каквом политичком мишљењу је реч у конкретном књижевном делу, можемо сазнати на неколико начина: 1) аутобиографски искази писца, 2) његова преписка, 3) тумачења његовог дела, 4) шира рецепција његове књиге.

Књижевно-теоријске оријентације које нису затворене у текст, већ истражују његове „спољашње” условљености полазе од претпоставке да свако књижевно-уметничко дело носи печат времена и простора у коме је настало. „Књижевност се јавља једино у друштвеном контексту, у одређеној средини, као део неке културе” (Велек и Ворен, 1985: 129). Проблем је, међутим, у томе колико је књижевни текст производ: (а) језика и књижевне традиције, а колико (б) друштвено-историјских и политичких околности. Из чињенице да је књижевност, заправо, друштвена институција и један облик културе ништа се не може закључити о природи односа између књижевности и друштва. Обичан је труизам да постоји узајамно деловање између политике, друштва и књижевности. Сложеност друштвене структуре и културних вредности у

контексту којих се ствара књижевни уметнички текст је таква да лако може обесхрабрити проучаваоца проблема о коме је реч.

На темељна књижевнотеоријска питања, попут природе утицаја књижевности на друштвена и политичка кретања или на формирање ставова о друштвеној стварности, може се одговорити (делимично) конкретном анализом. Њен оквир чине социологија писца, друштвена значења књижевног текста и начин читања (Ескарпи, 1970). У оваквом аналитичком троуглу, не налазе се теоријска решења, већ само методски путоказ за дефинисање слике друштвених појава која се уобличава и приказује на страницама књижевноуметничког текста. Поступак реконструкције друштвених и политичких значења књижевног текста може се теоријски оправдати тек уколико се претходно упозна уметнички метод писца – натурализам, реализам, романтизам, хуморно-сатирични – са потребним знањима из других научних извора (Велек и Ворен, 1985: 127).

Свака књижевна форма – мала и велика – носи у себи више значења, она је облик симболичког општења које носи неке карактеристике реалности (писац, догађаји, ликови, језик). Она је нужно интеракцијски феномен, припада аутору и читаоцима (друштву). Књижевни текст се актуализује кроз читање.

Њихова естетска, семантичка, друштвена, антрополошка значења актуализују читаоци својим душевним стањима, знањима, искуством и социјално-политичком средином у којој живе. Свако читање, на било ком узрасту, одвија се у одређеним „књижевним” условима. Читање није усамљенички сусрет текста и читаоца, већ социјално-психолошки феномен у коме учествују на невидљив начин етичке, политичке, националне и верске традиције и актуелности. Усвајањем језика дете усваја почетне облике културе заједнице којој припада. У образовном раздобљу оно усваја знања и културне вредности које утичу на његово схватање света и начин понашања. Читањем књижевност продире у „хоризонт животне праксе” читаоца, а то ништа друго не значи него да се рецепција

књижевног дела не заснива само на естетичком већ и на друштвеном, у најширем смислу речи.

Нема сумње да је питање како читаоци прихватају и тумаче књижевни текст прекривено тајнама. „Хоризонт очекивања” не може бити заснован само на претходном књижевном искуству из једноставног разлога што овај тип искуства не постоји изоловано, већ је видљивим и невидљивим нитима повезан са психолошким, културним, политичким, социјалним и другим чиниоцима.

* * *

Готово да нема великих књижевних дела у којима се политика, државници, догађаји обликују на више линија у значењској структури романа. Таквих романа са политиком као доминантом или са различитим значењским слојевима, има у српској и светској књижевности: *Време власћи*, *Трен2*, *Кад су цветале њивке*, *Време чуда*, *Гробница за Бориса Давидовича*, *Књиџа о Милуџину*, *Убиство с њредумишљајем*, наглашена су политичка значења (Аврамовић, 2016). Или *Докџор Фаустус* Томаса Мана, Маркесов роман *Сџо џодина самође*. У великим и малим романима обликују се разна политичка значења. Политичке личности, политички догађаји, ратови, револуције, сукоби. Питање је да ли она имају статус значењске доминанте у структури дела или не?

Зашто, дакле, политички живот појединаца и група у књижевном обликовању није политички роман? Зато што се само једно, прагматско значење политике преноси на књижевно. Политика је нечасна делатност, употребаљава људе, користи разна средства лаж, обману, силу, манипулацију. Заобилази се, међутим, чињеница да је тематизација политике подређена естетској сврси. Другим речима, политика је тема, значење које се индивидуализује догађајима и ликовима, фабулом са естетском сврхом. Баш као и друге теме. Сви структурни елементи књижевне уметности – језик и стил, значења, фабула, ликови, слика света, књижевни поступак – прилагођени су основној теми политичког романа. Жан

Ренсијар у књизи *Полиџика књижевности* (2008) тачно доказује анализом дела француских писаца (Флобер, Балзак...) да се „књижевност бави политиком остајући књижевност”. Другим речима, „политика је облик колективне праксе, а књижевност пракса уметничког писања”. Судије, проповедници, политичари „делују речима” а књижевници „владају писањем”, односно речима које нису пролазне већ су „окамењене”.

Шта дакле поразумевамо под политичким романом? Политика као најважнија делатност за функционисање и развој (усмеравање) друштва, као пракса власти и један скуп људских вредности, стваралачки је изазов за све књижевне врсте. У ближој и даљој историји европске и српске књижевности наглашено је присуство политичких тема и грађа. Политички роман налазимо у недемократским и демократским системима власти. Са становишта књижевне уметности, књижевноисторијско искуство потврђује да су недемократски облици политичке владавине били богат извор стваралачке инспирације и маште. Парадоксална је чињеница да је у стваралачком погледу политика разних облика репресије над човеком и народима, била плоднија од оне књижевности која се развијала у демократским системима. Довољно је подсетити на чињеницу да је политичка историја људског друштва у знаку антидемократских система владавине: деспотије, тираније, апсолутне монархије, док се демократски системи јављају као практични облици пре сто година. У таквој антидемократској историји написана су велика књижевна дела: Дон Кихот, Хамлет, руска књижевност, српска књижевност у раздобљу социјализма (1945–1990).

Књижевни текст је естетски отворен за сваку слику света – трагедију, комедију, хармонију, неред, бесмисленост, узалудност. Када је реч о доживљају стварности, она се може доживети чулно, „објективно”, али и као субјективно искуство, као имагинација – фантастика. Писац може у свом доживљају конкретне друштвене стварности да укрсти логику и интуицију, опажај и стилизацију.

Читалац сазнајно и афективно реагује на књижевни текст уколико задовољава естетичке категорије: лепо, узвишено, ново, необично.

Књижевни критичар, Павле Зорић се позива на америчког критичара Џозефа Блотнера по коме је политички роман „књига која описује, интерпретира или анализира политичке феномене” а то су романи, на пример, *Зли дуси* и *Очеви и деца*. Ова дефиниција је логичка грешка *circulus vitiosus*: политички роман се одређује политичким феноменом. Ради се о роману у коме односе између ликова посредује моћ и власт, а јунаци се индивидуализују и мотивишу политичким појмовима. То је роман у коме је политика схваћена као власт, моћ, борба, интереси, вредности, политички ликови, догађаји, појединци и групе, тематско-значајска доминанта. Политика, међутим, није само власт да се одлучује већ и систем институција и начин мишљења о јавним проблемима друштва; она је и мудрост, знање, храброст политичког човека.

Индивидуализација ликова у политичком роману је мотивисана политичким обележјима. Сви елементи структуре романа-фабула, приповедање, стил, језик, су прилагођени политичком значењу. Политички догађаји, односи међу ликовима, сукоби увек су у знаку политичке радње и отуда политика као доминанта у романескној структури. Роман не обликује политички систем већ суочава ликове и ситуације са односима власти у систему. Овакво значење романа као политичког романа тачно је уочио књижевни критичар Павле Зорић у време полемике о Ћосићевом роману *Грешник*. „Што се наше књижевности тиче ја не знам изразити ји политички роман од *Грешника* и *Опшћадника* (и *Верника-3*. А). Бољшевички тоталитаризам заокупља пажњу Добрице Ћосића”.... „У Ћосићевом свету политика је врховна категорија у чијој се сенци налазе осећања љубави и пријатељство и породични односи”. (Павле Зорић:”Романи у духу ортодоксије”, Књижевна реч, 18. 1. 1987.)

Поред естетске сврхе политички роман садржи и једну сазнајну димензију. О кавом сазнању је реч? Одговори се крећу у ра-

спону од непостојећег појмовног сазнања политичког у друштву и појединцу до тврдње да се политички догађаји аутентично сазнају политичким романом. Ово питање има општији значај и уводи нас у стару и увек актуалну дискусију о различитој сазнајној снази духовних облика. Сазнањима друштвене стварности бави се наука (социологија, историја, политикологија), али и публицистика, журналистика, уметничке гране (књижевност). То су различити облици сазнања. Роман по дефиницији комбинује осећајна, субјективна и интуитивна поимања ствари, а наука рационална, систематична, искуствена. У роману је власт осветљена посредством једног лика који описује манифестације власти. Научна истраживања друштва су далеко темељнија и сазнајно поузданија. Таква истраживања истражују организацију власти, односе моћи, идеологију, технологију власти, узроке појединих догађаја и нарочито последице неких одлука. О томе постоји широка литература у социологији, историји и политикологији.

Сазнајна разлика између романа и научне студије је у општим тврдњама и њиховој чињеничкој поткрепљености. У роману нема описа рада институција власти, већ једне личности. Роман индивидуализује лик. Како? На то питање писац не мора да одговори. У социолошкој студији личност је само део друштвеног слоја или политичке класе. Део те студије сигурно би се бавио питањем друштвене регрутације политичких активиста. Писац се у роману не бави питањем система који подстиче пожељне карактерне црте личности. Систем у коме је доминантна вредност новац или религија није исти као систем комунизма у коме је власт централна вредност.

Нема анализе односа власти и закона који би био изостављен у социолошким анализама. Она је увек израз групе, када је диктатор у питању он је окружен савезницима и слугама. Државним функцијама управља група а не само једна човек. У демократијама власт се разлива и има опозицију. Не постоји друштвено-историјско време без власти. Право питање је: каква је власт? А на то

питање одговора политколошка и социолошка анализа. О свакој власти се размишља посредством циљева и средстава. Какве су њене одлуке и какве последице производе? Како се подноси власт? Како се прихватају идеје промене друштва. Како се реагује на корупацију, привилегију, криминал?

Роман може да буде допуна нашим дискурзивним сазнањима сваког типа власти. Знање које се конституиша у медију литературе није једнако знању у научним истраживањима. Наука о друштву, не би постојала када би прихватила критеријуме књижевности. Књижевна критика политичке праксе није сазнајно изнад појмовно-дискурзивног знања. Ако је истина о неком друштвено-политичком догађају у роману другачија од истине у социологији, питање је разлике структурних аспеката романа и теоријског аргумента. У роману су избор речи и реченица, мелодија и ритам језика, ликови и односи између ликова, измаштани заплети, значењски слојеви. У социологији се свака тврдња подупире доказима (разлозима) искуствене или логичке природе. Аргумент је кључно доказно средство научног сазнања.

Ове разлике, међутим, нису препрека за прожимање и сусрећање ове две истине. Политика и књижевност су два односа, два става према свету, и два посебна израза мисли, осећања и практичних опредељења. Какав ће бити њихов укрштај то је питање за загонетку читања: како се чита роман? ко чита? зашто чита?

ПОЛИТИЧКА ЗНАЧЕЊА КЊИЖЕВНОСТИ

Амбиција да се научно испитује књижевност мора водити рачуна о дедуктивном карактеру теоријског мишљења, о знању које је повезано усвојеним процедурама формирања појмова, уређивања чињеничне грађе, као и објашњења оних појава које су предмет њеног проучавања. Поред општих теоријско-методолошких захтева, теорија књижевности настоји да научним поступком истражи стваралаштво у језику које је увек јединствено и неповљиво. Другим речима, она треба рационалним методама да објасни појаву уметничког текста, његову структуру, писца, читалачку публику, културну и политичку средину у којој је дело настало. Поред књижевнотеоријских категорија којима испитује књижевне чињенице, наука о књижевности укључује и стратегије тумачења и вредновања уметничког текста, што отежава рад на откривању „научних законитости” у овој области човековог стваралаштва (Нејгел, 1974).

Напомена о теоријским „обавезама” науке о књижевности треба да нас подсети на одавно уочену чињеницу о неизбжном повезивању теоријске мисли о књижевности са другим социјалним и антрополошким научним дисциплинама. Са становишта интердисциплинарности у српској науци о књижевности остала је неиспитана артикулација природе њеног односа са политичком мисли. Разлог за то треба потражити у навици схватања политике посредством категорије друштва, при чему се губила особеност политичког у односу на друштво. С друге стране, одбојност према испитивању овог односа емитована је из нововековног схватања политике као нужног зла у борби за власт. Подизање истраживачког зида према теоријском мишљењу о феномену политичког,

лишава науку о књижевности оних знања без којих она не може да објасни и разуме неке литерарне чињенице. Искуство продора политичке стварности и мишљења у поље које предметно припада књижевности и *vice versa*, не може се обухватити искључиво категоријалним системом науке о књижевности или политичком социологијом. Социјалне науке опстају и развијају се „зајмећи” једна од друге знања и методолошке обрасце. Категорије којима обухватамо, скупљамо и сређујемо књижевно искуство, развијене су у философији, психологији, социологији, историји, али и у теорији политике. Услов успешног тумачења књижевног текста састоји се у темељитом познавању области (философија, историја, социологија) за коју се претпоставља да је у смисаоном односу са књижевним текстом.

Почетно питање: схватање књижевности. Испитивање природе односа књижевности и политике треба најпре да одреди значење појма књижевности, будући да тај почетни корак пресудно усмерава теоријску аргументацију. За наш теоријски задатак, није сазнајно задовољавајућа она теза, афирмисана од руских формалиста, по којој искључиво текст припада књижевности, а везе писца, публике и културе тек потенцијално и условно. Оријентација на текст као једино легитимно подручје књижевног испитивања је покушај да се наука о књижевности подигне не виши степен књижевности и методолошке самосталности, али исто тако да се што оштријим критеријумима одвоји књижевни од некњижевног текста. Традицији оваквог теоријског мишљења о књижевности могу се упутити бар два методска приговора. Први се тиче везе писца и друштвеног времена у коме настаје књижевни текст, други различитог тумачења и вредновања једног текста у временском континууму. Други противаргумент је сазнајно-теоријски: уметничка форма не може да истисне референцијалну функцију књижевног текста. За проблем који је овде предмет испитивања, довољно је подвући чиненицу да политика „улази” у књижевност посредством референцијалне функције. Уколико у предмет проучавања

књижевности укључимо аутора, културну средину, друштво у коме живи, читалачку публику, очигледно је да су изгледи за појављивање политичког чиниоца садржајнији и обухватнији. Петар Милосављевић у књизи *Методологија истраживања књижевности* (Нови Сад, 1985), анализира пет одговора на питање: Шта је књижевно уметничко дело? Документ писца, ствараоца; текст као семантичка уметничка категорија; могућности рецепције; јединство писца, текста, читаоца; фактор књижевне традиције.)

Политичко припада контексту, али и тексту и архитектсту. Феномен политичког у историји људске културе треба схватити као подручје највеће концентрације друштвене моћи, као систем одлучивања о јавним (често и приватним) пословима заједнице. Не постоји организована друштвена заједница без установа и актера власти. Ни једна делатност у друштву не може тако судбоносно и далекосежно да усмери или преокрене правац догађања, нити нека одлука може из темеља да промени живот појединца и заједнице као политика. Политика, међутим, није само власт да се одлучује већ и систем институција и начин мишљења о јавним проблемима друштвене заједнице. Појам политике укључује актере власти, али и све оне који на разне начине разматрају општа питања заједнице.²

Овакав степен друштвене и националне значајности политике, обезбеђује јој место у свакој обликотворној визији света (нпр. „поглед на свет”, „дух времена”). Чињеница да у конституисању погледа на свет једног народа учествују све духовне дисциплине, сви постојећи начини мишљења и осећања, упућује на закључак да наша слика света није слика *паралелних* светова, већ слика која укршта, преплиће, додирује фрагменте мишљења и обликовања

² О томе више видети: Харолд Ласки, *Политичка драматика*, Геца Кон, Београд, 1937, Harold Laski, *Introduction to Politics*, London, 1930; Maurice Duverges, *The Idea of politics*, London, 1966; Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Рад, Београд, 1988.

стварности. Књижевност и политика у свакој националној култури снажно обликују значења слике света.

На који искуствени начин политика долази у везу са књижевним стваралаштвом? Можемо разликовати, у том погледу, два основна модуса њеног појављивања. Политика као *свољашњи оквир* моћи дефинише неке услове постојања књижевног стваралаштва. У једној традицији европског мишљења о књижевности, коју је утемељио Платон, а протеже се до тоталитарних режима 20. века – фашизма, националсоцијализма, стаљинизма, књижевност се доводила у висок степен зависности од државне власти. Политичка власт је инструментализовала књижевно стваралаштво, при чему се није застајало на „идејној садржини” већ се ишло у прописивање форми и стилских праваца.

Док је у платонистичкој традицији однос политике и књижевности транспарентан, с јасном доминацијом политичког над књижевним, у искуству слободног заснивања односа књижевности и политике, дејство политике је скривеније, непрозирније и сложеније. Довољно је подсетити на чињеницу да су неки књижевни покрети у српској књижевности, попут романтизма, надреализма и социјалне књижевности, били у блиској вези са политичким питањима свога времена и да је пуно разумевање ових чињеница неоствариво без осветљавања политичког феномена као структурног елемента њиховог књижевног израза. (У западноевропском теоријском мишљењу о нацији одавно се прихвата чињеница о кључној улози књижевности у рађању модерне националне свести.)

Полазим од претпоставке да слобода заснивања овог односа припада, у крајњој линији, књижевности. Ове две традиције институционалног односа књижевности и политике упућују нас на испитивање начина на који књижевник, његов текст и читаоци постају део простора политике.

Писац и политика. Постоје два начина да писац као грађанин и уметник закорачи на терен политике. У једној ситуацији писац

може узети активно учешће у политичком животу друштва коме припада и тиме преузима политичку улогу. Интерес за опште проблеме друштва, писац може демонстрирати мимо практичног деловања: јавним говором и писањем политичких текстова. Избор политичке активност, за писца као и за целу нацију, утемељен је у начелу слободе. Независно од карактера система, демократског или антидемократског, однос према политици је увек ствар индивидуалне слободе. Право је сваког човека да преузме неку од политичких улога као што по истом праву може да их одбаци.

Друга ситуација укључивања писца у политику је артистичка. Писац може од властите политичке биографије да направи грађу за књижевни облик (пример су романи Александра Солжењичина или роман Мирослава Поповића *Судбине*) Разуме се, није неопходно да писац доживи политичку трагедију коју би потом искористио за књижевно обликовање. Политичка драма *груїої* искуства може постати грађа за стваралачка трагања и уметничка решења. Књига Данила Киша *Гробница за Бориса Давидовича*, књижевна је семантизација стаљинистичког ужаса.

Значења књижевног текста. У историји сваке националне књижевности може се лако препознати једна струја уметности речи која конституише своја значења на темељу политичких чињеница, догађаја или имагинација (Орвелова књига 1984). Од дејства политичког није поштеђена ниједна књижевна врста. Политичка стварност (документ, фактографија) и политичке идеје транспонују се у књижевност посредством свих елемената књижевне структуре. Књижевни ликови се могу индивидуализовати политичким идејама као, примера ради, у роману Томаса Мана *Чаробни дреї*. Са становишта жанрова по предмету овај роман припада *йолийичком роману*.

Рецепција књижевног текста (публика, читање). Политичке прилике једног друштва, у краћем или дужем раздобљу, могу пресудно утицати на „дијаграм успеха једне књиге” (Р. Велек). Политичко читање књижевног текста је једно од могућих читања.

Право је читалаца да траже у књижевним текстовима одговор на нека политичка незадовољства или очекивања, као и да рђаву садашњост замене сјајном прошлошћу, посредством књижевности. Број издања и тираж неког романа поуздано сведоче о подударности између значења дела и укуса читалаца. (Огроман тираж *Књије о Милушину* Данка Поповића, или романа *Време смрти* Добрице Ћосића, остварен је без књижевно-критичке рекламе и јавних похвала. Штавише, у социјалистичкој Југославији ови аутори су били предмет идеолошких осуда.)

Дејство политичког у рецепцији откривамо и током ратног расплета југословенске кризе. У иностранству је књижевна и политичка јавност показала појачано интересовање за књиге Иве Андрића и Милоша Црњанског у нади да ће у њима пронаћи кључ за разумевање ратног сукоба на простору бивше Југославије.

Политика је стални изазов за књижевну уметност. Политика као пракса власти и један систем људских вредности, стваралачки је изазов за све књижевне врсте. У којој мери је стваралачки плодан сусрет политике и књижевности у демократском и анти-демократском друштву? Да ли је стваралачки изазов та два облика власти једнак по својим уметничким резултатима?

На ова питања могу се понудити различити одговори. Књижевноисторијско искуство потврђује чињеницу да су недемократски облици владавине, са становишта књижевне уметности, били богат извор стваралачке имагинације. Парадоксална је чињеница да је у стваралачком погледу политика разних облика репресије над човеком и народима, била плоднија од оне књижевности која се развијала у демократским системима. Аргумент за ову тврдњу није само у структури вредности појединих националних књижевних стилова и појединачних остварења, већ најпре у чињеници да је политичка историја људског друштва у знаку анти-демократских система владавине: деспотије, тираније, апсолутне монархије, док се демократски системи јављају као практични облици последњих 200 година.

Токвилова критичка запажања о америчкој демократији, у којој није било великих књижевних имена, колико их је било у аристократској Француској, може бити од хеуристичке вредности (Алексис де Токвил, 1990: 379-453). Вредна књижевна остварења у антидемократским системима нипошто не сугерирају пожељни облик власти. Овде се само констатује једна књижевноисторијска чињеница која доказује да политички и економски напредак не мора бити подударан са уметничким вредностима.

Антидемократска политика националсоцијализма и стаљинизма (комунистичког социјализма) била је изазов за књижевну уметност. У књижевном отпору тоталитарној владавини, рођена су дела непролазне уметничке вредности попут књига *Доктор Фаустус* Томаса Мана, *Архиепископ Гулаи* Александра Солжењичина. Књижевна динамика после Другог светског рата у земљама реалног социјализма обрнуто је пропорционална политичком ограничавању слобода и права. (Подсећам на нека књижевна имена: Чеслав Милош, Милан Кундера, Ђерџ Конрад, Михаил Шолохов, Борис Пастернак, Леонид Леонов, Владимир Војнович, Ежен Јонеско, и ретко успешна генерација српских писаца у социјалистичкој Југославији.)

Тоталитарни системи власти су правно, идеолошки и практично цензурисали стваралаштво, са становишта пожељних политичких и уметничких вредности, при чему нису презали од јавних критика писаца, судских прогона, па чак и физичких ликвидација. Спољашњи политички диктати нису могли да подвласте слободан дух уметности. Књижевност је на политичко насиље одговорила неисцрпним богатством језика, стваралачких поступака, као и неухватљивим значењима језика. О књижевним последицама тоталитарне власти другачије суде теоретичари књижевности: „Свесни утицај тих држава био је у исти мах негативан (у сузбијању неких врста књижевности, спаљивању књига, цензури, ућуткивању и строгом проверавању неких писаца) и позитиван;

подржавању регионализма крви и тла или социјалистички реализам” (Велек и Ворен, 1985:124).

Тоталитарна власт може укинути све старе институције, али не може једну: језик и његове алегорије, симболичке системе, алузије, метафоре и метонимије. Унутрашња непрагматска сврха књижевних облика је она уметничка шанса коју ниједан систем власти не може да поништи. Систем репресије само је нагнао пице да темељније трагају за оним уметничким техникама којима ће доскочити идеолошким захтевима.

Стваралачки успешан отпор књижевности систему комунистичког социјализма, доказаћу уметничким искуством српске књижевности у социјалистичкој Југославији. *Полиитички догађаји* (Први и други светски рат, Информбиро и Голи оток, стаљинизација после рата), *йолиитичке личности* (Стаљин, Тито) *йолиитичке идеје* (социјализам, нација, грађанско друштво) *йолиитичко мишљење и йонашање* итд. били су једна од водећих књижевних значења у српској књижевности. Једна квантитативна и квалитативна анализа књижевних остварења у протекле четири деценије, сигурно би показала да нема писца који бар у једној својој књизи није прихватио стваралачки изазов политике. Подсећам на неколико књижевних дела која су високо оцењена у стручној књижевној јавности и широкој читалачкој публици. *Време смрти*, *Трен2*, *Кад су цветале шикве*, *Време чуда*, *Гробница за Бориса Давидовича*, *Књига о Милушину*, *Убиство с йредумишљајем*.

Опсесивност политичким темама и мотивима у послератној српској књижевности само потврђује претпоставку о постојању стваралачког изазова система власти у социјалистичкој Југославији. Политички монизам је подстицао трагање за одговарајућом формом референцијалних аспеката књижевности који су се концентрисали око критике политичких вредности. (Подсећам на разлике између свакодневног језика у Михаиловићевим *Кад су цветале шикве* и сублимну форму Данила Киша у *Гробници за Бориса Давидовича*.)

Искуство успешног књижевног одговора на политички изазов који налазимо у српској послератној књижевности не упућује на закључак да велика књижевност мора имати политичке теме и значења. Велика књижевност зависи од руке писца мајстора. Са теоријског и искуственог становишта ништа не обећава да ће политичка књижевност бити и уметничка књижевност.

Недемократски облик власти подстиче књижевну уметност на ново откривање света стварности, нове теме и мотиве стваралачког обликовања, али и на откривање нове форме, нових начина остваривања естетских вредности.

Модерна књижевно-теоријска идеја унутрашњег приступа књижевности, готово је апсолутизовала текст и његове „законитости”. Формалисти, структуралисти, семиотичари утемељили су приступ књижевном тексту на начин који му појачава аутономију у односу на аутора, стварност и друге духовне области. На овим претпоставкама изведени су закључци о књижевној еволуцији и променама у књижевном стваралаштву, које се одвијају без утицаја ванкњижевног света. Њихова општа теза гласи да нови уметнички поступци и форме замењују старе, при чему тзв. садржина нема никакву улогу. У књижевнотеоријским дискусијама „унутрашњем приступу” књижевности упућени су разни приговори (Светозар Петровић, 1972.).

Вечне садржине Виктора Шкловског, недрживе су са становишта историјског разумевања живота и његових политичких појава. Ова област друштвене целине карактеристична је по сталној променљивости. Њен свакодневни немир може се упити у сваки елемент књижевне структуре.

Објашњење промена у књижевном стваралаштву које су условљене тзв. сменом генерација, мора се потражити не само у стваралачком нагону за ново, већ и у друштвеним и политичким догађајима. „То су догађаји политичког карактера који условљавају обнављање персонала; промену владавине, револуције, ратови, итд” (Робер Ескарпи, 1970).

Наука о књижевности користи знања социологије политике. Чињеница да у књижевности откривамо политичке феномене посредоване аутором, значењима, читаоцима, упућује теоријско мишљење о књижевности на политичке категорије и политичко искуство. У зависности од аспекта проучавања, теорија књижевности ће обратити пажњу на семантичке структуре текста које испитује, а таквим приступом она мора да „позове у помоћ” појмове политике, историјске догађаје и личности које су стварале политику. Волфганг Кајзер завршава своју књигу *Језичко уметничко дело* позивањем на сарадњу теорије књижевности, философије и историје књижевности. Не постоји сазнајни разлог да се на овим двема дисциплинама застане.

Теоретичарима који се баве односом аутора и књижевног текста, политички фактор може представљати тешкоћу, особито код оних писаца који су били политички активни. Један методски став сугерира одвајање политичког понашања писца од његовог дела. „Изјаве, опредељења и делатност једног писца никад не треба дркати са стварним друштвеним импликацијама његовог дела” (Велек, Ворен, 1985:121). Оваква тврдња се мора проблематизовати. Ништа се не може тврдити *априори* у књижевној уметности. Политичке изјаве, књижевни текст и политичко понашање у стваралаштву једног писца могу бити одвојене области креативног мишљења, али исто тако могу кореспондирати без рђавих уметничких последица (Аврамовић, 1994).

Које политичке чињенице у књижевном искуству могу бити теоријски релевантне?

1. Књижевник игра активну улогу у политичком животу своје заједнице.

2. Писац учествује у јавном мишљењу о политичким ствари-ма.

3. Политичка критика писца (и његових остварења) појачава интересовање за његово стваралаштво, а то може утицати на позитивно књижевнокритичко вредновање.

4. Критика политичке власти и неких догађаја од стране писца утичу на његову популарност и пораст тиража.

5. Политички ставови писца утичу да издавачи, књижевна критика, читаоци не прихвате његово дело (или га прецењују).

6. Политички режим условљава одлазак писца у емиграцију.

7. Књижевне награде, као вид јавног признања, често су политички мотивисане.

8. Политички сукоби између држава одражавају се на књижевне везе, преводе, сусрете националних књижевности.

Ове и низ других политичких чињеница у књижевном искуству сваке националне културе, не могу се на одговарајући начин разумети без употребе политичких појмова, као што су моћ и власт, интереси, идеологија, држава и облици политичке владавине, сукоб и сарадња, рат, криза, револуција, политичке елите и вођа, политичке партије, јавно мњење, влада, управа, право. Индивидуално и групно понашање детерминисано политиком има своје дубоке изразе у књижевном стваралаштву. Тако Мурај Сперберг тврди да је цела литература политичка зато најдубље објашњава људско понашање – како и зашто људи чине то што чине и зашто верују у то што верују.

Циљеви интерпретације једног значењског слоја (овде је то политика) у семантичкој структури романа могу бити различити. Тако испитивање може да буде мотивисано: а) откривањем значења на које теорија књижевности и критика нису обраћале пажњу, б) анализом језика која повезује тему и мотиве политичких значења са композицијом и стилром романа (уметничким поступком), ц) испитивањем функције политичког значења у семантичкој структури романа, д) објашњењем како се књижевна значења политике повезују са изванкњижевним облицима знања и некњижевним сврхама. Реконструкција политичког слоја у значењској структури романа може се подврћи и естетичком суду: да ли политичка значења доприносе уметничкој вредности романа?

Политика је за књижевно уметничко дело, велика тема као што су то љубав, смрт, патња, себичност, смисао постојања. Она је део свих значајних књижевних чињеница: писца, текста, читаоца. Од практичне политике разликује се свим обележјима књижевног текста: фикционалношћу, особеном употребом језика, непрагматичношћу, поступком.

Независно од тога да ли се значења политике обликују из традиције текста (библиотека) или из облика стварног живота, она обликују мишљења и понашања појединаца и заједница у институцијама и ситуацијама власти. Практична политика је увек била изазов за књижевну уметност. Она је хранила књижевност темама трагичног и комичног, али је истовремено подстицала дух књижевне имагинације да трага за новим формама и уметничким средствима. За целовито разумевање феномена политичког у књижевности није довољно књижевнотеоријско знање. Сваки тумач књижевности требао би да користи и неке основне појмове политичке социологије.

РАТОВИ И СРПСКИ КАРАКТЕР У РОМАНИМА ЦРЊАНСКОГ

Судбина српске нације у значењској структури књижевног стваралаштва Милоша Црњанског заузима наглашену улогу. Чињеница да Срби живе у Аустрији, касније у Русији, а не у Србији, указује на политички оквир њихове колективне егзистенције. Они ратују за рачун туђина и при том се боре за одбрану националног идентитета у неспрским државама.

У првој књизи *Сеоба*, ратничка значења националног бића српског народа у функцији су индивидуализације књижевних јунака, посебно Вука Исаковича. Војнички позив је оно у чему се истичу Вук и његови војници. Похвале њиховој храбрости и верности Царици упућују књижевни ликови који не припадају српској нацији, фелдмаршал-лајтнант Јоаким Беренклау и принцеза Мати, а гроф Сербелони ће изрећи мисао да Срби лако прихватају војнички позив.

За предмет нашег испитивања веома је важна околност што Црњански у поступку књижевног обликовања војничког лика српског човека успева да очува оно што је Никола Милошевић у *Роману Милоша Црњанског*, формулисао као критичко одстојање према „националној теми”. Тако, већ у *Дневнику о Чарнојевићу* Црњански је избегао замку националног романтизма у обликовању српског националног идентитета. Петру Рајићу није промакло да приликом прослављања догађаја из националне историје неки Срби пијанче. На Видовдан су се младићи понapiјали; „но, то је код нас од прадедова”.

Главни јунаци свих романа Црњанског су официри, војници. Међутим, војничке особине као део националног идентитета

нису идеализоване у првој књизи *Сеоба*. Да је Црњански застао само на узношењу војничког заната у Срба, добили бисмо отужну и неувверљиву слику војника и његове судбине. Једно такво могућно значење српског војника избегнуто је исказима о моралној распојасаности тих, царици верних и оданих војника. У Печују, неки војници краду голубове, а други без јасног разлога „потпалише кровове”. Забележено је, том приликом, неколико туча и једно силовање.

Књижевни јунаци Милоша Црњанског доживљавају рат као једну моћну историјску силу у чији је вртлог појединац убачен мимо своје жеље и воље. Они, попут Петра Рајића у *Дневнику о Чарнојевићу*, ништа не знају о положајима супарничке стране, нити о правцу кретања. Војник је налик на лутку чије конце неко други потезе. „Војник сам, нико и ништа нисам и све што се десило не разумем”.

О позиву војника критички суде и књижевни јунаци који нису Срби. Тако, фелдмаршал Енгелсхофен, заповедник Темишвара, казује да је војнички занат „сам по себи довољна несрећа”, а војничка „заповест је жалосна”.

Вук Исакович у првој књизи *Сеоба* такође доживљава војску као мучење и патњу, а осећање весеља као нешто туђе. Визија војника који страда за неке, њему непознате политичке интересе увек је у знаку људске патње. Па ипак, нешто је ирационално у војничком позиву, што се отима сваком разумном објашњењу. Зашто он пристаје на такву судбину? У другој књизи *Сеоба*, спрске војнике надахњује оно што ће Ђурађ Исакович изразити опаском да на Косову нису били „терговци”, али и неко необјашњиво социјално фаворизовање војничког позива у односу према другим делатностима. Браћа Исакович ниподаштавају оне који нису окусили ризик ратовања. „Све што није ратовало, међутим – занатлије, комерсанте, бирове, па и сенаторе у Неоплатанеси – дубоко су, ћутке, презирали”. Спој љубави и патње у војничком позиву – то је питање које остаје без одговора.

Ништа другачије не мисле о рату ни књижевни јунаци *Романа о Лондону*. Корен Рјепнинове несреће је у томе што је био официр. Војник нема слободну вољу „него неку географску судбину”.

Трагичан живот руске емиграције последица је рата. Нису Енглези криви, казује кнез Рјепнин, што је њих рат одгурао од родне земље у далека пространства других држава. Чему рат, пита се Рјепнин. Да ли рат мења људе и оно што су створили? „Да ли рат више мења Лондон од црквених проповедника, Парламента, оцева и матера, породица, школа? Први пут поставља себи питање: да ли је рат променио и њега?”

У књижевним остварењима Црњанског, рат као *ајсургну кланицу* перципирају књижевни јунаци, али и глас приповедача. Када су топови заћутали, Вуку Исаковичу су битке остале у сећању „без смисла и без везе”. Безбројна убијања и барон Беренклау доживљава као „грозоту и патњу”. А глас приповедача казује да је Исаковичев Подунавски пук на Рајни 1744. године гинуо и умирао „нит знаш зашто, ни крошто”.

У *Дневнику о Чарнојевићу* налази се један исказ главног јунака који на први поглед доводи у питање овакву значењску структуру рата у романима Црњанског. Он гласи: „Уопште ми се убијање сад јако свиђа”. У ширем контексту, у коме се овај исказ налази, према анализи Николе Милошевића у књизи *Роман Милоша Црњанског* нема реченице која потврђује глорификовање ратног убијања. Реченице радикално другачијег значења опасују ону у којој се оправдава убиство и имају методску функцију да казивање главног јунака учине „разнобојнијим, мелодијски разноврснијим и, у исти мах, драматичнијим”. У књижевним текстовима, судбина војника је, по правилу, отелотворена као патња и несрећа, при чему нема ни трага од узношења вредности војничке жртве. Рат је апсурдно убијање људи и разарање онога што су стварале генерације.

Карактеристично је, при том, да у књижевном опусу Црњанског нема уметничког уобличавања грађе из српских ослободилачких ратова, о којима је, видели смо, неуморно и учестано писао

у међуратном раздобљу. У *Дневнику о Чарнојевићу и Сеобама*, српски војници ратују за туђе државе. Али, у тим романима Црњански осветљава и друго лице српског војника. Они показују храброст у аустријској војсци, али и анархичност у понашању. Неки Исаковичеви војници су због крађа и јавашлука били обешени. А када се рат окончао, његови војници нису славодобитници, већ „гомила бескућника и бедника” чија се „крвава слава” брзо заборава.

* * *

Друга књига *Сеоба* наставља ову ратну значењску линију српског националног бића, али на једном ширем историјском платну. Судбину српског народа у Аустријском царству 18. века артикулишу књижевни јунаци – Павле Исакович, пре осталих – и ауторски коментари. У једној равни овог значења, спас од несреће српског народа у аустријском царству тражи се у пресељењу у Русију, а у другој, књижевним средствима се граде црте националног карактера.

Србе као етнички колективитет прати несрећа лутања и залудног умирања. Они су несретна нација „која лута као неко племе израилско”. Павле Исакович не зна одакле потиче та национална коб: „Шта је наше зло?”

Српски гробови су разбацани по земљама европских држава. Српски народ је „залио, као и народ хрватски, крвљу својом, све те земље на југу Царства, а расејава своје кости свуд по Европи”. Исаковичев народ је веровао Аустрији, али је изигран. Чак је употребљен за гушење мађарских побуна, и то га је коштало на стотине хиљада мртвих. На крају су ти храбри војници доживели да их из коњице премештају у пешадију и кметове.

За нашу тему је карактеристичан мотивацијски склоп кретања српског народа и Исаковичев пут изласка из круга несрећа и неправди у коме се нашао његов национ. Једина светиња за Иса-

ковича је била Србија и српство. Па ипак, спас за свој национ он је видео у селидби у Русију, према великом словенском народу.

Живот Срба у Русији уверио је Павла Исаковича да правда за којом су чезнули није нађена ни у силном „росијском царству”. Опет је његов народ преварен. Руске власти насељавају Србе из Поморишја, Потисја, Темишвара дуж татарске и пољске границе. „За сербске исељенике рат је почео, те зиме, као рат граничара, према Турцима и Татарима”.

Павле Исакович, дакле, у тој сеоби свог народа открива велику неправду. Удес народа, коме је припадао, уверио га је да идеал правде међу народима није достижан. И не само то. Они који се селе из свог завичаја, раније или касније, ишчезавају. Тако се затвара трагичан круг напуштања отечества и тежње за смиреним и спокојним животом. Срби не могу да досегну правду ни у Аустрији ни у словенској Русији.

Ако је таква горка судбина задесила српски народ, да ли бар неки припадници тог народа успевају да искораче из несреће свог рода? У којој мери су остали привржени етичким идеалима? Какви су односи међу самим Србима? Павле Исакович запажа да немају сви Срби исти однос према патњама свог национа. На путу за Беч, он открива да „национ не иде у женску главу” и да њих највише привлачи разговор о љубавнику. Пред капијом затвора Шлосберг, Исакович са срџдом открива „равнодушност његових земљака према судбини оних, који су допали тог затвора”.

Путовање у Беч, у искуственом погледу, било је, са сазнајног становишта, далекосежно за Павла. Довољан је био сусрет с малим бројем његових сународника па да закључи како су и људи истог племена један другом „загонетка и пустиња”.

Ово своје искуство Павле Исакович је у Бечу само проширио и допунио сазнањима о националном карактеру. Незаобилазна је у том погледу епизода с несхватљивим понашањем рођака Копше. Тај рођак, кога су звали „сербска мајка”, није хтео да прими Павла

на спавање када је чуо да је побегао из затвора. Још га, уз одбијање, испраћа речима: „да се губи из његове куће”.

За предмет наше анализе незаобилазни су неки опажајни судови главног јунака друге књиге *Сеоба*. Он открива социјалне поделе међу Србима и не може да их оправда. Штавише, у њему се буди презир „према грађанству”, које своје богатство стиче трговином и тако задобија славу. Павле је сматрао да је срамота углед у нацији стицати продајом свећа с ликом цара Лазара, уместо борбом у ратовима против турских барјака.

За разумевање националног карактера у структури књижевног обликовања Милоша Црњанског драгоцен је лик мајора Јована Божића. Његове моралне оцене о људима сопственог народа изразито су неповољне. Зло је за њега, уверавао је Павла Исаковича, долазило увек од Срба. „Он је више добра увидео од туђина, него од својих сународника”.

Морални искази мајора Божића, међутим, немају функцију разлучивања добрих од рђавих ликова у књижевном поступку, већ функцију појачавања песимистичке визије људске природе. Далеко од тога да је мајор Божић оличење добра. Напротив, он је заплетен у мрежу денунцијација међу Србима. Њега сународници денунцирају, али и он денунцира сваког ко се сели у Русију и псује му мајку. Стигао је, тако, мајор Божић да пријави и Павла Исаковича бечкој полицији. Па ипак, Павлова размишљања о моралним странама људске природе нису ограничена само на његове сународнике.

Значењске аспекте националних етичких особина откривамо и у лику Вишњевског, заповедника руске мисије у Токају, који је, иначе, пореклом Србин. Он саветује Павлу Исаковичу, ни мање ни више, него одрођавање. Српски официри, по препоруци Вишњевског, треба што пре да забораве свој језик и науче руски. „Србин је мало, Рус велико”. Пожељно је да се Срби што пре претворе у Русе, јер их то ионако чека. „Национ сербски, као и остали мали народи, само су притоке, које би требало да се што пре, сретно и

задовољно, улију у велико море росијско”. А врхунац ироније била је вест да ће на челу српске милиције у Русији бити Вишњевски, „кукавица, лажов, блудник”.

О слому етичких илузија о сопственом народу Павле је већ слушао од брата Ђурђа, који је међу својим народом научио разлику између добра и зла. У Токају је доживео да на њега пуца рођени брат Трифун. При крају тог дугог пута за Русију, Павле ће открити да несрећа и зло који су снашли његов народ долазе од самих Срба, а не неког другог. „Није му више била крива Аустрија, није му више био крив Беч, ни Божић, нити му је била крива Божићка, него они, сами себи, Срби, и бивши Срби, сународници, зли дуси”.

О српском народу вредносне судове казују и други књижевни ликови. Цареви и владари и принчеви лепо говоре о Србима као народу. Међутим, на плану индивидуализације, тај морални суд је неповољан. Ракошавлевич, „српска мајка”, говори Исаковичу да међу његовим сународницима има „шпијуна и улизица”. Волков, други секретар руског посланства, примећује да су Срби лакоми на војне чиновне. „А што је најгоре, тешко је са њима. Сваки жели од другог бољи бити. Па му се чини да је општи порок сербски: завист”. Гроф Каисерлинг пита Исаковича зашто се сручила толика мржња његових сународника на њега, а то закључује по мноштву денунцијација које стижу у грофову канцеларију. Заповедник Темишвара, фелдмаршал-лајтнант Енгелсхофен, у српском карактеру налази спој славољубивости, поштења и осветољубивости. „Срби су лакоми на почести, воле медаљу, а за туђина би душу дали. Међутим, ако приметите да их лажу и варају, да им дата реч није одржана, то памте. У столећа!... То је јако непослушна и дивља врста народа”.

Значењске аспекте српског националног карактера налазимо и у ауторским коментарима у структури *Сеоба*. Срби су склони свађама и тучама. На путу за Русију, неки Срби су пронашли прилику да профитирају у колективној трагедији. „Читава једна банда

зарађивала је лепу пару, са Црногорцима, који су тобоже, прелазили, у Митровицу, из Турске, за Русију одселитсја. Ко зна докле би та продаја људи била трајала, да се један такав транспорт није потукао, у бирту, напред Митровице, а тукли су се тако, да се чак на сокак, штоно кажу, чуо чвалик батина”. У Кијеву, ове свађе су се прошириле и на офицере. У том граду Срби су направили „гнездо зоља”. А то што Исаковичи нису у Русији добили више чиновне, заслуга је, по исказу приповедача, њиховог рођака, секунд-мајора Живана Шивића. „Били су сасвим заборавили, сербску завист, рођачку”.

Питање очувања националног идентитета српског народа било је важно семантичко подручје књижевног стваралаштва Црњанског. Међутим, друга књига *Сеоба* мења значење српских националних идеала. Вук Исакович и његов национ жуде за Русијом, а не за Србијом! У књижевним текстовима, колективна патња лутајућих Срба извире из понашања и међусобних односа самих Срба. У значењској структури књижевних текстова нема морално изабраних и великих предводника српског народа.

У романима различитог тематског усмерења, селидбе и лутања српског народа су значењска доминанта. Каква су значења прошлости и православља у таквој визији српског народа? Књижевни ликови романа Црњанског заокупљени су сеобом, а тек повремено, ретко, присете се далеке српске прошлости. Али не Светог Саве, већ Косова и цара Лазара. Тако Вук Исакович говори, кад је прилика, о „великомученику цару Лазару”. Ђурђе Исакович подучава своје хусаре да не осрамоте цара Лазу „који је за све нас положио живот свој, на Косову”. У *Дневнику о Чарнојевићу*, Петар Рајић покушава да идентитет српског народа гради посредством сећања на далеку прошлост и историјске личности. Мали Петар Рајић слушао је приче о српским селима која су горела и о Турцима који су убијали народ по тим селима. Једном приликом, на свадбеном весељу, неки господин је говорио нешто нејасно и оп-

ширно о Косову. По својим кућама, у Аустрији, Срби су кришом држали на зидовима соба слике цара Душана и православне иконе.

У књижевним текстовима је важност православља за национално постојање замењена борбом Срба за свој ратнички понос и своје статусне знаке, при чему се на имплицитан начин провлачи приврженост православљу. Треба, међутим, указати и на значењске разлике у књижевном и политичком описивању калуђерског живота. Морално недопустив живот српских калуђера Црњански је покушавао да сведе на ексцес, како би истакао прагматичку потребу очувања улоге цркве у српском народу. Лик калуђера Михаила Ванија, из друге књиге *Сеоба*, индивидуализован је из друге семантичке перспективе. Он не може да се ослободи своје нагонске природе и чулности, али тај део његове личности покрива мудра мисао. Уметничка средства индивидуализације лика Михаила Ванија су путеност и филозофија живота, а у политичким текстовима се развратно понашање калуђера потискује националним значењем православља.

* * *

Значење српског националног бића у структури романа Црњански гради у две равни. Када је реч о колективној судбини Срба, она се обликује у трагичном кључу, при чему тај етнос не зна откуд потиче његова несрећа. Међутим, када се тај аспект националног значења нађе у функцији индивидуализације књижевних јунака, баца се ново светло на порекло и корене зле судбине српског народа. Казивања српских и несрпских књижевних јунака структурирају значење српског националног карактера, у коме превагу има негативна аксиолошка концепција људске природе. Наравно, књижевно обликовање тематски је усмерено на народ коме и Црњански припада, али са етничког становишта, Срби нису никакав изузетак. Суочавање са историјском судбином ставило је угарске Србе пред избор: неки су се утопили у руско море, неки су огрезли у злу, а неки су доживели морално отржење.

ПОЛИТИЧКИ РОМАНИ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

У својим аутопоетичким текстовима и разговорима за јавност Ћосић је своје књижевно дело разумевао као језичкоуметничко обликовање трагичне историје српског народа. То показују романи у којима је *политичко значење* доминанта. *Далеко је сунце* (1951); *Деобе* (1961); *Време смрти 1-4* (1972-1979); *Грешник* 1985, *Опшадник* 1986, *Верник* 1990; *Време зла 1-3*; *Време власти 1,2* (1994, 2007).

Први роман *Далеко је сунце* политички је роман у коме је рат партизана против немачких фашиста значењска доминанта, тема из НОБ-а. Један од главних ликова Гвозден, партизан и комуниста погубљен због другачијег става према немачким нападима на српска насеља и страдањима сељака.

Деобе су роман о трагедији националних подела у условима спољне опасности, тачније о оружаном сукобу четника и партизана у Другом светском рату. У овом роману се описују различити мотиви борбе - колаборационизам, одбрана српства, лични интереси, самопотврђивање, официрска лојаност, за и против сарадње са Немацима. У *Деобама* су изукрштане појединачне судбине, нису сви зли међу четницима, (неки се противе стрељању партизана), „устао отац на сина”, слуга на господара. Међусобна убијања и прелазак из четника у партизане. Хероји из Првог светског рата постају кољачи. Спор међу четницима и партизанима – ко ради за добро народа. На неколико места у роману посредством ликова Ћосић пише о Србима којима су усташе поклале целу породицу и који су спас нашли у Србији.

Иако је политичко значење у *Деобама* доминантно, појам политике се не одређује: „Политика је никад завршен посао, она

нема ни доколицу ни замор, она се сном ради. Поред ње ништа не постоји у мислима и срцу, та страст сваког и све сагори. А ја сам се баш томе демону предао” (1984: III-43).

Ликови, претежно са четничке стране, више су обликовани спољеним него унутрашњим карактеристикама. Трагични Урош Бадовић је српски домаћин, Бата Павловић грађански интелектуалац, Коста Цветић официр из Првог светског рата, превртљиви Љубиша Дачић, слуга у кући Катића.

Време смрти роман о Првом светском рату, тачније, страдању Срба 1915. године у рату српске војске против аустроугарске. Политичка линија романа конструише се око ратних догађаја, личности, установа и од напада Аустроугарске до повлачења војске преко Албаније. У роману *Време смрти* стварне политичке личности тог времена (Никола Пашић, регент Александар, Војводе Мишић и Путник, Станислав Винавер, Надежда Петровић...) мешају се са имагинираним ликовима. Ту су и Скупштина, Генералштаб, Влада, дипломате. Такође кретање српске војске, Сувоборске битке на фронтима, сцена ратног сукоба, болница.

Роман је у знаку трагизма српског народа. Војници гину, рањеници умиру по болницама, остатак војске се повлачи у Албанију. Откуда толика патња? Један јунак има одговор: „Ми смо народ који је слободу учинио својом судбином” (478). На другом месту једно поређење јасно говори о српском карактеру ратовања: „Енглези ратују за новац, Срби ратују за слободу”.

Друга значењска линија обликује појединачне судбине. Индивидуализација ликова је остварена карактером, мишљењем, душевношћу: Аћим Катић, Адам Катић, Вукашин и Олга Катић, Иван и Милена Катић, Богдан Драговић, Петар Бајевић, мајор Станковић

Остали значењски слојеви, који структурирају и друге Ћосићеве романе су породични односи, понајвише у породици Катић, љубавни заноси и заплети, рефлексije о човеку, животу, историји.

Основна линија значења трилогије романа *Време зла* (*Грешник*, *Отпадник*, *Верник*) је вера младих српских комуниста у срећну будућност човечанства и због те вере руше постојећи свет. Око те вере се разилазе они који сумњају у њу, они који бране скептичну истину. Политичка слика света је оно око чега се боре, расправљају књижевни јунаци трилогије *Времена зла*.

У овој трилогији доминантно је политичко значење: комунистичка вера и сумња, комунистичка вера и „отпадништво” од вере. Сви ликови ове трилогије, кроз дијалошку форму (композициони принцип романа) расправљају о политичким, моралним, интелектуалним проблемима неколико година уочи издијања Другог светског рата. Сви јунаци ове трилогије учествују у стаљинистичкој идеологији али са различитим односима и исходима. Треба подсетити да су то ликови из романа *Време смрти*, млади војници мобилисани против Аустроугарске агресије, борци за одбрану националне слободе и државе. После ослобођења они се окрећу интернационалистичкој идеологији, тачније политичкој пракси Стаљина и Совјетског Савеза: они су Иван Катић, Богдан Драговић, Петар Бајевић, Бора Пуб (заменик министра у Влади Милана Стојадиновића).

Иван Катић, главни лик романа *Грешник*, био је заробљеник на дунавском острву „Златни врт” из кога се враћа после Првог свеског рата. Брзо је напустио студије и активирао се у комунистичком покрету. Хапшен и мучен у полицији монархијског режима. Међутим, у тамници он бива такође подвргнут мучењу у „црвеној тамници” од комунистичких другова, јер није издржао тортуру чувара државног затвора. Иван Катић се буди из догаматског мишљења под притиском сопствене сумње у ваљаност комунистичких средстава. Он је написао позитиван приказ књиге Андре Жида о совјетском бољшеvizму и због тога бива подвргнут бојкоту бивших комунистичких другова. Његов зет Богдан Драговић у партијском листу оптужује Ивана Катића за издјаство, а потом је уследило бацање помија на његову главу. Био је то удар на

породицу Катић, посебно на Иванову сестру Милену, Богданову супругу са којом је добио сина Владимира, будућег комунистичког фанатика.

У роману се појављују историјске личности Слободан Јовановић и Драгиша Васић и разговарају о Југославији, српско-хрватским односима, о српком жртвовању у рату и губљењу мира у Краљевини, о трагизму српског народа. Драгиша Васић на једном месту каже: Од 1912. за 27 година Срби су шест година ратовали за слободу. Дискусија Јовановића, Ввасића, и Вукашина: Хрвати и Срби у Југославији, Бановина је језгро будуће Хрватске. Југославија је несрећа. Мрзе је Хрвати, Словенци, Аустрија, комунисти.

Један став је да Југославија може постојати ако јој жртвујемо слобу и демократију.

Ошћадник је роман о политичком, идеолошком и моралном слому Богдана Драговића. Од заслепљеног бошевика и стаљинисте он, после одбијања да се врати у Москву (да би био ликвидан) враћа се у Србију и пише брошуру *Стаљинова тиранија и њени сајраји*. (партија лаже, Стаљин је убица...). Никог не мучи савест, сви верују да су радили за добро партије и победу комунизам. Када је то у историји добро побеђивало зло, правда неправду, истина лаж? – пита се резигнирано. Постаје издајник за српске комунисте, а наредбу да се ликвидира извршава његов велики партијски друг Петар Бајевић. Парадоксално је да и после овог напуштања бољшевизма Богдан Драговић и даље остаје комуниста али онај прави.

У *Вернику* почиње рат, Немци бомбардују Београд и окупирају Краљевину Југославију. На сцену ступају Петар Бајевић и млади комунисти Владимир Драговић, син Богдана и Мишко Пуб, син Боре Пуба. Уочаи доласка Немаца у Ваљево на Богдана Драговића је извршен атентат и он рањен бива смештен у болницу у којој је био 1915. године, заражен пегавцем. Онда се борио против окупатора, а 1941. године упуцан од Срба комуниста, заправо од најбољег друг његовог сина и сина друга из Прваог светског

рата Мишка Пуба. Али трагично значење романа је у страдању Богдана Драговића за комунистичку идеју у Главњачи, Гестапоу и партизанском ратном затвору 1941. године. Он је бољшевик а није стаљиниста. Његова комунистичка идеја је права и он је до краја живота уверен комуниста чак и када га његови комунисти туку у затвору и на крају убијају. С друге стране, сила, мучење, ударци једнаки су на све три идеолошко-политичке стране. Зашто се он борио и зашто је страђио својих петнаест година, од 1927. године, када је дошао у Москву па до 1941. године када је плитко покопан у на једној залатиборској падини са комунистичким метком у глави. А шта у насиљу уједињује Главњачу, Гестапо и партизански ратни затвор?

Иван Катић сумња у разум у филозофију просветитељства која је одбацила хришћански ауторитет и човека узвисила на пиједестал, његов разума. Иван катић пише књигу (коме треба моја књига) а Богдан Драговић се пита у шта је сатро двадесет година живота? Шта је то разум? На који се позива свако пискарало. „Јадна је бесмислена вера у разум који ће смислено да уреди свет и од гомиле перманентно зараћених саможиваца, глупака и лудака стврвити „разумно друштво“. Огромна људска већина је неразумна. Разум је тренутак у извесним приликама.

Нема сумње да је трилогија *Време зла* у доминантном политичком значењу. Политика, власт, титоизам – то су неке од опсеивних тема Добрице Ћосић. Шта је у роману *Време власћи 1 и 2* слично а шта је различито? Којој књижевној врсти припадају?

Роман *Време власћи 1* је завршен 1994 године. Иван и Милена Катић главни јунаци романа су деца Вукашина и унуци Аћима Катића (*Корени*). Иван, комунистички опредељен бива заробљен у току рата и одведен у логор Маутхаузен. Сумњиче га после рата да је немачки агент. После рата, отужују га 1948. године да је троцкистички агент и следбеник Стаљина. Због реченице „да је сукоб Стаљина и Тита класичан догматски сукоб“ (ст. 108) кажњенички логорује на Голем отоку и подноси разне облике мучења и пони-

жавања. Са 65 година Иван Катић је био затваран у три логора (Аустроугарском Неђмеђеру, Маутхаузену, Голом отоку).

Време властии 1 је литерани опис страдања људи (ликова у роману) због комунистичке политике, заправо односа власти према њеним противницима. Време је уоквирено југословенском државом после 1945 године а имплицитно зло власти се помера у прошлост у време Првог светског рата, (затворен у Неђмеђеру), затвора у Митровици, немачког логора у Маутхаузену, Голог оток и светог Гругура у социјалистичкој Југославији после 1948. године. Иван је „логорски човек” и то је нека врста метафоре за силу власти и човека у тоталитарним системима.

Опис мучења и понижавања Ивана Катића и других логораша је натуралистички, препун мучних и деградирајућих сцена. Патња политички страдалног човека је уметнички и сазнајно уверљива. Основно значењско питање романа тиче се власти схваћене као „сушто опредмећење историје”. Животима људи господари сила пред којом је човек немоћан. Та сила је била монополна власт.

Власт комуниста стаљинистичког типа је зло. Она сурово кажњава своје присталице који скрену са линије партије и вође, а насилна је према противницима. Основно питање које би могао да постави Иван Катић гласи: Да ли пут у „срећну будућност” води преко Голог отока?

Носиоци комунистичке власти се боре за ново друштво и човека. Обрачун са идеолошким противницима није за њих зло. „Зар је заиста толико тешко схватити истину о људском злу и говорити о њој? Зар је и то вештина и занат?” (245)- пита се на једном месту Иван Катић после изласка из пакла Голог отока.

Други значењски слој романа, обухвата *проблем кривице* (трећи би био љубав Ивана и францускиње Катрин). Она дотиче готово све ликове. Сви су криви. „Која је то сотона тако поразмештала наше животе да једно другом будемо кривци за најгоре страдање и смрт? Историја, идеологија, власт?” (235). Кривица се појављу-

је у односима између ликова и у самоосећањима. „Човек мора и може бити одговоран за другог човека” (224).

За УДБу Иван Катић је кривац. Љубиша Дачић (*Деобе*) крив је за страдања Ивана Катића. Писац (Ћосић) је крив пред Владимиром сином Милене Катић. Осећање сопствене кривице откривамо у Милени која је поверовала да јој је брат агент Гестапоа. Иван осећа кривицу за Миленино самоубиство. Крива је и снаја Аида јер није показала љубав према Милени Катић.

Роман *Време власти 1* писан је постмодернистичким поступком. Помешане су реалне и фиктивне личности а и сам Ћосић је лик у роману. Оживљава и своје јунаке из *Корена* и *Деоба* у дијалогима са фиктивним ликовима. Радња је концентрисана на догађаје и ликове без језичко уметничких претензија.

Роман *Време власти 2*. И у овом роману измешани су фиктивни ликови и стварне историјске личности и догађаји социјалистичке Југославије. Ту су прибележени сви поратни догађаји. Сукоб са ИБ, смене Ђиласа и Ранковића, студенски протести 1968, хрватски маспок 1971, устав из 1974. године, покрет несврстаних држава, ратови 1991. године, досовска револуција 2000. године.

После пензионисања, Душан Катић покушава да улови највећег сома у Дунаву и пише „Хронику наше власти (или. Како смо постали оно што јесмо)”. Посвећен је идеји и прошлости комунистичке Власти. Он је хроничар власти: „носим блокчић, у коме бележим теме и идеје за хронику. Из блокчића преписујем идеје и сећања у велику свеску” (148). Пише да би се „супротставио лажима Писца и његовом роману о мени (Душану Катићу – ЗА)”.

Овај роман обликује неколико нивоа власти: Титова власт; Комунистичка партија на власти, лична амбиција власти, народ и власт. „Ми из Титове околине преузимали смо његову славу, значај и моћ” (216); Неко од народних полтрона смислио је „златну плакету” за Тита. Било је то „рајетинско улизивање и позлаћивање монарха” (296).

У структури романа неколико значењских слојева се укршта: 1) политичка власт, 2) Титова власт, 3) комунистички идеали и стварност; 4) значење историје; Срби, 5) политички лик Душана Катића.

Опис политичке власти. Описивање понашања властодржаца, описивање догађаја који су везани за власт и рефлексије о власти су један значењски слој у роману *Време власћи 2*. Душан Катић је на власти захваљујући победи комуниста у Другом светском рату. Тек пошто је одбачен од Тита, када је пао са функције, он описује искуство човека на власти (комунистичкој, дакле монополној). Најпре се осврће на њене идеолошке, идеалистичке изворе и политичке покретаче. Нису комунисти желели власт да би сменили монархију. Они су освојили власт да би остварили ново друштво и новог човека. Наша власт, пише у својој хроници Душан Катић, била је „прва у Србији која је имала циљ да створи ново друштво. Захтевала је потпуну преданост и посвећеност. Као вера и љубав.” (65). Комунисти су постали „власници над људима и земљом”. Али да би остварили промену друштва и човека, користили су насилна и неморална средства. Душан Катић набраја сва та средства које су власт и Тито користили. „Суровост власти имала је покриће у значењу и величини њених циљева”. За остваривање тих циљева није презала од употребе силе, принуде и лажи. Власт је лаж представљала као истину. А неправду као правду.

Власт су држали чланови Комунистичке партије Југославије. Катић описује понашање победника у чијим редовима се разликују они који су на горњим спратовима државе од оних који су на нижим. Они се корумпирају привилегијама, моћима, славом. Борбу за ново друштво заменили су борбом за функције. Он тачно тврди да у власти нема једнакости а привилегије се добијају функцијом. Али, да би се освојила функција, неопходно је ласкање онима који имају вишу функцију а посебно вођи. Катић записује: „Што је власт јача и суровија то је ласкаваца и пузаваца виша”

(244). Свака власт је отворена за присталице а затворена за противнике. „Онима који је помажу нуди све, а највише охолима и глупима” (212).

У борби за власт људима помажу срећа али и сопствене заслуге. Власт није рајско насеље. „Права власт има и чува неку опасну тајну. Све одлуке тајно се доносе” (96). Али нема власти која ће свима бити омиљена. „Човек на власти изазива и навлачи на себе све људске злобе и мржње”. Шта угрожава власт? Завист и она се трпи као неправда.

Душан Катић у својој Хроници описује титоистичку власт у Југославији али истовремено размишља о власти као политичкој и друштвеној појави. По његовом мишљењу, власт је неотклоњиво зло у друштву. Власт је, на првом месту, угњетачка, насилна. Страх јој је иманентан. Увек у њој има места за опасности и ризике.

Власт не може без противречности да постоји. На једном месту Душан Катић записује да је „човек је у сталном сукобу са влашћу” а на другом да је „властољубље природни нагон у сваком човеку”. Дијалектичко противречје открива и у поређењу власти и љубави. „Власт више воleti него жену”. Али на другом месту: „Власт замара као и велика љубав” (137).

Власт је привремена, осим у систему у коме влада доживотни тиранин. Али свака власт има своје разочаране борце. У комунизму су то отпадници. На неком заокрету они који следе тиранинову вољу завршавају као његове жртве. Власт окупља одређени профил људи. Није сваки човек способан за власт. „Власт не трпи храбре, она воли кукавице и послушне.”(346) Власт има своје људе: сурове и лукаве, она не подноси горде и осетљиве на туђе патње.”

У Катићевим рефлексјама о власти један исказ је сазнајно значајан. „Насиље је вечно и неће нестати шта год људи радили да га униште а неће се ни смањити, само ће се претворити у другу врсту” (338). Ништа мање за свест о власти није писмо професора Ставре Павловића у коме даје савет Душану Катићу. Истиче две напомене: „Прва дужност нове власти је да не понижава

пораженог. Друга дужност победника да са другима дели победу”. Ауторитет се стиче истинољубљем, правдољубљем, озбиљношћу, строгост, одстојање, „Власт све може а не зна шта све не сме” (64).

Катићева мисао о власти садржи ставове о злу и опасности-ма. Међутим, на неким местима свог дневника, он ће истаћи и позитивне функције власти. Он није слеп и за њено друго лице. Најпре, да ли би људско друштво опстало без власти? На једном месту примећује да власт „може да служи и добру и злу” (91). А то добро се састоји у томе што обезбеђује опстанак, ред и мир народу. „Да у људској заједници не постоји установа Власти, људска заједница би била зверињак. Литерарна трабуњања против власти су глупост. Свој опстанак човек дугује власти”.

Катић учоава и важност језика који употребљава власт. Да ли човек на власти говори истину или лаж? Власт користи језик како она хоће. Она може да мења значења појмова, тако да је терор именован као историјска нужност а самовлашће као револуционарна делатност. С променом језика мења се све у човеку. „Веровали смо да ће стварност бити онаква како смо је назвали” (174). Увиђање стварносне истине било је неделотворно.

Титова власт. Као високи функционер комунистичке власти, а потом и као генерални секретар у Титовом кабинету, Душан Катић је изблиза посматрао Титову владавину. У својој Хроници искрено је записао да је имао двоструку улогу: да га служи и да га мрзи као ривала за највећу власт.

Како га именује? Разним именима. „Велики Обмањивач”, „подмукли Обмањивач” „Апсолутни владар”, „брионски монарх”. Био је типичан човек неограничене власти. „Тито наш вођа, велики обмањивач, подмукли себељубац, властољубац, варалица” (374).

О власти Тита, о успеху његове власти, Душан Катић износи више разлога. Најпре, страшно је волео власт. „Тито је више волео власт од Југославије. Није био велики државник. Већ велики властољубац” (297).

Волети власт, као и било шта друго, није довољно да би се успело. Потребна су још нека својства личности. „Брионски монарх” је има политичких способности: „даровит, лукав, подао и моћан себељубац на Брионима је створио своју лумперпролетерску утопију „срећног живота” (175).

За владање је потребно и нешто особено – знати како да се односиш према присталицама и противницима. Тито је знао да задобија присталице али и да се обрачунава са противницима у партији. За присталице је користио свакојака лукавства: најчешће их је корумпирао унапређењима и даривао наградама.

А противнике је вешто ликвидирао. У разним фазама своје владавине користио је неједнака средства. У време сукоба са Информбироом слао је противнике на Голи оток. „Тито влада Југославијом са два острва: паклом за противнике на Голем отоку и својим рајем на Брионима” (129). Није убијао противнике већ их је слао у затвор (Ђилас) или их је изоловао. То су наградили његови Западни политички кругови.

Тито је био мајстор да у народу створи сопствени култ. „Тито је био политичар који је чинио све да га народ обожава и да му се странци диве. Патио је од поамног нарцизма” (220). А окружење око његовог двора све је чинило да тај култ пусти корене. „То божанско зрачење Титове личности разносили смо и ширили ми, који смо имали срећу да га виђамо и чујемо” (250). Катић запишује да су сви око њега веровали да Вођа има умну снагу, вољу и храброст коју следбеници немају. А следбеништво је било таквог нивоа да се није смела направити грешка јер се није праштала.

Поистовећивање Тита са државом било је кобно за њен крај. „Читава Титова држава била је одраз Његове природе, карактера, амбиције, незнања, страсти, порока, стила живота, укуса” (223). Била је то држава личне власти која се прикривала идеологијом самоуправљања и државним установама од кулиса. „У Титово име стала је целокупна власт у Југославији. У свему и свагда тај човек представља Власт” (118) Титова карактер био је темељ његове по-

литике, а таква држава није могла да има будућност. Титова политика била је монолитно јединство у комунистичкој партији и братство и јединство у држави. Јединство се после његове смрти преобразило у нејединство а братство у убијање. „Његова држава је сахрањена као балканска звер” (314).

Душан Катић у власти и после пада са власти. Човек свој живот управља према неком смислу. Или се окреће свакодневним задовољствима или остварује своју политичку, пословну амбицију или размишља о свету, народу у коме живи и себи.

Смисао свог живота Душан Катић је пронашао у комунистичкој власти, у владању и служењу Титу и амбицији да досегне сам врх власти. А после Смеха, тренутка када га је Тито избацио из власти и послао у пензију, смисао свог живота је нашао у пецању сома у Дунаву и писању хранике власти у којој ће поред записивања догађаја и личности из времена када је био на важној функцији прибележити и своја размишљања о феномену владања људима и стварима.

* * *

Душан Катић је комуниста, револуционар, министар у Влади, Титов генерални секретар, председник комисије за сарадњу са социјалистичким партијама и мировним покретима у ЦК СКЈ. Он влада у сенци Тита. У једном тренутку замолио је вођу да не буде генерални секретар. Убрзо се покајао. „Чекао сам последњу милост, последњу могућност да наставим да се понижававам, да га служим, да га лажем, да производим и прогањам Његове измишљене противнике” (237). И десило се да га је Тито позвао да му служи и да настави са сопственим понижавањем.

Тито је главни јунак Катићевог живота. Он је одан Титу и партији. То међутим није довољно. Потребно је да освоји његово поверење, а задобиће га безусловном покорношћу. „Само апсолутном покорношћу и тачним извршавањем Његове воље могу

да сачувам Његово поверење” (218). Он тачно схвата хијерархију власти. „Уложио сам више од тридесет година живота да се успем до врха Власти. Шта све нисам чинио за тај циљ”. (274). За тај циљ убеђује и супругу Радмилу да су „Идеје, Партија, Тито изнад пријатељства” (133). За тај циљ постаће „други Душан Катић”.

У власти комунистичких идеја, партије и Тита, Душан Катић пристаје на лажи у таквој мери да их представља као истине. А када је лаж постала истина изгубило се и достојанство и правда. У њему се променио поредак вредности. Као високи функционер власти и Титов секретар имао је моћ да утиче на судбину милиона грађана у СФРЈ.

Из описивања свог искуства на власти, очигледни су њени основи проблеми: другачији или поремећени односи међу људима, губитак пријатеља, несугласице у породици и родбини (таст је свештеник који жели да крсти унуке у цркви), шпијунирање, љубави и прељубе, облачење и гардероба. А на првом месту је губитак слободе човека. Ако су партија и Тито, изнад свега што је лично - интереса, уверења, осећања, пријатељства, личних симпатија - онда нема ништа од личне слободе.

* * *

Душан Катић је типично лице политичког човека: он је у власти, жели да досегне вишу власт, највећу али истовремено је у себи критикује јер не може да пређе преко њених манифестација зла. Ћути када уочава напуштање револуционарних идеала, ћути када посматра привилегије бораца за ново друштво и „срећну будућност”. Крије своју мисао.

После пада са власти он критички осветљава своје дело, своје учешће у титоистичкој власти. На власти је најтеже, пише на једном месту, „умети и моћи посматрати себе. Савладати самозадовољство собом” (214). Али једно је могло да се сазна: смисао живота који је оријентисан према власти. Да ли је могао и пре сме-

њивања (отпуштања) да констатује како је „Власт (је) Идеја, само језгро мог бића” (256)? Могао је али није му дозволила амбиција. Са таквим вредностима у свом схватању себе и друштва, Катић тежи власти у партији која има план да промени свет. Али није знао да мало власти захтева више власти. Порасли су му циљеви: пожело је да постане први.” Оно највише што даје Власт: наследићу Вођу” (117).

Човек често себи поставља циљеве које не може да оствари. У власти поготово јер у тој делатности не постоје норме по којима се осваја и губи власт. „Мој циљ је захтевао да будем и оно што нисам”. А од тог претварања само је један корак до очаја. „Шта је од мене учинила борба за највишу Власт?”(241). Губитак достојанства и самопоштовања. Он тек после Смеха (пада са власти) постаје свестан сопствене моралне рушевине. Дволичност се морално кажњава. „Морао сам да станем на страну неистине и полицијске подметачине Великог обмањивача” (181). Није могао да оде на сахрану своје мајке већ је морао на седницу ЦК на Брионима, морао је да лаже као министар у Влади. „Те лажи су ми откривале непостојање слободе” (165).

Лаже и себе. Он жели Титову смрт, не подноси политичку околину али ипак не одустаје од своје политичке амбиције. „Напетост наде у Титову смрт смењивала се гађењем на људе, на све и на себе! Али сам опет мамузао вољу: издржи, издржи Душане Катићу! Упорни и срећу ухвате за реп” (293).

Какав је карактер Душана Катића? Он га сагледава у време док је био на власти. Истрајава у својој охолости. Свестан је да је воља за побеђивањем језгро његовог карактера. Свестан је да је и за опстајање на власти неопходно „волети Власт више него жену”. Таква љубав према власти води преображају неких карактерних особина. „Ја сам нови Душан Катић”, записује на једном месту. Шта је то ново у Душану Катићу? Бирокарска каријера је одбацила идеју и идеале комуниста. За власт се бори из самоуверености и таштине. Функционер је заменио идеалисту. Изблдео је наци-

онални идентитет. Нестао је Србин а рођен је функционер. „Моја личност је била моја функција”. „Тежим великом циљу – највишој власти- и улажем у понижења која трпим”.(292). А када је пао са власти констатује горко: „Најгоре у мом животу што сам и неке неправде и зла чинио са убеђењем да поступама праведно и чиним добро” (299). Морални нихилизам, зар не?

* * *

Морално стропоштавање Душана Катића повезано је и са пропадањем идеала и идеја за које се као комуниста борио. Ново друштво, нови човек, „срећна будућност” се не остварују. Катић почиње да бива разочаран у Титову власт и сумња у идеале за које се борио. Размишља о смислу жртвовања за идеале. Поставља питање жртвовања за идеју и идеале. Зашто се идеје не остварују у стварности. Зар сваки идеал захтева жртву?- резигнирано се пита пецарош на Дунаву. „Зар свака Идеје прождире своје вернике?” (165).

Зашто су идеје и стварност у драматичном сукобу и потирању: „веровали смо да ће стварност бити онаква како смо је назвали”(174). Ко је за изневерене идеје одговоран? Онај ко их је пласирао у политички живот или стварност друштва и државе? Питање је реторичко.

Одбачен од Тита, не због идеолошког и политичког сукоба, већ због смеха изазвног откопчаним шлицом на Титовим панталонама и падом на задњицу у свечаној бини. То се догодило на Дан младости када се дочекивала штафета. „Апсурдно падање с Власти!” Гротескна ситуација. Судбина му се наругала. Каква фарса на крају! Толико година служења власти и Титу и толико сопствене амбиције да би због једног смеха све пропало!

Комунистички идеали (револуција) и стварност. Зашто смо ратовали и гинули? – пита се на једном месту комунистички пријатељ Душана Катића.

А почело је безграничном вером у идеале комунистичке промене друштва. После рата постали су „власници мира, слободе, правде” и брутално се обрачунавали са јеретицима и пораженим непријатељима. „Жртвовање за Идеал за комунисте је имало религиозну мотивацију”. Али ова жртва је брзо заборављена. После рата је победио егоизам и жеља за свим задовољствима. Дошло је до драматичног сукоба идеје и стварности. На једном месту каже Душан Катић: ”Дуго смо више веровали Идеји но знању о стварности и свету у коме смо.” (279). Идеје које су нас инспирисале да мењамо свет и у које смо веровали нису се остваривале. Револуција се преселила у споменике. Славна прошлост остајала је без славне будућности.

Шта може човек? Може ли овај реални постојећи човек да промени свет, ако не може да промени себе. А како да промени себе када га нешто у стварности у којој живи спречава да оствари највише добро. Ако није власт, онда је то слобода. „Човека кога квари власт и слобода не треба сматрати вредним човеком” (378).

У Душановом разочарењу видимо два момента. Идеали су пропали јер човек није способан да их оствари. Треба прво себе да промени па да мења друштво. Идеје су у сукобу са стварношћу. Значи ли то да идеје нису део стварности, да су идеје нешто изван стварног друштва. Шта су идеје? Нису оне изван стварности већ су њен део. Део психичког живота и друштвене стварности. Увек изражавају животну искуство и нове могућности (визија) човековог обликовања стварности. Другим речима, идеје могу да буду у сагласности и сукобу са неким деловима друштвене и антрополошке стварности.

Поетичку пажњу привлачи тематизација власти. Какве су могућности литерарног обликовања власти када се она појављује посредством личности, партије, народа, институција и организација?

Сиже романа је политичко-друштвени: југословенски комунизам и Титова власт од 1945. године до смрти 1980. Фиктивни

лик Душана Катића се појављује у стварним политичким догађајима и меша се са водећим личностима комунистичке револуције: рат, смена Ђиласа и Ранковића, сукоб са Стаљином, студенски бунт 1968, маспокрет у Хрватској 1971. године, самоуправљање, шиптарске побуне. На моменте као да се чита историја социјалистичке Југославије. Тито је главни јунак. У сазнајном погледу, чињеничко доминира над фикционалним.

Значења књижавног дела увек садрже неку неоткривену тајну. *Време власти* нема тајне у фабулирању. Читалац зна да је Тито владао доживотно. Радња и ликови су реални у смислу препознатљивости. То је стварна хроника власти у социјалистичкој Југославији. Нема заплета и „тајни значења”. Неке обресе значења власти Ђосић обликује у њеној позадини, на плану онога што је унутра, у мислима човека власти. А то је оно што се споља не види. Шта је то? Страдање због политичког деловања (комунистичког) изнутра је осветљен посредством лика Ивана Катића у *Времени власти* 1. Он у немачком, нацистичком (Маутхаузен) и комунистичком (Голи оток) логору испашта непостојећу кривицу или кривицу сопственог мишљења. Роман обликује индивидуално-психолошко значење политичке патње са описивањем мучитељских реквизита логорских чувара.

Ништа није другачије доживео његов рођак Душан Катић, али без логорског мучења. Он је пример моралног лома човека који је на власти и који тежи већој власти. Он је неизбежно дволичан, корумпиран, свесни играч на лаж а не на истину. Душан Катић је парадигматична лик комунисте у власти, а Титов хедонизам и властодржачки стил живота је романсијерски, само значењски појачан. Роман је (само)рефлексија власти као феномена, описивање догађаја и личности власти, а у средишту радње је Тито и његов министар и секретар кабинета Душан Катић. Он описује његову и сопствену власт.

Шта је уметничко у том роману? Каквим језиком и стилем, каквим поступком се обликује овакав саже?

Језик је друштвено-политички, стилски недорађен: честа је употреба фраза из политичког речника, понављање речи, понављање тема (власт, Тито, пораз). Користе се интензивно велика слова неких појмова- Власт, Вођа, Историја, Идеје, Идеали, Партија. Каква је њихова функција? И језик и понашање у власти, у породици, у друштву, у знаку су политичког.

Језик романа *Време власћи* је без већих естетских вредности, у првом плану су описи стварних догађаји и стварних личности. Скромна је употреба пренесених значења, оскудица стилских фигура а посебно фигура мисли: алегорија, иронија и хумора, пародија, симбола.

Књижевни поступак је на трагу постмодернизма. Ликови су помешани са реалним личностима. У роману доминирају реалне личности српског политичког живота у социјалистичкој Југославији. Имагинирани ликови су индивидуализовани искључиво политичком мотивацијом. У највећој мери Душан Катић. А изрази-то постмодернистички поступак је појављивање Писца (Добрица Ћосић) као критичара власти. Писац је опозиционар власти и Душану Катићу. Он је демократа, моралист.

Организација текста је необична. Готово све странице су густе, као из једног комада, као испуњени правоугаоник, без дијалога, са 99 делова. Не чита се лако. Пуно је гнома.

Шта је роман? Да ли је то уметничка структура са свим својим слојевима или оно што доживи читалац? Ко су читаоци овог романа? Ћосићево укупно дело је значајно и са становишта рецепције - од првог роман *Далеко је сунце* до последњег *Време власћи*². Увек је политички моменат био део читалачке мотивације, на позитиван или негативан начин. Политички роман Добрице Ћосић писан је за читаоце са политичким сензибилитетом и интересовањима. Ове романе слабо ће читати они који не показују минимум интересовања за политичке ствари. *Време власти 2* је роман који може да се чита као политичка историја Југославије и за време Титове владавине. То би било сазнајно својство романа. Али шта

је уметност романа? Да ли је има? У овом роману литерарна вредност је у другом плану. И ова тврдња може да буде спорна. Ако је читалац присталица теорије књижевног формализма, за њега ће уметничка вредност романа бити у начину приповедања а не у сижеу. То како писац приповеда, какав је његов поступак увек је, за следбенике „онеобичавања”, важнији од сижеа.

Трећи део:
ПОЛИТИЧКО ЧИТАЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ

КЛЕВЕТАЊЕ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ (улога делова српске интелигенције у дифамацији писца)

Милош Црњански је деценијама, од краја 20-тих година до смрти (и после смрти) оптуживан, вређан, критикован, нападан, омаловажаван због свог јавног мишљења и деловања. Како именовати такав однос дела српске јавности према њему? Одлучујем се за термин клевета под утиском једног његовог новинског наслова, а поводом судске тужбе против њега 1932. године, коју су подигли Нолит и Милан Богдановић. Црњански је написао да су то „клевете под видом критике”. На овај начин је упозорио да се под појмом критике крију различита значења. Клевете су на супротној страни од оне критике која је образложена, која се води сазнањем предмета, а не искривљавањима, подметањима, интригама и лажима било о предмету или о аутору. Тачније, клевета је увек усмерена на личност, на онога ко заступа неки став, неку идеју, и по правилу је у свађи са чињеничком истином.

Нетрпељив однос према Црњанском само је део једне стране историје српске културе и књижевности. Сукоби и сарадања између припадника неке делатности или области рада су неизбежни па тако и у култури и уметности. Црњански повезује свој случај са Лазом Костићем. „Лазу Костића веома ценим можда и због што смо имали нешто заједничког у судбини: и њега је целог живота пратила хајка, полутама, мрзели су га, лично, као и мене.... Бежао сам од интрига и паланачког зла наше средине” (према Владимр Буњац, *Каменовани Црњански*, 1986). Црњански је морао да у својој судбини види политичке хајке и мржње, а не књижевне. О

њему као врсном писцу било је далеко више позитивних критика од оспоравајућих. А како је време одмицало, клевете су расле.

Зашто је овај велики, највећи писац у српској књижевности био политичка, идеолошка, књижевна, културна мета српских и несрпских писаца и интелектуалаца? Зашто се током више деценија оптужује, клевата, лустрира, прогања Црњански?

Најпре, да видимо, ко је у српском друштву (и југословенском) бацао камење на политичку личност Милоша Црњанског? Да ли су то били људи на власти, политичари без власти или интелектуалци, пре свега, књижевници његове и млађих генерација? У међуратном периоду, није било политичких оптуживања и напада на писца из политичких канцеларије. Ни после 1945. године, када су комунисти запосели установе државне власти, Црњански није био предмет јавних политичких критика. Било је важнијих политичких „народних непријатеља” којима су се бавили. Није измишљена реченица Моше Пијаде, коју је 1957. године, рекао Црњанском у Лондону: „Будало матора, што се не врћаш кући”. А Александар Ранковић одобрава да се врати из емиграције и чека га 1965. године у Опатији на повратку из Лондона. Дакле, ни пре ни после рата *йолийичари на власћи* нису отворено оптуживали писца због његовог антикомунизма.

Ко је онда био промотер политичких и идеолошких клевета о Црњанском? То су чинили делови стваралачке интелигенције, односно чланови идејно-политичких комисија. Прецизније, делови књижевног staleжа, делови књижевне интелигенције. У тој струји клеветничког мишљења и понашања налазе се различите подструје или токови. Видећемо, у харанги против Црњанског у првим редовима су књижевници на политичкој левици, проучаваоци књижевности који су били чланови комунистичке партије или су били њени симпатизери. Затим следе, посматрачи и они који преузимају предрасуде о Црњанском, без труда да се обавесте о чињеницама и о релевантној литератури проучавалаца великог писца.

Један клеветнички став био је натопљен идејно-политичком мржњом према писцу. Друга струја га је инструментализовала за сопствени положај или за доказ правоверности комунистичкој идеологији. Трећи клеветнички став је био тобоже аутономан књижевно критичарски суд о политичком лику писца. Али у позадини „аутономног става” била је њихова функција у комунистичкој партији или културним и државним установама. Коначно, њима су се придруживали неки интелектуалци који су преузимали стереотип о писцу са уверењем да је то права истина о њему.

Шта повезује ове различите, а у суштини уједињене струје клеветничких оцена у српској култури и књижевности? Могући одговори: приврженост комунистичкој идеологији, вредност југословенства, одрицање српства, нетрпељивост према политичком мишљењу Црњанског, оскудно знање или незнање политичких појмова и идеолошких покрета, онај део српског политичког менталитета који тешко подноси политичке разлике.

Клевете за фашизам. После победе у грађанском рату 1945. године, комунистичка власт у Србији (и ФНРЈ) кренула је у обрачун са народним непријатељима међу којима су били и књижевници. Григорије Божовић и Светислав Стефановић су за неколико дана суђени и осуђени на смрт, а они који су остали у иностранству изложени су идеолошким и политичким нападима. Била је то нека врста лустрације на даљину. Појам лустрације, који означава „чишћење од грехова”, део је српског начина мишљења о противницима.

Какве су то грехове починили они који су радили и стварали у Краљевини Југославији, а политички су били против комунистичке идеологије? То може да се односи и на оне који су починили *грех политичког мишљења* или политичког уверења. А ко ће судити о греху јавног мишљења? Они комунистички интелектуалци који су бранили идеју лустрације били су сагласни у предлогу да се применом закона о лустрацији уклоне из јавног живота, на одређено време, сви они који су имали антикомунистичка уве-

рења у протеклом периоду. На удару су били припадници разних професија. Била је то „чистка” на близину и даљину. Заборавили су да је то појам који је својствен тоталитарним државама и подразумева комбиновани систем елиминације критичког појединца и друштвене групе из јавног (уз повремене дојкот приватног) живота.

Покрет лустрациониста у Србији је занимљив са становишта социјалне и политичке биографије његових присталица. Када се пажљивије размотри персонални фактор овог друштвено-политичког покрета видеће се да су најгорљивији заступници лустрације били, уз неке ретке изузетке, управо књижевници и неки новинари са културних рубрика који су користили све привилегије самоуправног комунизма.

Црњанског су пре 1941. године, клеветали идеолошки и политички противници али није било забрана ни прогона, а после 1945. године, лустрирали су га књижевни критичари, новинари, функционери културних установа. Његов основни грех био је томе што није делио комунистички поглед на друштво, нацију, историју.

Најтежа политичка оптужба Црњанског била је, свакако, она која га је везивала за фашистичку и нацистичку идеологију. То се догодило у време када је био у Краљевини Југославији, односно у време покретања листа *Игеје* у коме је критички писао о комунизму и марксизму.

Композитор Војислав Вучковић, припадник политичке левице, написао је 1935. године да „мали, црн човек са мусолинијевом вилицом носи заставу *‘Игеја’*”. Комунистички опредељен музичар из Београда био је део југословенске политичке левице у којој су били доминантни књижевници. У међуратном раздобљу, није могао да изостане хор клеветника и тужитеља са књижевне левице у нападима на Црњанског. Одмах су се укључили писци са левице из Хрватске и Црне Горе: Радован Зоговић, Јосип Кулунџић, Богомир Херман, Аугуст Цесарец. А будући црногорски усташа Савић Марковић Штедимлија је у наслов ставио: „Фашистичке идеје М.

Црњанског” (Зета, 1935). Није изостао ни књижевни папа са левице, Мирослав Крлежа 1934. године. То што је Црњански писао у славу српске војске за Крлежу је био милитаризам писан „на линији Гебелса и фон Папена”. Ова клевета за фашизам се појачала „тумачењем” његовог писања о Немачкој и Италији у 1937. и 1938. године, за лист „Време”. Тобоже, следбеник је Хитлера.

Када је Црњански дошао у Лондон, августа месеца 1941. године, неки су му око избегле Владе отворено рекли „да су чули како је био одушевљен фашизмом”. О томе пише у *Ембахадама*. За такав глас сигурно су делом заслужни они интелектуалци у Србији и Југославији који су га клеветали за фашизам.

После комунистичког освајања власти у СФРЈ, у једном делу књижевне интелигенције, наставило се оптуживање писца у емиграцији, још јачим вербалним оружјем. Није се Црњански борио само са животним невољама у емиграцији. Супротстављао се оној политичкој интелигенцији у редовима емиграције која је хтела да му порекне право на самостално мишљење. У *Американском Србодрану* из 1952. године, нападнут је да глорификује „српски марксизам 19. века” и да шири дефетистичко расположење тврдњама да је емиграција немоћна (Ивановић, Д. П. 1954).

Није било милости за идеолошке непријатеље стварне и набеђене. Треба подсетити да у то време падају главе српских интелектуалаца у Београду без суда и правде. Црњански није смео да се врати, али то није било довољно већ се гађао на даљину тешком политичком артиљеријом неких књижевника. Најострашћенији клеветник био је Марко Ристић. У „Књижевној републици”, написао је 1952. године, како су политички текстови Црњанског „писани на линији најцрње националистичке, управо фашистичке реакције и заиста скоро неписмени”. У књизи *Историја њоезије* (1962) он резолутно тврди: „Црњански је као глорификатор фашизма, изневерио Црњанског песника”.

У одредници *Енциклопедија Југославије*, коју је написао Марко Ристић, Црњански је представљен као писац са фашистичким

политичким уверењима. „Несрећни пут којим је Црњански ишао од свог анархистичко- дефетистичког стања духа је фашизам, истовремено је и пут на коме се постепено гасио његов таленат” (ЕЈ Загреб, том 2. стр. 50. 1956. године). Ову оцену преузеле су и неке друге енциклопедије и тиме су учествовале у преношењу једне велике лажи. У енциклопедији *Ко је ко у Југославији*, (Хронометар, Београд 1970), пише да је Црњански уређивао „профашистички лист Идеје” 1934. године.

Опседнутост Марка Ристића фашизацијом Црњанског разоткрива се у његовом тексту „Три мртва песника” (Присуства, 1966) у коме понавља тврдњу да Црњански слави фашизам. Да је мржња и ресантиман у основи деструктивне критике Марка Ристића, показују један детаља. Он за Црњанског вели да је „мали професор из Иланче”. Зар је то важно за књижевно стварање и политичко мишљење? Није, али за завист и мржњу, дугог трајања, јесте.

После повратка Црњанског у земљу, Марко Ристић изјављује загребачком Вјеснику, 1969 године: „А оно што сам о Црњанском у есеју Три мртва песника рекао, ни после објављивања и најављивања читавог низа нових дела Црњанског, ни после свих интервјуа са њим, ни после његовог повратака у земљу, нисам сматрао за потребно да подвргнем ма каквој ревизији”. Ристићева реч је била довољна да се у култури и књижевности Србије и Југославије, очекивано преузме и шири. А када је неко оптужен као фашиста, оптужено је, после 1945 године и његово књижевно дело тако што се о њему није смело јавно говорити, осим на начин идеолошке критике.

Српска културна традиција је била на најжешћем удару у социјалистичкој Југославији, а Црњански је био само један жртва. Хрватска је добила важне позиције у новој држави. Ломпар издваја из заборавља ову чињеницу: Мате Ујевић, главног уредник Хрватске енциклопедије из 1941. године, дакле у време усташке државе и касније редактора одреднице о Милошу Црњанском у *Енциклопедији Југославије* обавља похрваћивање дубровачке књи-

жевности, и прескаче биографију диригента Ловре Матичића под Повелићевом владавином 1941-1945.године. У исто време, одбрана српских културних традиција наилази на жестоке осуде. Познат је удес *Речник савременој српскохрватској књижевној језика* (1966) Милоша Московљевића. Речник је објавио Нолит (и Техничка књига). Милош Стамболић, уредник Нолита покренуо је хајку по објављивању речника. Потом је комунистички функционер Мирко Тепавац, директор „Политике”, објавио текст од 6. марта 1966. године, у коме стоји да је Речник надахнут српским шовинизмом „у који не могу да се уклопе наша револуција, федеративно уређење и национална равноправност” (Ломпар, М. 2011). Прискочио је у помоћ хајци и књижевник Александар Вучо. Васко Попа, главни уредник Нолита је партијски кажњен.

То што је Црњански био одбачен политички и што је морао да живи у емиграцији није било довољно. Морала се искалити политичка мржња неких његових некадашњих књижевника пријатеља, а потом и других који су се утапали у ту емоцију без напора да се упитају има ли у оптужбама истине.

Милан Мирић, Србин из Загреба, са изразито кроатизираним језиком, у тексту „О темпор, о морес” (1966) критички пише о Црњанском као политичком реакционару, његовој политичкој и новинарској активности, а са ослонцем на оно што је Марко Ристић написао у тексту „Три мртва песника”. На тај текст су реаговале „Књижевне новине”, тачније књижевни критичар Павле Зорић, са тврдњом да Мирић не познаје дело Милоша Црњанског. У одговору под насловом „О вама је господо реч” (23-47), у књизи *Писма из резерваца* (1976) српски књижевник из Загреба, на основу „Оклеветаног рата” и Крлежине критике закључује да је Црњански „одушевљен ратом и запенушан мржњом према миру и пацифистичкој пропаганди”. Затим прелази на његове извештаје из Шпаније 1937. године, и уз примедбе у стилу – шта је Црњански требао да пише, тврди да је са фашистичким жаром заступао националисте, дакле Франка (видети део о Франку). Закључни Ми-

рићев део своди се на следећу тврдњу: Ако неко данас заборавља Оклеветани рат, репортаже из Шпаније, идеје у „Идејама” у име његове књижевности онда он ради против књижевника Црњанског. А ствар постаје разумљива када се зна да то *данас*, то је наше време а „стара Југославија је још увек наше време”. Дакле 1966. године, време социјалистичке изградње у пуном је јеку, време јачања Титове власти, подударно је са временом предратног „суда за заштиту државе”, временом робијања комуниста. У том времену (данас, 1966 године - З. А) „Књижевне новине” су на челу прокламације заборављања политичког Црњанског, а то је само националистички екцес на српској страни (Мирић, М. 1976). Српски критичар из Загреба је, према томе, директно повезао вредновање књижевног дела са политичким деловањем писца. Била су му довољна два новинска текста да их издвоји и протумачи на екстремно идеолошки начин. Повезао је, надаље, предратног Црњанског са социјалистичком изградњом. А покушај одбране Црњанског од идеолошког тумачења, уклопио је у националистички испад српске културе и књижевности. Паметноме доста!

Универзитетски професор историје, Милан Ристовић, објавио је у часопису *Књижевности* (7-8, 1987) текст „Црњански и нацизам”, у коме се коментаришу писма Црњанског из Немачке 1936/37 године. Аутор овог текста пише да је Црњански „кокетирао са расним теоријама и фашизмом” при чему не осећа методску потребу да то и документује. Тако он наводи: „Али пада у очи његова *оичињености* (подвукао З. А.) спољним манифестацијама „величине и сјаја” новог немачког режима и Хитлерове хипнотичке моћи у владању масама” Додаје се да је био задивљен. „Кад пише о збивањима унутар Немачке, није могао да прикрије трагове *дивљења* (подвукао З. А.) према функционисању новог политичког поретка и унутрашњим политичким ефектима Хитлерове политике”. Није знао, Црњански није умео „да уђе у праву суштину националсоцијалистичког поретка”.

Црњански је био једно време дописник дневних новина Време из Немачке у којој је боравио од децембра 1935 до марта 1938. године. Као новинар он је морао да извештава о ономе што се догађало пред његовим очима, а не да критикује власт државе у којој борави и још мање да предвиђа. Његовом оштром оку није промакла суштина национал-социјалистичког режима. Тако пише о кривичном законнику који штити државу и идеологију; о штампи пише између осталог, да у редакцијама примењују „методе генералштабних официра”; о односу цркве и државе, тачније о отпору протестаната националсоцијалистичком режиму који изазива бес „партијских фанатика”; о држави и необичној „муклој атмосфери немачког „парламента” (под његовим наводима); о решавању практичних проблема, о Хитлеру као „самодржцу”; о спољној политици Немачке у којој је доминирала реторика мира, а стварно се припремала за рат. Али, где је ту државна политика Краљевине Југославије? Црњански је био на репу те политике, чиновник у дипломатији и новинар, па није јасно који то разлози оправдавају његово промовисање у кључну фигура међуратних политичких заплета, како некада, тако и данас.

Ове оптужбе нису могле да се задрже на тобожњим његовим идејама о фашизму и нацизму. Оне су имале широко асоцијативно поље. Оптужити некога за фашизам значи оптужити га за концентрационе логоре, холокауст, антисемитизам, последице другог светског рата. О томе аутори оптужби можда нису размишљали. То их, међутим, сазнајно не оправдава.

Књижевна завист, злоба и незнање. Када је 1920. године кренуо у Париз за неким његовим друговима, написао је да га је нешто „отерало.” Шта га је отерало? „То је била страшна глупост, подлост, та страшна мржња литераних фарисеја, са којима сам се био први пут, срео.” (*Лирика Ишаке*, Коментари, 1966:216)

У све три велике међуратне полемике испољила се политичка злоба, завист, нетрпељивост противника Црњанског. Он је покренуо 1932. године, питање положаја стране књиге у домаћој изда-

вачкој политици, при чему је имао у виду марксистичку и комунистичку књигу. У тексту „Ми постајемо колонија стране књиге” он подвргава критици форсирано превођење левичарске књижевности. Овим је исказао потребу бриге за статусом српске књиге у Краљевини Југославији. Међутим, уследила је полемика са књижевницима са леве на челу са Миланом Богдановићем који су му подметнули залагање против сваког страног писца на српском језику. Ако је Црњански изричито био против доминације комунистичке литературе у српском издаваштву, онда је очигледно по среди био мотив зависти и политичке омразе према писцу.

После 1945. године, предатана идеолошка оцена о Црњанском се озваничила тако да славни писац није могао да дође у СФРЈ све до 1965. године. О његовом фашизму говори се и пише и после повратак у земљу. У фељтону „Књижевна десница” (Политика, 1983) млађи припадници Комунистичке партије, новинари Сава Даутовић и Радивој Цветићанин представљају Црњанског као следбеника национал-социјализма и тоталитаризма. „На видан начин, Црњански у своме пројекту изласка из друштвене и духовне кризе опонаша онај модел који је на европској сцени већ био изум и пракса национал-социјализма.

Овај идејно-политички стереотип о Црњанском може се тумачити као средство политичког каријеризма или као партијска дужност копања границе између прогресивних и реакционарних снага. У поретку као што је био самоуправни социјализам са монополном партијом као кичмом власти, каријере су се правиле оштрим нападом на живе, мртве и одсудне идеолошке противнике. Могао је то бити Драгиша Васић, или Милош Црњански или Добрица Ћосић. Напад на сваког од њих послужио је као одскочна даска за напредак у хијерархији државе и партије.

Изразито клеветнички о Црњанском писао је Коста Ст. Павловић (1905-1989) емигрант, предавач и библиотекар на славистичком центру у Кембриџу. На фантастичан начин у књизи *Онакви какве сам их знао*, (2004). повезује конзерватизам са зе-

мљорадничким занимањем његових Чонграђана и Иланчана, као сточар презирао је људе, а као граничар надмено је гледао на свет. Физичким изгледом – очима, носем, јагодицама показује „неку врсту безобзирног цинизма”. Црњански није био захвалан на актове добротинства, а то доказује неким разговором у четири ока између леди Пеџет и Црњанског у коме јој се писац обратио речима „покварена баба”. Како је он то сазнао када није био присутан? Црњански је имао тешку нарав и био склон свађалаштву али овако описану, без личног сведочења, тешко може рационално да се прихвати. Очигледно је Коста Ст. Павловић имао неку омразу на писца *Сеоба*, а шта ју је изазвало, није познато

Једна, нимало безазлена клевета, погодила га је у Риму, на функцији аташеа за штампу. Дописник Политике, Грга Златопер, оптужио га је пред члановима посланства у Риму да је мађарском новинару „уступио територију Војводине”. О тој клевети и оптужби за издају отаџбине известио је Централни пресбиро 10. 12. 1940. године (Милош Црњански, Дипломатски извештаји 1936-1941, стр. 726). Колико је ова измишљотина велика, доказују текстови у листу „Политика” 1923. године, у којима он критикује мађарску ревизионистичку политику према Југославији.

Друго крило књижевника и књижевних критичара није имало политичке амбиције али је наставило да оптужује Црњанског за реакционарну политику. Они нису доводили у питање његову књижевну вредност али су га проглашавали политичким дилетантом или политичким реакционаром. Књижевни критичар Предраг Протић, примера ради, тврдио је да Црњански није разумевао политику. „Црњански и политика су два различита света, политика је за Црњанског била *terra incognita*, он никад у политици није ништа разумео” (Протић Предраг, 1972). А то што никад није разумео је „србијански политички менталитет (ћутање као мудрост, једно говори а друго ради). Оно што недостаје у овој критици свакако је развијено гледиште о појму политике на осно-

ву кога би се судило о томе зна ли или не зна Црњански политички посао.

Неки књижевни критичари и професори „образлажу” нацизам и фашизам Црњанског. Није политичка мисао Црњанског била само у мрежи књижевника-политичара или књижевника који су пактиралаи са комунистичком идеологијом. Јавили су се и они који су аутономно, из позиције књижевне критике, у „интересу истине” покушавали да докажу и „образложе” његове идеолошке „странпутице” и политичку реакцију.

О клеветата Марка Ристића (1902-1984) било је напред речи. Истакнути српски и југословенски књижевни критичар, есејиста, песник надреалистичког правца, на политичкој левици, писац оптужујућих текстова против некомунистичких интелектуалаца, после 1945. године и амбасадор у Паризу. Имао је велику моћ у култури социјалистичке Југославије.

Најтежа политичка оптужба после рата стигла је од универзитетског професора Велибора Глигорића 1958. године. Шта је написао Велибор Глигорић? „Црњански је 1934. године ступио јасно и отворено опредељено у табор реакције. Покренуо је лист „Идеје” у којима је заузео фашистички став и агитовао против комунизма.... Заступао је најмрачније погледе свог времена... Позивао је да се уједине све тадашње националистичке организације у крсташку борбу против комунизма...Око Идеја окупљали су се најмрачнији људи тих времена: фашисти, љотичевци, гестаповци, агенти Управе Града Београда... писао чланке против демократског система...заступао фашистичке тезе о национализму и расизму... Као најзатуцанији фашиста тога времена, тврдио је да идеје марксизма сеје јеврејска емиграција из Немачке... Политика га је одвела у емиграцију” (Глигорић, В. 1965. део: „Милош Црњански 1958”). Треба подсетити да је Велибор Глигорић (1899 — 1977) био професор Универзитета у Београду, књижевни и позоришни критичар, уредник многих листова, а од 1965. до 1971. Године обављао је дужност председника САНУ.

Ове страшне оптужбе Велибора Глигорића не само што су биле политички произвољне о фашизму Црњанског, већ и директне лажи. Ниједна од тврдњи није поткрепљена минималним доказима. Глогорић користи политичке дисквалификације и произвољности идеолошког типа. У то време појам расе се користио као синоним или сродан појму нација. Међу сарадницима „Идеја” били су Владимир Ђоровић, Александар Белић, Ксенија Атанасијевић, Станислав Винавер, Бранислав Нушић, Иво Андрић, Милан Кашанин, Исидора Секулић, Десанка Максимовић, Владимир Вујић, Петар Коњовић и други.³ (О томе више у мојој студији о Идејема у *Политички сјиси Милош Црњанској*, Сфаирос, Београд, 1989).

После оваквих клевета за фашизам из пера, најпре Марка Ристића и потом Велибора Глогорића, шта је преостало другим критичарима и књижевницима. Да је понављају и јавно шире. А другима да ћуте, да не улазе у полемику о предмету који је био закључен и да се пребаце на његову књижевност која је почела да се пробија, штампањем *Сеоба* 1958. године и Михизовом антологијом међуратних српских песника. СКЗ штампа *Сеобе* 1962. године, а 1965. удружени издавачи Матица српска, Просвета, Младост из Загреба и Свјетлост из Сарајева (издавачи из четири југословенска центра) најављују издање сабраних (изабраних – ЗА) дела Црњанског у десет томова, ћирилицом и латиницом а приређивачи су Стеван Раичковић и Роксанда Његуш.

Василије Калезић (1931-2018) историчар књижевности и књижевни критичар не оспорава књижевну вредност писца али прихвата оцену о фашизму и национализму. О тој страни песникове биографије у књизи *Критички сјорови*, („О Црњанском данас”, 2000) пише да се некритички, наопако тумаче чињенице, и при том занемарује његова политичка прошлост. То, по његовом суду, неће много допринети делу писца. Он критикује похвалне

³ О томе више у мојој студији о Идејема у *Политички сјиси Милош Црњанској*, Сфаирос, Београд, 1989.

текстове о Црњанском (Танасије Младеновић, Предраг Палавештра, Борислав Михаиловић Михиз, Жика Стојковић) у којима се не помињу „судови и оцене које су напредни писци, врло оштро изrekli о личности Црњанског у периоду између два светска рата или касније, после ослобођења”. Он, при том, хвали толеранцију Црњанског: „он и даље ствара и то никога не спречава да о њему, човеку, песнику, критички и истинито пише”.

Дакле, паралелно теку два процеса: афирмација књижевног дела Црњанског и негација, заправо политичка дифамација његовог политичког и новинарског рада.

Колико је маркористић-велиборглигорићевски суд пустио корен, колико је уврежен, показују „освежавања”, с времена на време, све до наших дана бајатих тврдњи о национализму и фашизму Милоша Црњанског. У културном додатку листа *Политика*, Никола Бертолино, проводилац и један од приређивача *Књије о Микеланђелу* и *Пуџојиса* у сабраним делима Милоша Црњанског (издавач Задужбина Милоша Црњанског), објавио је 18 јула 2009. године, текст под насловом *Национализам и заблуде Милоша Црњанског*. У тексту је изложио тврдњу да је Црњански као новинар у међуратној Шпанији и Немачкој „отворено подржавао” ове две државе и њихове вође, да у том послу није био објективан, да није „предвидео рат”, да је „затварао очи пред масовним прогонима Јевреја”. Тврдио је да је Црњански био „милитаристички и националистички настројен”. Такође, преузима старе оцене да је у *Идејама* пропагирао идеје које нису биле демократске. Реаговао сам на ове тврдње полемиком *Обнова стјереотипа о Црњанском* (25. јула 2009). Никола Бертолино је одговорио текстом *Црњански се дивио Франку* (1. августа 2009). Одговорио сам полемиком *Црњански се дивио живију* (8. август 2009).⁴

Нису књижевни критичари и проучаваоци књижевности били једини политички и идеолошки тужиоци Црњанског. Нашао

⁴ О томе шире у мојој књизи *Одбрана Црњанског*, Орфеус, Нови Сад, 2013.

се и понеки књижевник да баци камен на писца. У рекламирању књиге Мирка Ковача *Vrijeme koje se udaljava*, (Laguna, 2015) неки београдски листови („Данас“), наклоњени Ковачу, пренели су његов интервју са Црњанским, заправо покушај разговора јер није завршен („Интервју са Црњанским“). Међутим, поглавље 34 у књизи о којој је реч, садржи дифamacију Црњанског на почетку и на крају овог разговора. Ружно пише о Црњанском као писцу и као личности и то из других извора. Зна се: Марко Ристић и његова гласовита реченица из 1932. године: „Црњански је ништа“, затим се цитира Јосип Видмар за кога је часопис *Reality* прорасистички, а *Искра* љотићевска. Коста Ст. Павловић, за кога је Црњански „сточар, егоцентрик, петљанац, трачер, опседнут девојчицама, потказивач послодавца“, итд. Борислав Пекић га је „исмејавао“, није писац ни стилски ни мисаоно, а Црњанског је „називао битангом“.

У овом навођењу речи идеолошких и књижевних противника Црњанског, при чему Пекићев усмени суд треба читалац да прихвати на поверење, Ковач настоји да представи рђав карактер српског писца. То чини са неколико реченица, а зна се да је такав метод најбољи за уништавање и најплеменитијег човека. Да би допринео клеветању Црњанског, Ковач додаје да је писац „нека врста књижевног пса“. Баш тако – књижевни пас!

Читалац би помислио да је то све што је смислио Ковач као увод у свој неостварени разговор са Црњанским. Али преварио се. Крај је зачињен „сећањем“ на случајан сусрет са књижевником на земунском кеју неку годину пред његову смрт. Шета тако Ковач са неком Немецом и ето ти писца у друштву једног човека. Ту је запазио његову „злу усну коју је презир издужио и деформирао“. Али записује и његову компромитујућу реченицу. Кад је погледао Ковачеву женску рекао је: „И ја сам у младости волио моћне, сисате и јебозовне женске“. Ковач то није очекивао „из уста једног временског господина и танахног лиричара“ (реч танахног је Ковачева исламизација речи тананог, а волио је кроатизам- З. А).

Проблем са овим *речима које се угађавају од истине* је у томе што читалац не може да верује Мирку Ковачу. Бар неки читаоци неће подлећи његовом сећању. Најпре због тога што је његов стил такав да више води рачуна о ефекту речи него о чињеничкој истини. Још јачи разлог је у околности да Ковач ово пише у време када се определио за хрватску књижевност, а национално као припадник хрватске нације. А то је време када је он острашћени критичар и денунцијант свега што је српско. Најтежим речима је бојио српску културу, књижевност и интелектуалце (*Одрођени књижевник*, 2022). Ако је такав негаторски однос имао према српској култури у целини логично је његово одрицање вредности и великанима српске књижевности.

Ковачев текст не може да ужива поверење читаоца и због његове склоности да фалсификује изворе које користи. Позива се тако на краћи текст Косте Ст. Павловића о Црњанском и при том наводи речи којих нема у извору. Тако, Ковач Мирко пише да Црњански „никад није превладао сточара у себи”, да је Леди Пеџет назвао „вештицом”, да је „охола прзница и гад”, да је „потказивач свог послодавца” (а реч је о жалби због мањка ваздуха у обућарској радњи – З. А). А када се прочита оно што је Коста Ст. Павловић написао у књизи *Онакви какве сам их знао* (2004) лако се констатује да тих речи нема. Дакле, не бира Ковач речи ни метод када треба да облати српске интелектуалце и велике српске писце.

Клевете и после смрти Црњанског. Милош Црњански одавно почива на Новом гробљу у Београду, а о њему су писани и објављивани текстови у којима је он новинар који се идеолошки супротстављао слободи и прогресу при чему се није оспоравала његова књижевна величина. „Од новинара чије се друштвено-политичко опредељење у једном тренутку отворено супротставило слободи и прогресу, М. Црњански временом се уздигао до песника и романијера највишег реда...”. Оваква тврдња, у првом делу реченице, потпуно је нетачна и заслужује критички коментар. О њој се, најпре, може говорити као примеру предрасудног

мишљења. Оно се лако ствара, дуго опстаје, а врло тешко мења. Пушта корене брже него што му се поткресују гране. А може се наћи мноштво примера у свим областима друштвеног и културног живота. Предрасуда је став који није заснован на чињеницама, став који се доноси без претходног мишљења и расуђивања. Због тога је предрасуда извор бројних сукоба и нетрпељивости у колективном животу. То је један начин мишљења који појединац преузима, а који утиче на оцене и опажање догађаја и личности из прошлости и савремености. Оне могу да играју значајну улогу у култури и друштву.

Велика жртва таквог облика мишљења је и Милош Црњански. Тешко је објаснити чињеницу да и после научних истраживања „случаја Црњански”, у српској јавности читамо оцене о књижевнику на погрешном (непрогресивном) политичком путу. А да ствар буде интересантнија, ради се управо о писцу који ниједном јавном речи није захтевао ускраћивање слободе јавног и политичког мишљења.

Стојан Бербер у књизи *Црњански – њролејомена за њајћоирафију*, у којој иначе себе представља као поклоника великог српског писца, понавља бајату оптужбу за фашизам. „Све више скреће у национал-фашистичке воде. Велича српство, бори се против комунизма” (2002:34). И ништа више од некаквог образложења. Како су жилаве предрасуде!

Лист „Политика”, 30. марта 2012 године, фељтонизује књигу некадашњег високог партијског и државног функционера социјалистичке Републике Србије, Душана Чкребића: *Појовић – њесник и државник*. У фељтону је описан комунистички рад Коче Поповића и рад на пољу књижевно-политичке полемике. Наводи се необјављена брошура Марка Ристића и Коче Поповића против часописа „Идеје” Милоша Црњанског. Душан Чкребић пише да су „анализирали денунцијантску и расистичку „антимарксистичку борбу” Милоша Црњанског” као и то да су „32 броја била довољна да покажу да се Црњански запутио у национализам и на том путу

доживео слом”. Да би ови искази добили на уверљивости наводе се имена сарадника – Светислав Стефановић, Бранимир Малеш и Димитрије Најдановић. Дакле, 47 година од повратка Црњанског и 35 од смрти великог писца, 2012. године се понавља предрасуда стара пет деценија. После свих политичких промена у свету и код нас, Душан Чкребић узима марксизам као критеријум истине.⁵ Зашто ни онда ни данас неко не би могао да буде антимакиста? А национализам, ни персонални ни колективни није доживео слом већ се управо на темељу национализма стварају нове државе у Европи и свету. Црњански је само на време увидео куда иде интернационализам левичарског усмерења – у поништавање националног идентитета у ширем значењу овог појма. Овакве идеолошке произвољности и чињеничке нетачности о Црњанском у фељтону Душана Чкребића, само потврђују општу оцену да се у једном крилу српске културне јавности упорно задржава предрасудно мишљење, манир суђења о стварима које се не познају и изричу дисквалификације личности, догађаја и установа без икаквог основа.

Милош Црњански је у идејнополитичком погледу припадао конзервативним мислиоцима и та тврдња је шире образложена у мојој студији *Полијички сјиси Милиоша Црњанског* (1989). А то опредељење је, потврђује савремено политичко искуство, прихватљивије од анационалног комунизма или тоталитарног либерализма са становишта интереса нације и њеног развоја.

Није било оспоравања политичких клевета Црњанског све до краја 1990 тих година. Дуго је клевета о фашизму и реакционарности „живела” заједно са критичарским вредновањем његовог књижевног дела. Црњански је од 1920. до 1972 године објавио 47 књижевних дела, у периодици 612 текстова, а преведених дела било је 97. О њему је од 1920. до 1972. године објављено 494 текста. Како у Краљевини тако и у социјалистичкој Југославији рецепција писца је богата и разноврсна у свим деловима државе

⁵ О овој критици више у мојој књизи *Одбрана Црњанског*, 2014.

– у Словенији, Хрватској, Македонији, Црној Гори, мусиманској средини, мађарској мањини, албанској на Косову и Метохији. Важно је напоменути чињеницу да је од 494 текстова, 253 објављено после 1945. године, до 1972. Скоро сви текстови, са изузетком неколико, баве се његовим књижевним остварењима – романи, изабрана дела, есеји, прикази, разговори са писцем. Највише текстова посвећено је поезији а затим другим жанровима, романима и драмама. Највише текстова о Црњанском објавили су Никола Милошевић, Драшко Ређеп, Павле Зорић, Петар Џаџић, Зоран Глушчевић, Предраг Палавестра, Александар Петров, Милосав Мирковић, Борисав Михаиловић Михиз (видети зборник *Милош Црњански*, Институт за књижевност и уметност, 1972).

Пажња на књижевно дело Црњанског који је у Лондону, у емиграцији, усмерава се десетак година од успостављања нове власти. У „Књижевним новинама” је 1962. године, објављен „Ламент над Београдом” који је по речима Танасија Младеновића, главног уредника, учинила велики доживљај у културној јавности. Прву похвалу Црњанском пише Михиз у једној збирци *Српски ђесници између два рата*, 1956 године. То је година у којој су штампане *Сеобе* у издавачком предузећу Минерва из Суботице. Добрица Ћосић у књизи *Писци мога века* (2002), описује пут штампања *Сеоба*. Када га је песник Душан Костић питао да суботичка Минерва штампа *Сеобе* („да ли партија дозвољава да се објаве *Сеобе* Милоша Црњанског”) обратио се Митри Митровић, она га шаље код Ђиласа, овај Кардељу, овај Ранковићу који одобрава објављивање *Сеоба*.

Ели Финци пише приказ драме *Конак* 1959 године. Од тих година све већи број књижевних критичара и књижевника се укључује у тумачења и дискусију о књижевнима делима Милоша Црњанског. У редакцији часописа „Дело” организује се разговор о роману *Сеобе* 1963. године. Никола Милошевић објављује рад „Филозофска димензија у роману *Сеобе*” 1964, а шест година касније књигу *Роман Милоша Црњанског* (1970). У часопису „Дело”

1978. године и касније се објављују бројни радови и тематски блокови. На филолошким катедрама у Србији нема ниједне докторске дисертације о Црњанском. Прву докторску тезу о Црњанском урадио је Александар Петров, *Поезија Црњанској и српско јесеништво*, (1971) на Филолошком факултету у Београду. Скромно додајем и своју *Полиџика и књижевности у делу Милоша Црњанској* (1992). У Новом Саду Јелена С. Банковић: *Мејаморфозе јага у делу милоша Црњанској* (1996). Од тог времена се значајно повећао број докторских дисертација о књижевном делу Црњанског.

Дакле, Црњански је жив у српској књижевности, а дани му теку у емиграцији. Преко његовог фашизма се прелази, заобилази, његова „реакционарна” идеологија није препрека да се пише о књижевности и да се тумачи. Али прати га као сенка. И употребљава се да би се подсетило на вредност актуелне идеологије социјализма, да би се можда умањила уметничка вредност, или да би се каријеристички профитирало на њему.

Заобилазну одбрану, односно знаке да се не пристаје на политичку фашизацију писца, налазимо у полемици Павла Зорића са Миланом Мирићем, српским књижевником из Загреба. Зорић је у тексту „Незнање удружено с мржњом” Књижевне новине, 1966, Мирићеве идеолошко-политичке оптужбе Црњанског избегао речима: „Оставимо по страни политичку активност Милоша Црњанског у периоду између два рата. О томе је доста писано и томе нема шта да се дода”. Могуће је да је Зорић мислио на Ристићеве и критике са књижевне левнице. То би била један страна политичке судбине Црњанског. О другој се ћутало јер није било озбиљних проучавања политичке делатности писца. Нико у то време није имао ни знања ни храбрости да се упусти у сагледавање целокупне политичке личности Црњанског.

Није, међутим, било јавних оспоравања политичких клевета Црњанског. По приватним састанцима да, јавно не. Владимир Буњац је на новинарски начин бранио Црњанског у књизи *Каменовани Црњански* (1986) али пре свега је имао у виду његове

књижевне текстове и полемичке. Скромно истичем да је закорет у политичкој рецепцији Црњанског, учинила моја студија часописа „Идеја” у књизи *Политички сјиси Милоша Црњанског*, (Сфаирс, 1989 године). Уследили су радова који су променили погледе на однос идеологије и књижевности у радовима Црњанског. Књиге о предмету о коме је реч, а у којима се одбацује тобожњи фашизам, написали су Н. Милошевић, М. Ломпар, С. Владушић, М. Егерић, Г. Раичевић, Б. Обрадовић, В. Димитријевић. У другом издању *Историје српске књижевности* из 2002. Године. Јован Деретић је променио оцену *Идеја* уклонивши с разлогом реч *експремни* и оставши при неутралном опису *Идеја* као десничарског и антикомунистичког листа. Овоме додајем и моје три књиге. *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског* (1994, 2007), *Црњански о националсоцијализму* (1990), *Одбрана Црњанског* (2013).

У српској култури, формирала се истраживачка оријентација политичке делатности писца која своје тврдње утемељује теоријским појмовима, методским ставом и искуственој грађи. Та промена је знак историјског превредновања које је морало да уследи силом рационалног и критичког знања али и ширењем системских слобода и права грађана и народа.

* * *

Црњански је био током свог живота под двоструким ударом. Један правац напада на писца, који траје скоро педесет година, формирали су неки његови другови по перу. Они су оспоравали књижевну вредност његових дела, али и јавно политичко мишљење које је он излагао у разним приликама. Покретала их је против књижевног успеха писца завист и мржња, придружена са политичком и идеолошком искључивошћу. Други правац је имао извор у послераном комунистичком поретку. Нова власт која се обрачунавала са остацима реакционарног старог система, уписала је и Црњанског на тај списак али не превише гласно од стране

комунистичких политичара. Гласност су преузели писци и критичари са левице између два рата.

За политичку судбину прогоњеног и клеветаног писца највећу „заслугу” има историјска промена државног поретка Југославије, али ништа мање и политичка култура и једна групација књижевника-политичара. У Краљевини Југославији, Црњански је обављао разне послове (новинар, наставник, аташе за штампу при амбасадама у две државе), писао романе и улазио у идејно-политичке и књижевне полемике и свађе са неистомошљеницима и при том путовао по европским државама и враћао се са путописним текстовима. У једном политички нестабилном систему, са полудемократским институцијама, он је слободно објављивао своја политичке идеје, ставове и погледе. Нико га због тога није забрањивао и прогањао репресивним средствима.

Јавни живот се одвијао у условима једног менталитета који је Јован Цвијић именовao као „динарски.” И у књижевном сталежу препознавале су се неке етнопсихолошке карактеристике српског народа: јак индивидуализам, слаба контрола сопствених емоција, оријентација на своје ја и свој успех, завист, инат, мржња, морална симпатија, а не кантовска дужност. У српској стваралачкој култури и политичкој јавности израженија је била конфликтност од сарадње. Овај политичко-културни менталитет је на својој кожи осетио Милош Црњански. Од 30-тих година 20. века до краја живота (а и после смрти) траје једна клевета у српској култури и књижевности о његовој политичкој личности и његовом политичком опредељењу.

Још за живота он је доживео да га идеолошки етикетирају као националисту, фашисту, антикомунисту. Са својим ставовима о држави, нацији, политици, био је мета идеолошким противницима у једном времену пуном политичких и идејних сукоба на простору Европе. Није био по вољи интернационалној левици (бољшевичким комунистима) у Краљевини Југославији и Србији зато што је бранио вредности националних и државних интереса.

са. Сматрао је да је нација вредност, а не политички инструмент. Државни поредак и систем власти у Краљевини Југославији, међутим, није прогањао Црњанског због његовог мишљења али чинили су то у оквиру анархичног менталитета, писци са левице.

Али нису га, разуме се, сви у српској (и југословенској) културу клеветали и политички оптуживали. Такав однос нису имали други књижевни посленици. Сарађује са издавачима Јулијем Бенешинем, Гецом Коном и Светиславом Б. Цвијановићем, са Андрићем је у непрекинутој комуникацији. (Иво Андрић му у Лондону 1958 каже да и није емигрант јер се његове књиге штампају и читају.) Ту су и дружења са Симом Пандуровићем, Тодором Манојловићем, Момчилом Настасијевићем, Миланом Кашанином, Растком Петровићем, Сибе Миличићем, Душаном Матићем, Станиславом Винавером. Неки су сарађивали у његовим „Идејама”. Драган Аћимовић му штампа „Ламент над Београдим”, у Јоханесбургу 1962. године. Нису ни сви комунисти писци водили „рат” са Црњанским. Песник Танасије Младеновић, главни уредник Књижевних новина до 1966. године, (партизански борац) највише се заузео за повратак писца *Сеоба* у земљу. Добрица Ћосић је такође помагао у том послу.

Све се изменило са променом државног поретка и доласком комуниста на власт после 1945. године. Црњански и његово дело, његова идеологија били су жртва промене државног система власти и једног дела српског политичког менталитета. Искована између два светска рата, клевета о фашизму као његовом идејно политичком опредељењу се обнављала, а да се нису испитале чињенице и основна својства јавног политичког мишљења писца. У томе се истицала групација књижевних критичара и новинара а у њихове редове су се убацивали и недовољно упућени у садржај проблема па су кратким исказима, преузимањем, иделошки дисквалификовали Црњанског. Разни слојеви јавног мишљења и понашања његових клеветника и критичара су деловали против писца са мотивима зависти, мржње, каријеризма, у друштву са незнањем, лењошћу духа, преузимањем предрасуда.

Увереност у јединоисправни поглед на свет био је за комунисте неупитан. У психолошком погледу, сујете, зависти и злобе, ослобађају појединца нагомиланог незадовољства. Каријеристички мотиви нису за потцењивање. Уколико „ликвидација” идеолошког противника обећава неку материјалну корист, функцију, плату, стан, она лако може да се обави. То је карактеристично за неразвијена и сиромашна друштва или за друштва у кризи. Потреба за статусом и угледом може хранити обрачунско мишљење и понашање. Појединац може веровати да ће себи подићи углед уколико друге људе учини инфериорним.

Иако никада није писао против југословенства, у „Идејама” је заступао „југословенски национализам”, то није била чињеница која би га заштитила од напада једног круга пројугословенских писаца. Не може се другачије разумети излив огромне мржње према његовој личности и делу која је остала записана и остаје као трајни белег историје српског бешћашћа у култури и политици, али и као презир према српским националним и државним интересима. Берtrand Расел би понудио овакво објашњење: цивилизација је обликовала човеково срце тако да је више склоно мржњи него пријатељству.

Основни грех Црњанског, за припаднике комунистичке идеологије, пре и после Другог светског рата, био је у његовом одбацивању комунизма и марксизма, односно у његовом конзервативном мишљењу. И ништа више од тога. Имао је противнике у политици који нису подносили другачији поглед на државу и нацију, при чему су од 1945. године имали државну подршку.

На све клевете и увреде Црњански је одговарао мудрим ћутањем. Нити им је одговарао, нити је мислио да уђе у полемику. То је могао само неко ко поред високог самопоуздања поштује права другог да говори па макар то право користио за мржњу.

Зашто им није одговарао? Зашто би улазио у расправу са хе-ростратима? Зашто на глупости и мржњу одговарати? Знао је да је међу идеолошким критичарима повећи број књижевника кому-

ниста који нису имали дело које би било значајно. Имао је свест о свом делу, свест да случајни политичари-књижевници нису равни његовом делу и значају у култури српског народа. Знао је да у тим критикама има пуно лажи, неискрености. Знао је да сви ти напади не могу да угрозе вредност његовог дела. А његова идеолошка свест и култура није могла да разуме политику без разлика у идејама и погледима на друштвену стварност. Имао је знање о друштвеној стварности, националном постојању и политичким разликама. Нико нема тапију на политичку истину. У сваком поретку има оптужбе, клевете, увреде, вербалне етикете „стручне” критике.

Зашто би се бранио од национализма када је знао да је нација старија од сваког облика државе. Од таквих лажи и мржње не треба се бранити.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ НА УДАРУ ОПТУЖИВАЊА И МРЖЊЕ (политички противници, оптужујући напади, „критичари”, мржња)

Јавно деловање се подржава или критикује у демократским државама. У недемократским, критика се своди на политичке нападе и оптужбе приватног опозиционог деловања, будући да јавно није дозвољено.

Ћосићеве јавне ставове 40 година критикују, нападају, оптужују појединци и партијски органи, стручњаци разних профила, групе зване НВО, политичке организације, а неке критике долазе и из иностранства, све у распону од неслагања до позива јавном тужиоцу. Критикују га и некомунисти, и комунисти. Војска његових оспораватеља није била мала; била је бројнија од присталица. Ћосић је имао на својој страни мањи број оних који су га бранили од свакојаких напада. Један од њих био је Борисав Михаиловић-Михиз, који га брани од критике драмског писца Душана Ковачевића аргументима: Ћосић је учинио много за либерализацију нашег културног живота, он је две деценије у опозицији, две деценије противник Тита, покретач бројних демократских иницијатива („Нин” 12. 4. 1991). Друга значајна подршка стигла је од осам професора Филозофског факултета који су 1975. године и сами прогнани с радног места. Бране га психијатар Јован Рашковић и Милован Ђилас, који је, по Ћосићевом суду, „најзначајнија личност српске историје” (1991).

Политички комунистички напади (1954–1990). Ћосића су нападали с разних страна: комунистичке власти, политички и

књижевни противници. Тајна полиција Удбе (КОС) почиње да надзире и прати Ћосића после Ђиласовог пада од 1955. године. Праћење („четворица удбоваца“) наставља се после Ранковићевог пада 1966. године. Полиција га прати и на скупу „Културна политика и путеви развоја у култури“ 16. децембра 1967. године. А после мајског говора 1968. године о Косову на ЦК Србије, тајна и јавна полиција опкољавају га у викендици у Гроцкој. Његово несллагање с Ранковићевом сменом наишло је на етикетирање партијских другова: да је „ранковићевац“ и „националиста“, а касније је додато „анархолиберал“, „великосрпски националиста и шовинист“ (Милентије Поповић, члан ЦК СКЈ). Тим дисквалификацијама придружују се и комунисти из других република (Јосип Врховец, 1973). Оптужбе долазе од чланова СКЈ и партијске јавности бивших пријатеља и неких писаца.

Провокатори су му за петама. Занимљива политичка чињеница је свакако да је Ћосић још увек члан СКЈ. Али то је била основна карактеристика комунистичких партија: свако је сумњив и непоуздан, изузев вође. Титова тајна полиција га прати, клевета, прети, дискриминише. Проваљују му у грочанску кућу и инсталирају прислушне уређаје. Полиција му 1980. године не дозвољава да иде с Матијом Бећковићем у Црну Гору. Пише писма јавним функционерима да су му ускраћена „основна људска права“ (19.3.1979).

У комунистичкој Југославији Ћосић је изложен политичким харангама и клеветама без права на јавни одговор, а уз то га прати полиција и покушава кривични прогон. Од једног плана хапшења, према наводима писца у *ЛИИД*, сачувао га је Марко Никезић 1971. године, са образложењем да је утицајан писац, а од другог Едвард Кардељ 1974. године, тако што је у то време започео прогон Солжењицина, па је словеначки комуниста закључио да би сличан догађај нашкодио угледу Југославије.

Хајка организована против Ћосића због академске беседе у САНУ 1977. године пример је односа монополне власти према слободном говору писца. Од 2. до 11. децембра медији су хорски

оптуживали Ћосића за национализам и антисамоуправно деловање. За комунисте је то „националистичка и опозициона платформа супротстављена самоуправном, демократском и социјалистичком развоју земље” (1977). Иако је то био један неполитички наступ, строго контролисани медији издвојили су неколико краћих делова из беседе („Србија добија у рату, а губи у миру”) и претворили га у политички говор. То је од 1968. до 1990. године био механизам произвођења Ћосића у вођу опозиције, непријатеља, националисту. Чак је и оно што је полиција прислушкивала у *приватним* разговорима коришћено за *јавне* оптужујуће нападе.

Грудва оптужујућих напада се закотрљала. Комунисти у БиХ забрањују *Дечје новине* у школама због чланка о *Коренима* (1978). На ТВ Београд организован је округли сто „полицајаца у цивили” (Ћосићев израз) о Ћосићевом „специјалном рату” у оквиру „хладноратовске кампање против Југославије” (1978). На „научном” скупу у ЦК Србије академски га напада ректор, професор Драгослав Јанковић, а књижевно, песник Божидар Шујица (1979).

И после Титове смрти наставља се праћење и надзор тајне полиције над његовим јавним деловањем. Овога пута, поред српске укључује се и СДБ Хрватске и Словеније. Ћосић у *ЛИЈД* преноси службене извештаје хрватске и словеначке тајне полиције од 1985. до 1989. године о сусретима и ставовима писца из разговора са интелектуалцима из ових република. Обавештења су слата свим другим републичким службама безбедности. Означен је као српски националиста. Доланчева полиција одузела му је 1983. године тајним упадом у стамбене просторије дневничке белешке (записе из 1964. и 1965). Просветне власти Хрватске и Македоније забрањују да дела Дучића и Ћосића уђу у школске програме југословенске књижевности (3.9.1982).

Идеолошке, политичке и „стручне” критике Ћосићевих књига и текстова редовне су у то време. Под насловом „Ни стварно, ни могуће” (*Политика*, 3.4.1983) члан ЦК СК Србије др Миленко Марковић „критички” оспорава садржај књиге *Стиварно и мојуће*.

Основни приговор Ћосићевој књизи је што као субјекта друштвеног развоја види интелигенцију, а не радничку класу, њену авангардну комунистичку партију. А Ћосићева одбрана српских националних интереса квалификује се као „национални романтизам”. О каквим фразама је реч нека покаже овај Марковићев став: „Ако је Југославија у историјско-судбинском смислу заједница равноправних народа и народности, ако је социјалистичко самоуправљање јединствен систем који утемељује ту заједницу, онда не постоје разлози да ту улогу немају, заједно са радничком класом, сви национални субјекти југословенског заједништва”.

У писму Споменки Хрибар (новембар 1986) пожалио се на своју обесправљеност. „Сваког дана слушам паљбу идеолошке жандармерије у своју главу...кад изађем из куће и пођем Београдом, осећам се мокрим, масним, усмрделим од политичких помија којима ме две деценије засипају”.

Ћосићева реч наилази на отпор и критику комуниста, другова из партије којој припада. Али после 1968. године партијска критика прелази у јавно насиље. Идеолошки и политички напади на Ћосићево политичко мишљење изражено у форми публицистичких текстова или у неком интервјуу допуњавани су полицијским (Удба) надзором од 1968. до 1990. године.

Од 1954. до 1990. године више је облика насиља над Ћосићем: 1) изгон из јавног живота, 2) лична мржња под окриљем идеологије и политике; 3) одбијање његових легалних захтева, 4) јавне харанге без одбране, 5) претње хапшењем, 6) изоловање од помагача и солидарности других људи, 7) привикавање на беспомоћност.

Грешник Добрица и „грешници”. Појављивање романа *Грешник* 1985. године изазвало је политичке и псеудокњижевне критике, али и у мањем броју учене књижевне оцене. Оне прве су биле на страницама високотиражних новинских медија, а ове друге у стручним публикацијама.

Добрица Ћосић је у то време већ био „грешник”, напустио је комунистичку партију и постао критички интелектуалац. Оспо-

равао је и критиковао власт комуниста, и то с националног и слободарског становишта. То је већ био моменат политичке биографије писца који је утицао на једно *ипредразумевање* књижевног дела.

Недељник „Нин” посвећује темат овом роману с насловом „Ђосићеве поруке” (24. 2. 1985). Већ сам наслов упућује на разумевање књижевног дела. Оно није сложена естетска структура, већ нешто једнозначно и прагматски циљано. Главни уредник Мирко Ђекић је закључио да се роман истовремено чита као публицистика, документарна проза и литерарна разиграност. Али у основи је антикомунистичка потка *Грешника*. Осуда роман је стигла и с политичких форума. Републичка конференција ССРН Србије (а то је била помоћна организација Савеза комуниста) расправљала је о актуелном стању у култури. Момчило Баљак је у критици политизације културе изрекао ове речи: „*Грешник* је књига написана мржњом и о њој, као уметничком делу, већ говори и говориће критика. Каква је политичка и морална позиција аутора који револуционаре види као извршиоце туђе воље, који карикира њихове робије и жртвовања...јасно је на коју страну се сврстао овом књигом јер се битни делови ове књиге не разликују од онога што нам сервира антикомунистичка пропаганда монополистичког капитализма” („Нин”, Ђосићеве поруке).

Други правац политичке критике кретао се према упоређивању искустава комунистичког робијања у Краљевини Југославији са „садржајем” романа. Другим речима, стварност обликована у роману нема никакве везе са стварношћу комунистичког држања у затворима. Комунистички функционер Саво Кржавац утврдио је да је „Ђосићево писање далеко од истине и од стварности у којој су комунисти живели и борили се у робијашницама старе Југославије”. Његов аргумент су запис Едварда Кардеља о робијању комуниста и опис робијашког живота у књизи Родољуба Чолаковића.

Овим „доказима” против *Грешника* у „Нин”-у (28.4.1985) додата је и исповест Радивоја Давидовића Кепе (професора на Еко-

номском факултету без доктората) под насловом „Време робијања”. Као комуниста, робијао је у затвору од 1929. до 1943. године. Описује односе и понашања комуниста у затворима Краљевине Југославије као начин оспоравања нетрпељивости, сумњи, бојкотовања и туча међу комунистима описаним у роману *Грешник*. На питање да ли је истинит у роману *Грешник* опис „црвене самце” у коју су осуђени комунисти затварали своје сумњиве другове, Давидовић одговара. „Од тога је истина само да је Ћосић истину унаказио и дао јој лажно и супротно значење”.

У обрачуну са идејама Добрице Ћосића није могао да изостане ни дневни лист *Борба*. Јулијана Врчинац објављује текст „Где је био Ћосићев Иван Катић” (9-10. март 1985) у којем критикује некомунистичко понашање Ивана Катића према комунистичком организовању у затвору. Борба комуниста без казнионичке партијске организације није била могућа!

Дакле, књижевно дело се осуђује због политичке фабуле, због неистина о комунистима. Другим речима, од романа се захтева да верно обликује стварност и да не поткопава напоре комуниста. Ове експлицитно политичке (и незналачке) критике романа *Грешник* допуњене су стручном критиком под окриљем идеолошко-политичког суда. Тобоже учена критика, али уоквирена политичким осудама.

Нижи по рангу стручности, новинар Радивоје Цветичанин у тексту „Избор по сродности” („Политика”, 25. 2. 1985) открива који лик у роману говори уместо Ћосића. Контекст је Српски културни круг, основан 1939. године, а који је, по Цветичанину, под велом културе „хегемонистичко-великосрпски, по правилу шовинистички”. Његови чланови Драгиша Васић и Слободан Јовановић се не разликују у животу и у роману. „Утолико горе по роман, а посебно по његову идејну и хуманистичку усмереност.” Трећи саговорник је Иван Катић, а овај фиктивни лик је скривени Ћосић. Цветичанин га прекорева да се „није довољно потрудио да га јасно разликујемо од појединих јунака у његовом делу”. За-

кључак је да роман *Грешник* „постаје понтонски мост за прелазак идеја из ондашњег времена у нашу данашњу стварност”.

Ова критика била је само слабашиан одјек оне која је стигла из пера професора Филолошког факултета Милоша Бандића: „Отпадник и пад романа” („Политика”, 9.2.1985). Професор књижевности је такође утврдио разлику између фикције и чињенице, а на штету фикције. Ћосић „не уважава историјска факта”. Надаље, писац је политички инструментализовао своје дело. „Роман *Грешник* је тоталистичко настојање да се књижевна средства искористе у једном далекосежном ванкњижевном подухвату”. Дијалози су алиби како би се одговорност пребацила на ликове, а то казују да се „згушњава у вербалну бомбу или облаке безмерно суморног и недвосмислено политичко-идеолошког програма и ниҳилизма”.

Вредносна негативна оцена је очекивана. „Толико жустрог, цинично љутог и успаљеног политизирања, као у *Грешнику*, код нас одавно није било”. У овом роману „рутински реализам је у функцији тенденциозног политичко-публицистичког романа. Надасве, и професор књижевности уочава поруку политичког правца. Овај роман треба да „осоколи душе и осећања неупућених читалаца, а заправо да их заводљиво дезинформише” о југословенским предратним комунистима као ординарну агентуру Коминтерне.

Овај талас острашћене политичке и псеудоучене критике није потопио аутентично знање о књижевном делу. Храбри познаваоци литературе стали су у одбрану *Грешника*.

Игор Мандић тврди да естетички проблем отвореног романа „основно етичко питање *Грешника* као романа идеја, јесте питање односа, циља и средстава, истине и лажи, политичке и религијске свести, месијанства и идејне чистоте, политичке лажи и мартирства” („Нин”, 24.2.1985).

Одлучно супротстављање политичкој инструментализацији Ћосићевог дела показао је Павле Зорић у садржајној критици „Романи у духу ортодоксије” („Књижевна реч”, 25. 1. 1987). „За идеолошку критику, код нас веома снажну и утицајну, карактеристи-

чан је метод апстрактног, социолошког и политичког тумачења књижевног дела”. Зорић оспорава идеолошке „борбене критике” „чији је главни циљ поистовећивање гледишта јунака романа са гледиштима самог аутора, а затим њихово раскринкавање, односно доказивање да су та гледишта нетачна”. Критикује милитантну, негативистичку критику романа. У роману је, сматра Зорић, полифоно преплитање три гласа, три виђења света. Јунаци се сукобљавају око суштинских, моралних, социјалних и интелектуалних дилема времена. Истине у роману су истине његових јунака, а не аутора.

Кругу учене књижевне критике придружили су се Бранко Пеић: „Трагично разумевање раскола” („Књижевна реч”, април 1985) и Зоран Гавриловић: „Пред зидом дилема” („Књижевне новине”, 1.3.1985).

Нови клеветници после 1990. године. После првих вишестраначких избора у Југославији и Србији, 1990. године, престале су јавне оптужбе Ћосићевог политичког деловања од стране властодржаца, али су се појавиле нове. Стизале су из три правца: НВО сектор (невладине организације с политичким циљевима), неке групације глобалистички и пројугословенски оријентисаних интелектуалаца; нови политичари и један антисрпски круг књижевника, а било је и иностраних политичких свезналица и помагача. Ритуално су упражњавали магијску мантру о Ћосићу као великосрпском националисти и непријатељу, творцу Милошевића.

Обнову идеолошко-политичких напада комуниста остварују организације грађанског друштва и „Сорош интелигенције.” Углавном користе део медија да пишу и говоре о њему, по правилу клевете, оптужбе, дифамације. Ћосић их не именује. То су политичка десница, „српски антибољшевици” („Руже ме и говоре најгоре”), нападају га они којима је чинио добра (април 1991).

Предњаче штампани медији „Наша борба” и „Време” у којима га „миротворци”, „зеленаши”, „мондијалисти” нападају и клевету (7.4.1995). Овим нападима се придружују и неки од некадашњих

савезника у борби за слободу и демократију. Небојша Попов, уредник „Републике”, стаје на чело НАТО пацифиста и објављује текстове о Ћосићевим „ратнохушкачким и великосрпским концепцијама” које су надахнуле српску „агресију” на Хрватску и БиХ (15.7. 1995). Поводом једног напада, такође бившег саборца, Весне Пешић, пита: „Чиме сам заслужио мржњу једне социолошкиње?” (1998).

Острашћени напади после „демократских промена” 2000. године. После петооктобарске промене власти догодило се нешто што је мало ко из интелектуалних кругова очекивао. Ћосић, који је био један од кључних идеолошких и политичких бораца против комунистичког монопола, а за слободу, демократију, социјалну правду, који је од 1993. до 2000. године жестоко критиковао Милошевића, доживео је острашћене нападе појединаца, група интелектуалаца, неких писаца, појединих новостворених политичара. Пуних десет година, један напад за другим. Није претерано рећи да су неки били гори од комунистичких. Ћосић пише о њима у *ЛИЈД*. Не улази у ширу полемику, углавном их региструје. Обавештења о нападима стижу од пријатеља који му јављају да га поричу у јавности, а он додаје да то порицање, ружење и рушење његове личности у Србији траје једну деценију (вероватно мисли од увођења парламентарних установа - З. А.) (2000). О другим нападима чита у листу *Данас*, недељницима „Нин”, „Време”. „Нападају ме плаћени србомрсци, НАТО интелектуалци. Глупачка мржња ме не погађа” (21.1.2000).

Оптужујућим нападима придружује се париски *Монд*, потпогнут исказима неких српских књижевника и челницама НВО као експозитурама америчке администрације. „Париски *Монд* ме са србофобичном мржњом напао 15. 11. 2000. са великом фотографијом Милошевића и мене као 'оца нације', 'идеолога великосрпског национализма', ратова за 'Велику Србију', 'етничко чишћење', 'хумано пресељење Срба и Хрвата'. Сведочили су Басара Светислав, Ковачевић Душан, Соња Бисерко, Борка Павићевић, Наташа

Кандић” (13.12. 2000). Безобалну и жестоку мржњу према Ћосићу, у време ДОС-ове власти, шире дневни листови, недељници, сајтови: „Данас”, „Репортер”, „Време”, „Нин”, сајт „Пешчаник”. Они етикетирају Ћосића као националисту и Милошевићевог спасиоца. Теофил Панчић пише: „Ћосић је један од најважнијих јавних промицатеља крцун-ранковићевског парамитолошког шунда” („Време”, 26. 2. 2000).

Нису мрзитељи Добрице Ћосића остали на вербалним нападима и клеветима. Неке НВО које су се истицале континуираном осудом и оптужбом српских политичких и националних интереса, поднеле су кривичну пријаву Тужилаштву против писца. Комитет правника за људска права (Милан Антонијевић) и Хелсиншки одбор за људска права у Србији (Соња Бисерко) „оптужују” Ћосића за изазивање националне, верске мржње и нетрпељивости, као и за расну дискриминацију. Они су као доказ навели једну реченицу из књиге „Време змија”: Албанци су „социјални, политички и морални талог варварског Балкана” (*Правда*, 20.4.2010). Дакле, једна реченица из књиге као доказ, подсећа на Ришељеа и његову реченицу – дајте ми реченицу и сваког ћу оптужити. Али сама реченица казује више о варварском Балкану чији су Албанци само један део. Могли су да се увере у праву мржњу и расну дискриминацију према Србима која је дуктала на простору Балкана и Европе последњи три деценије. Али како би када су ове НВО на платном списку страних влада.

Посебно почасно место острашћених нападача кипеће мржње према Добрици припада Мирку Ковачу. У „Пешчанику” (28.4.2009) објавио је текст ”Добрица Ћосић, кобни отац нације.” То је заправо разрада оног што је написао у сплитском „Ферал трибјуну” 1996. године.

Њему уз док наша се драмска списатељица Биљана Србљановић, која је искористила Ћосићево писмо младим српским студентима у иностранству да у дневним новинама „Сан” (25.12.2012) саспе праве помије од речи на рачун писца. „Срам га, бре, било,

приученог, злог, доконог, незајажљивог, притупог и користољубивог старца. Срам... нема од ове државе ништа док и последњи зли старац, одговоран за морални и материјални суноврат нерођених генерација буде даље говорио." Дакле, „либералној" Европи окренута списатељица, сматра да писцу треба одузети право слободног говора. Баш тако!

Није било могуће да се не наставе напади на Добрицу Ћосића из бивших република. Из Хрватске, Босне и Херцеговине, покрајине Косово и Метохија. Поводом промоције књиге *Босански рај*, одржаној у Бања Луци 22. марта 2012. у сарајевским листовима „Дневни аваз" и „Слободна Европа" објављене су овакве „критике": „књига је монструозна", „збирка скандалозних гнусоба", а Добрица је „геније зла", „ратни хушкач и идејни творац геноцида", „гњида од човјека", „кобни отац нације".

Ћосић у реторти „Пешчаника" од 2006. до 2014. године („Има ли игде толико увређених и огорчених људи као у нас?", Владимир Дворниковић, 1939. године)

Ко хоће да упозна антићосићевску елиту међу Србима нека кликне на сајт *Пешчаника*. С мучним стрпљењем мораће да прочита прилоге 43 имена књижевника и полукњижевника, професора, новинара, студената о злу које је задесило српску културу и политику чије је име Добрица Ћосић.

Ко је чинио антићосићевску српску елиту на „Пешчаниковој" трибини од 2006. до 2014. године? То су: Велимир Ђургуз-Казимир, Борка Павићевић, Весна Пешић, Соња Бисерко, Златко Паковић, Милица Јовановић, Enver Rabelli, Бранислав Јаковљевић, Ненад Стефанов, Владимир Глигоров, Мирко Ђорђевић, Саша Илић, Мухарем Баздуљ, Срђа Поповић, Момчило Ђурђић, Милош Васић, новинар, студенти: Марко Симоновић, Дарио Хајрић, Милош Ђирић, Миша Бркић, новинар, Светислав Басара, Дубравка Стојановић.

Шта је то у Ћосићевом делу и личности тако погудно по Србе? Један идеолошко-политичко-књижевни рефрен повезује припад-

нике ове елите. Ништа позитивно нема у делу и животу Добрице Ћосића. Апсолутна негација.⁶

Добрица Ћосић се у овом кругу српских интелектуалаца ра-запиње због мишљења о српском питању на више начина. У текстовима ове елите мешају се вредносне оцене без образложења (а тако се може оспоравати свако дело), увреде и мржња, подметање у стилу „отац нације”, номинција за Нобелову награду за књижевност. Посебно треба подвући увреде и клевете личности Добрице Ћосића: да је расиста, шовиниста, агроном.

Нетрпељивост према писцу потиснула је знање и моралну компоненту критике. Није Добрица заштићен од критике и оспоравања сопствених ставова. Али, интелектуална критика се разликује од случајне и успутне (добацивачке) критике, по чињеницама, појмовима и моралном ставу. Ако је реч о биографији, треба поштовати личност и чињенице из животне путање писца. Није морално да се именује као „отац нације” када он то одлучно одбацује. Није морално да се именује као Геџа, а то што позива „умне снаге народа” није синтагма Јосифа Висарионовича Стаљина са 18 конгреса КП СССР-а, већ универзална идеја националне и друштвене интеграције.

Има у овим текстовима превише напада на личност. „Каже академик да остаје дисидент, а дао би бог да он уопште зна шта та енглеска реч значи. Академик је својевремено обећавао Милошу Црњанском да ће му уредити да макар буде дописни члан САНУ.” Ове речи Мирка Ђорђевића комбинују увреду и лаж. Није било тешко прочитати како је текло кандидовање Црњанског у САНУ.

Мржња није етичка категорија. Писац одбацује кандидовање за Нобелову награду, а случајни критичари упорно праве комедију од те награде. Како тумачити форсирање преваре око Нобелове награде кад је сам Ћосић одбацио ту игру? Уколико тврде да је националиста (и расиста), онда то треба доказати недвосмисле-

⁶ Више у књизи *Добрица Ћосић и политика*, Православна реч, 2020.

ним пишевим ставовима који су засновани на континуираним мишљењем и тврдњама. Ако се критикују књиге (*Време змија* и *Босански рай*), онда то треба учинити јасно и аргументовано, а не речима „изашао дух из боце” и слично.

Антологијска је оптужба Ћосића због једне реченице о Албанцима у књизи *Време змија*. Острвљеност на Добрицу због те реченице доказ је мржње. Сваки рационални приступ би узео у разматрање бар половину оних исказа о Косову и Србима и Албанцима, па би у том светлу оценио и инкриминисану реченицу. А колико би тужби било за расистичке речи о Србима које су изречене на високом нивоу диљем Европе и у суседним државама.

Становиште „Пешчаникових” критичара је одбрана југословенства и приписивање кривице Србима, односно наставак српске варијанте аустроугарске и коминтерновске концепције Балкана и Југославије (цепање српства). Њихова борба за југословенство појачава мржњу, одвратност према српској идеји. „Борбена мржња” је њихов најјачи мотив. Да је одбрана југословенства идеја око које се окупила ова елита нека посведочи следећа реченица Мирка Ђорђевића: „Све је писац и ратник ставио на коцку да би Срби живели 'под заједничким државним кровом’”. Другим речима, Срби не треба да живе под једним државним кровом. Одбрана југословенства и српска кривица, то је „Пешчаников” фронт. Жале што није извршена лустрација и што нема српског суочавања с прошлошћу.

Пунокрвни *нејативци* у Србији, књижевници, професори, новинари (посебно Саша Илић и Мирко Ђорђевић) нису створили ништа велико, само су јалови оспораватељи и уништивачи Ћосићевог дела, клеветници његове личности. Владимир Дворниковић овакве политичке и друштвене личности назива у својој типологији – негативцима. Основни мото негативца је: „учини другог мањим да ти будеш већи”. Све што је успешно, прихваћено од публике, негативца прожима болом, мржњом и завишћу. „Он не жали своје енергије и труда, удешава далекосежне планове и

акције, дахће и зноји се само да некоме учини зло и да бар тако афирмише своје 'ја'" (*Карактерологија Југословена*, 1939).

На крају остаје једно питање без одговора. Шта би све цветало у српској култури да није било Ћосићевог дела? Како је судбина била окрутна према Србима, па је изабрала Велику Дренову да се у њој роди Добрица!

Ни упокојеном Ћосићу не дају мира. Добрица Ћосић је сахрањен 2014. године. Омраза која се преносила од једне анти-ћосићевске групације у другу није испуштена из неких руку ни после смрти. Бојан Тончић записује у „Е-новинама“ да је Ћосић био „ненаоружани масовни убица“. Теофил Панчић нешто блаже: Ћосић је на папиру оставио „низ трагова олаких судова о људима, нацијама догађајима и историјским и друштвеним процесима...“ („Време“, 22. 5.2014).

Политичари војвођанског смера, из Лиге социјалдемократа Војводине Ненад Чанак и Бојан Костреш нису одали минут ћутања у Скупштини Србије некадашњем председнику. Напустили су салу. Бољег доказа за антипатриотизам нема. На предлог Скупштине Града Београда почетком 2019. године да се Ћосићу додели улица (бивша Задарска) реаговао је председник Општине Стари град доласком на седницу да каже како „грађани ове улице нису сагласни са променом имена“ („Политика“, 5.3.2019). Тако они који су нико и ништа у култури обезвређује велико дело и име српског писца.

Историчар Никола Самарцић, који треба да поштује чињенице, смело их кривотвори. Доводи у везу Ћосића и студенске демонстрације 1968. године. Тврди да је Ћосић најавио демонстрације у свом говору на седници Централног комитета СК Србије 29. маја 1968. године. Такође, није тачно да је Ћосић био део редакције филозофског часописа „Praxis“ („Данас“, 29.6.2018). Ћосић није у свом говору 1968. године изрекао ни реч о могућим студенским демонстрацијама, а после тог пленума отишао је у Гроцку, у своју

викендицу и није био у Београду када су избиле демонстрације. Али, нису важне чињенице. Важно је облатити упокојеног писца.

И писац ромске граматике из Београда, Рајко Ђурић се с приличнош дозом мржње обрушио на упокојеног Ћосића 26. априла 2019. у листу „Данас” насловом: „Добрица Ћосић и академици које ценим”. Од 1970. године, кад је ушао у САНУ, Добрица Ћосић је, тврди Ђурић, од те високе научне институције, 'вертикале' духа и знања и честитости Србије, непрестано покушавао да направи 'паралелни' Централни комитет”. Овај публициста му пребацује подршку Слободану Милошевићу почетком 1990-тих година. По тој осуди, он се самопредставља као зналац добра и зла у српској политици, као врховни судија. А Милошевић је априорно зло!

Ко су били Ћосићеви гониоци? То су мондијалисти, антинационалисти и антикомунисти, продана интелигенција, НАТО интелигенција. Мондијалисти и антинационалисти који разарају национални идентитет (2001). Антисрпске, издајничке шпијунске булументе који подржавају власт ДОС-а јер су добили слободу да мрзе српски народ, да лажу и да суде Ћосићу и другима по оптужницама из иностранства. Сајт „Пешчаник” одриче Србима национални идентитет („деидентификација”), српски народ проглашава ратним злочинцем, захтева „извињење” Хрватима и Муслиманима (април 2001). Ћосић записује да је пропагандна харанга НАТО интелектуалаца „бацила катранасту сенку на моје целокупно књижевно дело” (мај 2001).

Најбестиднији напад преко којег Ћосић није могао ћутке да пређе објављен је у листу „Данас” (6–7. октобра 2001, уредник Александар Гаталица). Преводаца Милан Чолић оптужио је ту Ћосића да је наредио гранатирање Вуковара (у то време Ћосић је на операцији у САД). Ћосић је тужио лист „Данас” и Чолића. И после лажног текста Милана Чолића о Ћосићу, лист „Данас” наставља антисрпску кампању. „Колаборантски, инострани потказивачки лист „Данас” безочно наставља своју хашку идеологију” (3.1.2002). По Ћосићевом суду, медијски простор у Србији кон-

тролишу антисрпски покрети. И „нова демократска власт” ставља га на црну листу у новинама и телевизији. „Организовано се појачава харанга агената, америчких и европских, против мене. Поново сам неподобан. Ја сам творац Меморандума, творац сам Велике Србије” (28.1. 2002).

У непријатељство против Ћосића укључио се и Б92, који према филм о Ћосићевом животу и делу (2001). А шест година касније ова „америчка медијска централа за Србију повела је жестоку кампању против мене зато што сам рекао да је Ћинђић изјавио да се демократија не може доказивати издајом националних и државних интереса” (2007).

Лов Хашког трибунала на главе српских политичких, војних и полицијских функционера актуализовао се у време власти ДОС-а. Сарадници Хашког трибунала у Србији повели су хајку на Ћосића с „глупачким, бескруполозним оптужбама за национализам”. Чак је и неки Франовић из Црне Горе затражио од Хашког суда да суди Ћосићу за убиства муслимана у Штрпцима. На овакав захтев Ћосић пита: „Докле ћу ја да подносим терор србофобије?” (3.3.2003). Санџачки борац за људска права Шефко Аломеровић на исти начин оптужује Ћосића за убиство муслимана у Штрпцима у листу „Данас” (јануара 2005). Српски сарадници Хага етикетирају га као „најодговорнијег интелектуалца” за долазак Милошевића на власт, идеолога „злочиначког подухвата” (10.1. 2004).

Зашто је Ћосић главна мета антисрпског крила српске политичке јавности? Његов одговор је: због заступања истине, правде и права српске нације. То је написао убрзо после 5. октобра 2000. године. Али то није само напад на његову борбу за демократске вредности, то је и деструкција, уверен је, српске културе, њене традиције, њеног духа.

Поред политички активних НВО и НАТО интелектуалаца, Ћосића нападају и неки књижевници. У *ЛИЈД* он се кратко осврће на њихове нападе: Видосав Стевановић је „професионални антисрбин”, „самопроглашен дисидент”. Похрваћени Мирко Ковач

„професионални подлац”; Александар Јерков у „НИН”-у „злобно, глупо и срамно” критикује Исаковића и Ћосића (децембар 2001). Ти политички напади нису прошли без последица по његов књижевни рад. „Клевете о мом великосрпству и национализму успеле су ван Србије да идеолошки компромитују моје књижевно дело” (фебруар 2003). Уследили су напади и критике због романа *Време власи* 2 (2007). Закључује нешто што није далеко од чињенице. „Умрећу као најнападанији српски писац 20. века” (фебруар 2003). „Ја сам писац кога ниједна јавна, морална, културна норма не штити” (јануар 2005).

* * *

Политички напади на Ћосића имали су две фазе: комунистичку и „демократску”. Први су га оптуживали да је „непријатељ самоуправљања”, други да је „националиста” и одговоран за ратове на простору СФРЈ. А ко су били други? Он их је именовао различитим речима. Једна од тих је „НАТО интелигенција”. Овај круг српских интелектуалаца је заправо оптирао за југословенске вредности и глобалистичку идеологију. Свака борба за српска национална права и интересе за њих је била „национализам”. Али о другим национализмима – ништа. Припаднике ове српске интелигенције неки научници именују као оне који су „пријатељи свих народа осим свог”. Они се дистанцирају од свог народа како би се приближили „бољем”, „цивилизованејем” свету. Њихово јавно деловање Слободан Антонић је описао синтагмом „мисионарска интелигенција у данашњој Србији”. У односу на пронационалне мислиоце и интелектуалце, а међу њима се налазио и Ћосић, они су се препознавали сазнајним ексклузивизмом, по коме су једино антинационални интелектуалци чувари истине, при чему су идеолошко и морално дисквалификовање „националиста” стављали испред расправе о њиховим идејама и ставовима. Овом су додали и један острашћени речник, речник нетрпељивости уз поврмени позив на репресију (Антонић, 2003). Мило Ломпар ана-

лизира ову групацију у књизи *Дух самојорицања* (2011). (Ја сам их у мојим књигама именовao као „родомрсце” и „антипатриоте”.) Публициста Зоран Ђирјаковић обогађује терминологију српских самопорицатеља: „аутошовиности”, „аутоколонијални Срби”, „случајни Срби” („Неко је ракао аутоколонијализам”, „Печат”, 24. 31. јули, 7. август, 2020).

Неки књижевници најстрашњим речима оптужују Ћосића. Ћосића на два начина политички нападају српски (несрпски) књижевници: његов политички ангажман и његово књижевно дело. „Постмодернистички критичари једногласно и убеђено поричу сваку вредност мог књижевног рада. Њихово игнорисање ме нимало не погађа” (25.3.1994). Много су значајније харанге људи по перу. Од 1991. године Вук Драшковић (и *Српска реч*), Светислав Басара, Богдан Богдановић, Миро Главуртић, Јеврем Брковић, Мирко Ковач, Видосав Стевановић, Предраг Матвејевић, Драган Великић не бирају речи у клеветању, обезвређивању и вређању Добрице Ћосића⁷

На Ћосићево политичко деловање обрушили су се неки књижевници најстрашњим речима. Није никаква утеха ако је писац био само један од српских интелектуалаца који су оптужени за српски национализам од 1990. године. Оптужујуће критике ових књижевника објављене су у разним облицима: разговори за медије, посебни чланци, делови књига.

Радио Слободна Европа (НСПМ, сајт, 30.7.2011.) позвала је двојицу истомишљеника, књижевника Видосава Стевановића и драмског писца Ненада Прокића, да кажу шта мисле о „утицају” и „популарности” Добрице Ћосића у политичком и књижевном животу Србије. Унисоно су га разапињали и притом без стида прозвали јавног тужиоца (В. Стевановић) зашто спава, зашто не чита Ћосићеве дневнике и не подиже тужбу против реакционарног писца. Ово је могло да се схвати као освежење у сивилу хашких

⁷ Више у књизи *Огрођени књижевник*, Фондација Група север, Нови Сад, 202.

хапшења и оптуживања. Ред је да и неко из књижевности допадне решетака. Херостратски се маргинални писци односе према писцу кога су и књижевна критика и читалачка публика високо подигле на лествици угледа и утицаја („ретко када сретнем некога ко чита његове романе”; „његови романи ништа не вреде”; „његови романи су између Душана Баранина и Данка Поповића”, Видосав Стевановић), „вредност његове литературе никада није била адекватна”, Ненад Прокић).

Политички, Добрица Ћосић је „човек који вуче назад”, а његове анахроне идеје се могу наћи код Слободана Милошевића, Војислава Коштунице („још анахроније”), Бориса Тадића. То каже експерт за политику Видосав Стевановић. Драмска списатељица Биљана Србљановић назвала је Ћосића „крвопијом” и „злим старцем”. „Нема од ове државе ништа док и последњи зли старац, одговоран за материјални и морални суноврат нерођених генерација буде и даље говорио” (Ђукић, 2014).

Мирко Ковач. Српски интелектуалци не могу бити ништа друго до део руље, део колективне халуцинације, пише Мирко Ковач у преписци с Филипом Давидом (*Књига писана 1992–1995; 2003*). Од српских књижевника први на листи мржње је Добрица Ћосић. Он је балкански лажац, стратег рата. Ћосић је, пише Ковач, рекао да је Србе одржала лаж, колико и храброст. Српски писац има свој круг поштовалаца међу писцима и интелектуалцима. Али то су ни мање ни више него, „мудросери око Добрице.”

Дневни лист „Наша Борба” је у бројевима од 12-13. и 14. октобра 1996. године пренео из сплитског „Ферал тридјуна” дужи текст Мирка Ковача „*Између човјека и Месије*”. Зашто је Мирко Ковач изручио гомилу грозних увреда (у својој „скици за портрет”, како вели) на српство и његове интелектуалце?

Политичка делатност и књижевно стваралаштво Добрице Ћосића је само прва мета. Преко њега, писац Мирко Ковач се обрушава на српску културу и њену интелигенцију, а потом и на

морални и историјски лик српског народа. Добрица Ћосић је само метафора зла коју емитују српски народ и његова култура.

Какав је Ковачев речник? Добрица је „велики подлац” и „преварант”. Он у својим књижуринама лаже на начин на који се „нигђе другђе” не може пронаћи, које су иначе „купусаре”. Да ли је Мирко Ковач имао милости за српску интелигенцију ако већ није штедео политичку фикционалност за Добрицу Ћосића? Ко је наиван да поверује у тако нешто. Не зна се ко је црњи ђаво у Ковачевој „науци” о Србима. То су најгори националисти: Василије Крестић, Матија Бећковић, Дејан Медаковић, Милорад Екмечић, Милорад Павић. Српски писци су спремни да раде за полицију ако је то у српском интересу.

Видосав Стевановић. У књизи-памфлету *Милошевић, један ејџтајф*, Добрица се етикетира као „државни писац” иако нико не може да каже шта то заправо значи. Он је „остарели националистички писац”, а то осредњи теоретичар књижевности неће знати да објасни. Пребацује му Видосав Стевановић да „као аутодидакт, не осећа потребу да било шта пажљиво ишчита и пасионирано се бави историјом коју не познаје”. (А Видосав Стевановић је универзитетски образован, па му то спочитава – З. А.) Узгред, зашто и то не би била форма образовања и духовног развоја?

Дневник самоће (2011) заправо је 600 страница огромне ролне папира за понижавање Срба, а посебно Добрице Ћосића као моралне и интелектуалне личности, писца, јавног, политичког делатника. Тако, он је „окорели сплеткарош и завереник”. Заправо он није Добрица Ћосић, он је Геца. Није он писац по вокацији, већ су, пише Видосав Стевановић, партизани направили од њега књижевника. Његове књиге су „осредња литература коју читају „приглупи читаоци”. Баш тако – ми смо „приглупи читаоци”. Онај који узме у руке његове књиге је глупак! Ако не верује, нека прочита стручно мишљење Видосава Стевановића, чије књиге читају генијални и високообразовани читаоци.

Јавне Ћосићеве речи су „глупе, свечане и страшне”. По Добрици, „гробља су једини поуздани сведоци постојања човечанства”. „Добрица је чак и у оваквој Србији, земљи без разума и свести, политички мртац, то је једини добар резултат садашње политике.”

Није Ћосић само глуп, сплеткарош, осредњи писац. Он је национал-комуниста, гладан власти. „Циљ Добрициних интрига, сплетки, завера само је власт.” По његовим идејама, пише Стевановић, писан је чувени Меморандум. Он је отац нације (З. А.), а хоштаплер је као и Милошевић. „Његова (Слободан Милошевић) природа је преварантска колико и природа оца нације (Добрица Ћосић).”

Али то није врхунац блаћења. В. Стевановић нам саопштава да је Добрица српски Розенберг. Добрица „недовршени облик живота, дара, човека... наш Розенберг који пише квазитолстојевске романе.” Да ли је Добрица Ћосић знао да је без дара за књижевност, да је сплеткарош и да је Розенберг? Није. Али то зна Видосав Стевановић. То што је написао о Добрици Ћосићу само хартија мора да издржи. Треба имати примитивну машту да се у том обиму и садржају облати велики српски књижевник.

О каквом сазнајном ставу је реч најбоље сведочи сам В. Стевановић. Није његов мрачномрзилачки портрет Добрице Ћосића плод анализе, већ априорног контраста. „Да будем Ћосићев антипод 1989. године донео сам одлуку, мислити, радити и писати супротно од њега.”

Није одустао од бесрамних лажи о Добрици Ћосићу ни после његове смрти. У разговору с новинаром „Експреса” („Замерити се Добрици Ћосићу значило је потписати себи смрт”, 5.5.2016) он изговара и ове речи. „Добрица је, као добар стаљиниста, људе делио на потенцијалне сараднике и непријатеље. Његови пријатељи, ако међу таквима постоје пријатељства, били су конспиратори и завереници и током вечера, добро плаћени дисиденти и хронични политички конвертити. Владали су београдском чаршијом као

одредима регрута, под будним оком дедињског старца. Замерити се Добрици значило је потписати себи чаршијску смрт.”

Видосав Стевановић не зна значење појмова стаљиниста, пријатељ, непријатељ, конвертит, чаршија. Незналица користи празне појмове и анархију значења речи. За образованог човека непристојно је да разговара са онима који за Добрицу Ћосића говоре да је стаљиниста и да га чека смрт ако се њему замери. Стид је то, стид.

Драјан Великић. У маниру Херострата, Великић руши велика имена српске културе и књижевности. Обаљује и ужива. Од појединаца на удару је „српски Толстој...највећи калемар српске књижевности” који и није књижевник него фељтониста (*Дейонија*, 1994). Друго име не пише, али се зна ко је написао песму „Ђераћемо се још”, а то је „нови слоган племенске свести”. Нема скривања. Онај први је Добрица Ћосић, а други Матија Бећковић.

Ни водеће националне установе нису прошле боље. Под кровом САНУ све су „ефемерни песници”. А када се изађе из Академије и уђе у поље јавности, онда српске „умне главе” или службе политичарима или хушкају („пујдају”) народ на друге народе. „Разочаране академске умне главе...газдине трафо-станице преко којих комуницира са народом” (*Сћање сивари*, 1998:127). „Умни људи” српског национа нису разрадили стратегију, излудели народ, напујдали поданике као петлове” (*Сћање сивари*, 1998:134). У послу „пујдања” учествују и српски интелектуалци у иностранству. Чак и неки наши успешни уметници у иностранству, пише Великић, дају кредибилитет једној накази какав је постојећи српски режим (*Дейонија*, 1994:60).

Далеко од ове групације били су писци који су Добрицу Ћосића ниподаштавали на иронијски начин, али без памфлетизма. Пример је Данило Киш и његова критика Ћосићевог припадања комунистичком покрету. Написао је сатиричну песму „Песник револуције на председничком броду”. Ради се о путовању у неколико држава Африке 1961. године с Титом на броду „Галед”. Али,

чињеница је да је и Крлежа путовао с Титом 1962. године у Египат и Судан. Међутим, Киш ништа о томе није написао. Штавише, био је велики поштовалац личности и дела Мирослава Крлеже иако је овај имао проблематичну политичку прошлост (остао у Загребу под усташама 1941-1945), а постао је државни писац у комунистичкој Југославији до краја живота (Марић, И. 2017). Овакви благи напади на Ћосића нису били реткост. Наравно, разликују се од топовске паљбе писаца о којима је напред било речи.

Било је и узгредних бацања сламчица на ломачу за Ћосића. Маринко Арсић Ивков је приметио да Ћосићева дела нису уметничка, већ „полуписмен пропагандни материјал”. А на истом фону Предраг Чудић пише да Добрица Ћосић столује у САНУ „од бољшевичке окупације и да говори из мрака” (*Интелектуалци у транзицији*, 2003).

Неки научници о Добрици Ћосићу. У српској друштвеној науци издвајају се два историчара који су се бавили Ћосићевим делом и личношћу: Латинка Перовић и Коста Николић. То нису посебне монографије, већ делови тематских радова посвећених српској елити и односу између књижевности и политике. Један проблем односи се на дефинисање истраживачког питања, а други је сазнајно значајнији. Истраживачи Ћосићевог опуса често, готово по правилу, занемарују границу између његовог књижевног и некњижевног текста. Тако, у описивању и доказивању неке тврдње они мешају исказ из књижевности са идеолошким и политичким у некњижевним радовима. Оваквим приступом слаби се сазнајни резултат, а уједно се кривотвори, неаутентично интерпретирају Ћосићева мисао и реч.

Латинка Перовић у књизи *Доминантна и нежељена елита* (Дан Граф и РТВ Војводина), посвећује Ћосићу готово сто страна (33-131) јер га је сврстала у доминантну елиту. Зашто је Ћосић припадник доминантне елите? Текст о Ћосићу је препун цитата са 393 фусноте, са измешаним коментарима некњижевних и књижевних текстова и с четири тематске целине: биографска белешка,

критика комунистичке политике на Косову и Метохији 1968, Ћосић и Словенци, Ћосић о Титу.

Ћосићева мисао о Титу, пише Латинка Перовић, прошла је кроз шест фаза: 1. фасцинација 1941-1961; 2. борба за Тита 1961-1966; 3. непрестајање на пораз 1968-1980; 4. идеолошки рат против титоистичког антисрбизма 1980-1991; 5. оружани рат за решење српског питања као државног питања 1992-1999; 6. антититоизам као основа новог српског идентитета 1999-2000.

Поглавље о Ћосићу садржи и текстове писане у разним приликама и поводима тако да у њима нема тематског и проблемског континуитета. Шта критикује Латинка Перовић у његовом делу? Да је напустио социјалистичко југословенство и постао идеолог великодржавног национализма (стр. 78). Ништа о историјском, политичком, идеолошком и националном тумачењу преласка од југословенског на српско становиште. Или бар објашњење погрешности таквог опредељења.

Књига Латинке Перовић је пример како једно властито политичко опредељење аутор умотава у рухо науке. Најпре, нису одређени основни појмови из наслова књиге. Није јасна подела елите у Србији у другој половини 20. века. Какав је то критеријум када је Ћосић једини представник доминантне, а 15 других нежељене елите? (Припадници нежељене елите: Марко Никезић, Коча Поповић, Милован Ђилас, Иван Ђурић, Новак Прибићевић, Слободан Инић, Иван Стамболић, Олга Поповић-Обрадовић, Сима Ђирковић, Зоран Ђинђић, Радивоје Константиновић). Дакле, које критеријуме операционализује Латинка Перовић? Ако је власт то мерило, онда је шест нежељених припадника елите било у комунистичкој и некомунистичкој власти. Ако је остварено дело, онда у нежељеној има оних са скромним делом без дубљег утицај у науци и култури. Ако је утицај у јавности, онда у нежељеној има оних који никакав утицај нису ни имали.

Шта пише Латинка Перовић? Ћосић је личност „која еманира колективне идеје и доминантан дух” (доминантан дух?! З. А.).

А нежељену елиту представљају „појединци који територијалној експанзији незамисливој без ратова и насиља претпостављају развој реалне државе, слободног грађанина који у другом и другомачијем не виде непријатеља” (стр. 13). Какви критеријуми и каква примена критеријума! Имплицитна тврдња је да се доминантна елита залаже за територијалну експанзију (а то су, ваљда, борбе Срба изван Србије), а нежељена за слободног грађанина и реалну државу. Чињенице су да су Милован Ђилас и Коча Поповић водили ратове, да су Стамболић и други доносили одлуке у монополисаној власти где се само сањало о слободном грађанину, да Сима Ђирковић није имао посла у политици. Галиматијас прави!

Крајње необичне тврдње! Ђосић је једини припадник доминантне елите иако од 1968. године није део власти, а 15 других нежељених припадника, иако су били део структура власти после 1968. године, приказују се као „бољи” део српске елите. Крајње незгодна подела српске елите у (пост)социјалистичкој Југославији. Али озбиљна у контексту идеолошке и политичке пристрасности.

И други тумачи ове књиге констатују ненаучност овог дела и политички приступ елитама у Србији у другој половини 20. века. Латинка Перовић „изводи преварни интерпретативни маневар. Ђосићев интернационализам, који по дефиницији искључује српску доминацију и који чак баштини српску кривицу потискује се у корист представе о његовом комунистичком великодржавном (великосрпском) пројекту. Пирјавечево национално становиште подводи се под плашт његовог европског и демократског интегрализма” (Ломпар, 216:141).

Тако се под знаком науке кривотворе чињенице. А тек појмови и тумачења? Школски пример произвољности.

После разлаза с комунистичком партијом, списатељска делатност Добрице Ћосића, књижевна једнако као и некњижевна (публицистичка) добродошла је поборницима класне борбе у Србији и другим републикама. Мањи број се устремio на књижевна дела, а већи на она политичко-публицистичка. Репрезентативни узорак чувара власти радничке класе обрадио је историчар Коста Николић у књизи *Српска књижевност и њолијика 1945–1991*, (Добрица Ћосић – духовни вођа нације, 2012, 266–338).

Студија Косте Николића, када је реч о Ћосићу, има два дела. У једном аутор излаже преглед политичких-комунистичких критика Ћосићевог књижевног дела до 1990. године. У другом покушава да реконструише Ћосићеве погледе на историју српског народа посредством књижевног дела.

Како су комунисти критиковали Добрицу Ћосића? Књига *Сиварно и мојуће* (1982) очекивано је дочекана на нож у редовима српских и југословенских комуниста. Главни и одговорни уредник листа *Комунист* др Живорад Ђорђевић оценио је да Ћосић „нуди слободарске фразе уместо залагања за слободу радничке класе” и додаје да је то „метаморфоза која започиње и завршава са супротстављањем политици Савеза комуниста” (4.3.1983). Прискочио му је у помоћ Миленко Марковић, који је у Ћосићевим текстовима „открио” теоријско-методолошку једнострану синтезу историјске судбине српског народа, као да је Ћосић научник, а не публициста! И Марковић пребацује писцу што је уместо радничке класе промовисао нацију (народ) у субјекта препорода.

Коста Николић подсећа и на критичаре из других република. У време заоштрене класне борбе ниједна полемика није могла да се води, а да се у њу не умеша сарајевски социолог др Фуад Мухић. И он је написао да код писца „не фигурира ни радничка класа, ни изградња социјализма, ни револуција, већ народ и његов трагизам.

Од политичара-комуниста први су узели реч против писца хрватски комунисти Јуре Билић и Јосип Врховец. Друго издање књиге *Сиварно и мојуће* (1988) оцењено је као „Библија српског национализма”. У одбрану Ћосићеве књиге стали су филозофи Светозар Стојановић и Предраг Враницки, као и књижевни критичар Игор Мандић.

Увек има и новинара да досоле. Момчило Ћоргови у загребачком листу *Данас* објављује жестоку критику романа из циклуса *Време зла*. Из Загреба су стизале рафалне критике романа као идеолошког дела, а у листу „Данас” (1985) неизбежни Фуад Мухић ће открити да је реч о „нихилистичкој деструкцији револуционарне онтологије”. Када се убрзо појавио и роман *Ошћадник*, Фуад Мухић је одмах написао да је писац „промашио тему” и да се обрачунава сам са собом. За трећу књигу трилогије *Време зла*, *Верник* (1990) побринула се Светлана Слапшак, која је трагала за славим уметничко-књижевним вредностима.

Како се ближио ратни сукоб између припадника југословенских нација, напади на Ћосића се појачавају. Из Загреба га нападају 1989. године да је смислио распад Југославије. У Србији Бранислав Милошевић, републички секретар за културу, обрађује 1989. године Ћосићев пут од партијског идеолога до дисидента. За промашену естетику књижевног дела Добрице Ћосића у којој доминира фелџонистика побринуо се Новица Милић (2007) у књижици *Злоујошћреба књижевношћи*. (Занимљив наслов! З. А.)

Мотиви напада на дело и личност Добрице Ћосића. Шта је мотивисало Ћосићеве идеолошке и политичке противнике да га критикују до граница мржње? Добрица Ћосић је имао значајну улогу у јавном политичком животу СФРЈ и Србије, у књижевном делу српске културе, али истовремено све до смрти (и после смрти) имао је огорчене и острашћене критичаре и осправатеље. Али не само у таборима политичких противника већ и у књижевном staleжу међу српским и несрпским писцима.

Међуљудске односе ковитлају опречне емоције. Ствараоци их имају и превише. Завист, љубомора, мржња, презир лако се откривају у исказима и ставовима Ћосићевих непријатеља. Он је на све то одговарао мудрим прећуткивањем, храброшћу да настави одбрану својих књижевних и политичких уверења. Стваралачка завист, самоодређујућа позиција мрзитеља као политичких „чистунаца”, југословенска идеологија, антinationално осећање, могу се узети као претпоставке за опадачку критику Добрице Ћосића.

Неки писци нису могли да прихвате његов позитиван идеолошко политички преображај од комунисте (илузија новог друштва) до критичара југословенског социјализма (демократско-хуманистичко друштво) и оптирања за националне интересе и права Срба у СФРЈ. Сметали су им идеолошка недоследност и послератно учешће у власти. Ваљда би био поштеђен политичке мржње да је остао доследни комуниста!

Ипак, одрицање од југословенства, свесно или несвесно, окренуло је један круг пројугословенских интелектуалаца и писаца против Добрице Ћосића. Не може се другачије разумети излив огромне мржње према његовој личности и делу која је остала записана и остаје као трајни белег историје српског бешчашћа у култури и политици, али и као презир према српским националним и државним интересима.

Политички и идеолошки оптужујући критичари имају дужи стаж. Ћосића оптужујуће критикују и Титови комунисти и демократе после петооктобарских промена. Ћосићеве политичке критичке ставове о власти СКЈ и националним односима у СФРЈ подвргавају осуди, оптужбама, чланови СКЈ, као и њихови савезници у строго контролисаној јавности. „У титоизму су ме две деценије нападали да сам непријатељ самоуправног социјализма а данас ме нападају као Титовог следбеника и дворског писца са Галеба” (2.2.1998). Досовске демократе га критикују због национализма и одговорности за Милошевићеву власт.

Листа оптужујућих етикета је дугачка. „Ђиласовац”, „ранковидевац”, „националиста”. Ту се није стало. Имагинација комунистичких оптужби ширила се до 1980. године: Ћосић је „непријатељ самоуправног социјализма”; „идеолог српског национализма”, „непријатељ титоизма”, „иде путем издаје земље”, „вођа српства”. После ратова 1990–1995. он је саучесник „етничког чишћења” а по некима и његов изумитељ.

Српске НВО са замашном финансијском подршком из иностранства агресивно нападају Ћосића. Оптужују га као најодговорнијег за долазак Милошевића на власт, да је „створитељ Слободана Милошевића”. Да је „отац нације” и самим тим одговоран за догађаје из времена раздијања СФРЈ. Оптужују га српски мондијалистички интелектуалци и инострани србофоби. Укључују се и странци. Жак Делор се нашао позваним да га прогласи „идеологом етничког чишћења”. Едгар Морен се у „Монду” 1993. Године придружује дифамацијама. Ћосић им није остао дужан одговора на аргументован и убедљив начин (*ЛИЈД*, 1993).

Иностранци политички напади и оптужбе описани су у студији Бориса Булатовића *Оклеветана књижевност* (2017). Тако, указује се на текстове британског новинара Кристофера Бенета, који је написао да је „смртоносни великосрпски програм израстао из мишљења и писања Добрице Ћосића” (1998), Томаса Кушмана и Стјепана Мештровића да је „некажњени ултранационалиста” (1996), Норман Сигар пише о српским писцима и Ћосићу као „креаторима политике геноцида” (1995), Сабрина Рамет пише о „ратном пројекту прекрајања граница” (2001), а слично пишу и Муџиб Кан са Универзитета Беркли (1996), Ендру Барух Вахтел (2006), Намица Алида Бремер (1992), аустријска германисткиња Данијела Финци (2013), Хрват Бранимир Анзуловића (2011).

Борис Булатовић показује прецизном анализом сву плиткост и идеолошки интерес у оптуживању Ћосића.

Зашто није одговарао на политичке нападе и критике? После разлаза са СКЈ Ћосић је био редовна мета комунистичке оптуж-

жујуће критике и напада. У идејним класним борбама монополна власт га није штедела. У време комунистичке обесправљености реаговао је писмима, на која није добијао одговоре. Јавно је ћутао, а приватно записивао у *ЛИЈД*. Његово самопоуздање је било велико.

Али, најоштрија, најбезобзирнија критика уследила је, парадоксално, после пада комунистичког система, што се поклопило с раздијањем СФРЈ. Од 1990. до 2000. године али и после тих година „демократског преврата” Ђосић се разапиње у делу српске јавности. Четрдесет година је био политичка и идеолошка мета. После таквог искуства он исправно закључује да „не постоје изгледи да се за мога живота а вероватно и за две-три деценије одбрањим од антисрпске мржње, клевета и кривотворења што су се сручили на мене” (2007).

Не може се, такође, заобићи ни начин на који је реаговао писац. Нити им је одговарао, нити се позивао на судску заштиту, осим у неколико случајева. То је могао само неко ко поред високог самопоуздања поштује права другог да говори, па макар то право користио за мржњу. Нико му није био потребан у искуству личне борбе са сопственим заблудама и заблудама српског народа.

Зашто им није одговарао? Претпоставке су: зна шта је све урадио за слободу, правду и достојанство српског народа. Заборавили су све што је Ђосић урадио за демократизацију државе и друштва. Чињеница је да тек после Титове смрти 1980. године Ђосић предузима ванинституционалне опозиционе активности, као што су покретање часописа *Јавности*, писање петиција, формирање Одбора за одбрану слободе мишљења и низа других продемократских иницијатива. „У листовима 'Данас', 'Репортер', 'Време' пишу против 'мог национализма' са мржњом 'мондијалисти', 'антинационалисти', 'антикомунисти' пренебрегавајући моју опозициону и дисидентску делатност од 1968, односно од 1965. године... Ја сам главна мета антисрпске, издајничке и шпијунске булументе” (13.12. 1999+1).

Знао је да је међу политичким критичарима повећи број бивших комуниста који су се брзо пресвукли у демократе без икаквог двоумљења и препрека. Знао је да случајни борци против Ћосића нису равни његовом делу и значају у култури српског народа. Знао је да у тим критикама има много лажи, неискрености. „Сорош интелегенција у улози америчке Пете колоне, разлајала се на мене; пуне су њихове 'независне' новине напада и клевета. *Ником не одговарам.* (подвука З. А.) Гаде ми се. Толике лажи и глупости” (25.8.1994). Задовољава се да само констатује медије који га клеветају и шире лажи о њему. „Мене у Београду настављају да нападају и клеветају 'миротворци', 'зеленаши', 'мондијалисти'. Листови „Време” и „Наша Борба” нарочито, а и у другим медијима и у разним интервјуима ружно и неистинито се о мени говори” (7.4.1995).

Знао је да на глупости и мржњу не треба одговарати: „Пишу се студије о мојим 'ратноушкачким и великосрпским концепцијама' које су идеолошки инспирисале српску агресију на Хрватску и Босну” (15.7.1995). Зашто би одговарао Биљани Србљановић која га је етикетирала као „крвопију” и „злог старца”? То је очекивано јер је Добрица критиковао мондијалисте, и антисрбе у српству. Знао је да су у националном погледу то „београдски Југословени”. „Ако се мој рад и моје књиге поричу са позиција мондијализма, постмодернизма, Београдског круга и Сорош интелегенције и политике, онда ме таква порицања само убеђују да сам добро радио и часно живео” (23.4.1994). Знао је да један крак напада долази са западне стране, непријатељске према српским интересима.

Знао је да сви ти напади нису само политички већ циљају и на његово књижевно дело. „У овом времену имам славу најнападанијег и најоклеветанијег писца... Свакојака пискарала у „Времену”, „Српској речи”, „Нашој Борби”, „Књижевним новинама”... настоје да унизе моје књижевно дело и докажу да никад нисам био дисидент и опозиционар, већ 'стуб комунистичког уређења’” (2.2.1998). Знао је да га нападају они Срби који припадају родомрцима, који не подносе народ у коме су рођени. Они који немају

реч критике за српске непријатеље. „Српски антинационалисти воде праву идеолошку хајку против Ћосића због 'национализма' и идеје 'хуманог пресељења'. А Туђман му предлаже 1992. године замену становништва – Срби из Западане Славоније за Хрвате у Посавини. „А српски мондијалисти ћуте о Олуји и Бљеску, о историјском догађају етничког чишћења Срба из Хрватске. 'Ћуте'” (10.6. 2004).

Дакле, Ћосић је имао *знање* о друштвеној стварности, националном постојању и политичким разликама. Знао је да у демократији свако може да каже шта жели а да нема последице за оно што је изрекао. Лаж има своје место у демократији колико и истина. Нема гаранције да демократија обезбеђује аргументовано оспоравања, указивање на логичке недоследности, чињеничке нетачности. Биле су то оптужбе, клевете, увреде, вербалне етикете „стручне” критике. Све то демократија прима у своје окриље.

Зашто би се бранио од аутошовиниста који не подносе српство, мрзе оне који бране српске интересе и оних који примају плату у иностранству? Он ће од таквих лажи и мржње да се одбрани судбином српског народа и личним ставом. „Не треба да имам другу судбину од судбине народа коме припадам” (9.2.2001). С високим степеном самопоштовања записује: „Ја сам сâм себи једини судија” (март 2001). А време ће показати ко је бранио истину, правду и слободу српског народа. Једно је сигурно. Није био жртва која показује лојалност према насилнику.

Добрица Ћосић је, на велику жалост и мржњу његових непријатеља, велико име српске културе и књижевности. Сигурно је да ће се његово дело у књижевности и његов учинак у идеолошком и политичком деловању различито вредновати и ценити. Али, то је *дело* створено у културној и политичкој историји српског народа и бивше југословенске државе, савлађујући бројне политичке препреке. Дело које нико не може да исцера и затвори. Ни они који кипе од нетрпељивости према Ћосићу, ни они који ћуте, а исто мисле, ни они који су позивали јавног тужиоца.

Ђосићеви некњижевни политички текстови наилазили су на различите реакције. Углавном су били *ојтшужујуће кријшиковани* у раздобљу комунистичке власти од владајућих структура, али и у демократској Србији од припадника српских Југословена или „НАТО интелигенције”. Било је захтева од неких НВО да се за „ратнохушкачко деловање” Ђосић кривично гони. Захтев, дакле, директно везује одговорност његових текстова за избијање ратних догађаја.

Морална оцена Ђосићевих јавних ставова о низу питања друштва, нације, државе, личностима политике, саопштена у његовим политичко-публицистичким текстовима подлеже критичком оцењивању с два становишта: 1) колико су аутономни погледи, 2) каква је аргументација, 3) какве су последице произвођили?

Природно је да имамо осећање учешћа у делима нације којој припадамо због интереса целине, а не појединачних интереса, због моралних, а не материјалних интереса. Имамо осећај да је судбина нације и наша судбина. Ми нисмо лично одговорни за поступке других припадника нације, али „ако верујемо да је народ духовна и морална целина, да кроз време чува свој идентитет, иако поколења умиру а друга долазе уместо њих, онда је добро веровати да поред личне одговорности постоји и колективна, тј. одговорност народа као континуиране целине” (Колаковски, 2001:42).

Одговорност за народ, нацију подразумева неравнодушност и учешће у колективном животу. Тако, ми имамо пуно морално право да анализирамо мотиве писања текстова за националне и државне интересе и против њих. Да ли бранимо права и слободе, да ли бранимо користољубље, допадање странцу, да ли мрзимо противника или га уважавамо? Ко се руководи општим вредностима нације, а ко оним посебним?

Ђосићеве текстове и текстове његових противника оцењујемо са становишта њихових последица по национално морално

постојања Срба, а споредно у контексту личних намера. Не може се избећи одговорност за последице јавног деловања посредством ауторског политичког текста. Када се српска нација и неки њени припадници представљају у штампаним медијима неистинито и с јаком дозом насиља, а уз острашћено блаћење, онда се наносе озбиљне последице моралном и културном лику нације.

Ђосић је, разуме се, био морално одговоран за своје јавне ставове. Без обзира на степен афективности који је унео у своје тврдње, он је слободном вољом без притисака са стране износио своје оцене о људима и општим питањима. Процена његове мотивације мање је важна с обзиром на сазнајно-политички учинак о српској нацији и неким њеним припадницима. Одговорност се мери знањима и ставовима који се заступају у текстовима. Али и читалачком рецепцијом. Ђосић није ширио мржњу. Читање је слободно и непредвидиво и нико није био обавезан да чита Ђосићеве политичке текстове.

Да ли су Ђосићеви критичари одговорни за садржај својих текстова и последице које из њих произлазе? На првом месту, какав је однос аутора таквих текстова према теми о којој су писали? Какво је знање пласирано у њиховим текстовима? Полузнање? Незнање? Лажи? Није никаква потешкоћа да се утврде висок степен искривљавања чињеница, агресивна необјективност и широка употреба лажних оцена о Ђосићу. Садржаји њихових текстова недвосмислено потврђују оцену да су демонстрирали неодговоран однос према *знању*. У њиховим текстовима нема ни трага од истинољубивости и правичности.

Анализа кључних речи, оптужујући контекст, као и коментари укључени у текст недвосмислено потврђују оцену о одговорности аутора текстова за дифamacију Добрице Ђосића. Једна књига о Ђосићу (написао београдски адвокат) промовише облик насиља, заснован на стереотипима и пречицама у закључивању, срачунат да читаоци формирају негативне ставове о личностима и нацији о којима пишу. Прагећи коментари садрже искључиво

осуду, излажу Ћосића понижењу и не уважавају националне политичке вредности.

Речи Матије Бећковића о свакојаким нападима на Ћосића изражавају нешто од једне карактеролошке црте српског народа. „Ако је Његош геноцидни песник, ако је сакати Вук осакатио српски језик, ако је Цвијић расиста, ако је Слободан Јовановић ратни злочинац, ако је Николај Велимировић антисемита, ако је Дучић реакционар, ако је Црњански фашиста, ако је Андрић пером нанео више зла него све непријатељске војске, ни Добрица Ћосић није могао проћи боље. Па ипак, сведоци смо како се на крају показује да су све те псовке и клевете биле против урока и заправо најбољи начин да их сачувамо и сазнамо кога имамо” (*Књижев-но дело Добрице Ћосића*, зборник радова, Филолошки факултет, 2018).

КЊИЖЕВНОСТ СЕ МОЖЕ ЧИТАТИ И НА ПОЛИТИЧКИ НАЧИН

Рецепција књижевног текста (публика, читање) је велика непознаница. Читатње једне књижевноуметничке књиге можда да се одвија на мноштво начина. Тешко је установити норму. Она се развија у теоријско-естетском образовању, основној и средњој школи, посебно на универзитетима. Проблем је што норма не обавезује. Књижевно дело узимају у руке и образовани и мање образовни читаоци, припадници разних слојева и професија, становници села и градова, различитих политичких опредељења. Отуда и различита тумачења и вредновања. Оно дело које је књижевна критика високо оценила може један круг читалаца (или читалац) да одбаци и ниско вреднује. Рекли бисмо, то су њихова читалачка права.

Било је у историји књижевног вредновања необичних рецепција од стране књижевника. Толстој је примера ради, рекао да је вреднија Чича Томина колиба од Шекспирових драма. Међутим, са развојем опште писмености, медијском инвазијом у 20. веку, ова права на рецепцију су се тако проширила да су ушла у зону неке врсте анархије. Пише ко хоће, објављује код издавача за свој новац или на свом сајту, чита свако, бира шта хоће, свако оцењује, свако је у прилици да буде свој издавач и микрофон на интернету и друштвеним мрежема.

Нема, дакле правила у рецепцији књижевног дела.

Посветићемо пажњу једном облику рецепције који се може именовати као идеолошко-политички. Вредновање књижевног дела доводи се у везу са друштвено-политичким околностима у

којима живе писац и читалац и идеолошко-политичким деловањем књижевника.

Са становишта рецепције књижевног дела, незаобилазна су следећа питања: 1) да ли идејнополитичко опредељење ПИСЦА утиче на рецепцију (вредновање) његовог књижевног дела? 2) да ли идејно политичко опредељење ЧИТАОЦА утиче на начин читања и вредновања књижевног дела? 3) да ли идеолошко-политичке прилике у ДРУШТВУ утичу на рецепцију књижевних дела?

Политичко опредељење књижевника. Књижевник је грађанин са својим погледима на друштво, државу, политику и политичаре и може да закорачи на терен политике. У одређеној ситуацији писац може да узме активно учешће у политичком животу друштва коме припада и тиме преузима политичку улогу. Интерес за опште проблеме друштва, писац може да демонстрира мимо практичног деловања: јавним говором и писањем политичких текстова. Избор политичке активност, за писца као и за целу нацију, утемељен је у начелу слободе. Независно од карактера система, демократског или антидемократског, однос према политици је увек ствар индивидуалне слободе. Право је сваког човека да преузме неку од политичких улога као што по истом праву може да их одбаци.

Уколико књижевник јавно заступа нека идејнополитичка гледишта о својој држави или о страни, он мора да рачуна да ће наићи на одобравање и одбацивање. То је у природи политике – неизбежна су партикуларна гледишта и вредновања. Читалац може али и не мора да укључи пишево политичко вјерују у своју начин читања. А једнака је могућност да не узима у руке књиге писца са чијим се политичким ставовима не слаже. Ту не помаже никаква норма читања у смислу дело је естетска аутономна творевина и као таквом му треба приступити. Таква рецепција не обавезује читаоца. Када је Гинтер Грас, оклеветао Србе или када је Варгас Љоса оправдао бомбардовање Србије 1999. године, право је чи-

таоца да не чита њихова књижевна дела или да их под утицајем њиховог политичког става о Србима чита у негативном кључу.

У српској култури и књижевности политичка активност писца утицала је на негативна опредељења књижевних критичара и читалаца. Сетимо се „национализма” Црњанског и његових критичара, сетимо се „национализма” Добрице Ћосића и његових нападача. Политичко одбацивање пратило је и Видосава Стевановића, Драгана Великића, Вука Драшковића због њихових радомрзачких ставова у јавном писању и говору.

Не може се подржати тврдња Велека и Ворена да „изјаве, опредељења и делатност једног писца никад не треба бркати са стварним друштвеним импликацијама његовог дела” (1985:121). Писац може различитим облицима јавне активности да утиче на број читалаца, а донекле и на тумачења његовог дела. Физички или идеолошки прогон писца такође може да изазове појачану пажњу на његово дело, као и обрнуто: смањивање пажње за дело због антипатриотских ставова писца. Уосталом има више примера да је чак и Нобелова награда за књижевност додељивана оним писцима који су били жртве комунистичког или неког другог репресивног поретка власти.

Политичко опредељење читаоца. Политичко читање књижевног текста је једно од могућих читања. Право је читалаца да траже у књижевним текстовима одговор на нека политичка незадовољства или очекивања, као и да рђаву садашњост замене сјајном прошлошћу или неким футуризмом, посредством књижевности. Број издања и тираж неког романа поуздано сведоче о подударности између значења дела и укуса читалаца. Огроман тираж *Књије о Милутићу* Данка Поповића 1980-тих, или романа *Време смрти* Добрице Ћосића 1970-тих, остварен је без књижевно-критичке рекламе и јавних похвала. Штавише, у социјалистичкој Југославији ови су аутори били предмет идеолошких и политичких осуда.

Читалац једнако као и књижевник има своју политичку слику света. Уколико показује интересовање за политичке послове у друштву он ће на неки свесно-несвесни начин укључити свој политички поглед и на остварења духовне културе. Нико не можеда оспори политички приступ књижевном делу. Можемо оспоравити вредност таквог читања и селекције књижевних дела али нема начина да га уклонимо из регистра читања.

Читање књижевних дела на овакав начин, дакле идеолошко-политички, нарочито је присутан у време живота књижевника и његових књига. Ради се више о односу према савременом писцу, његовој неуметничкој егзистенцији а мање о делу. Али, како време пролази, како књижевник умире, а његово дело наставља да живи у складу са успехом да издржи „сусрет са заборавом” (Ескарпи), политички чинилац рецепције слаби. То што су Кнут Хамсун или Луиђи Пирандело подржавали тоталитарну идеологију, савремени читалац не узима у обзир приликом вредновања њихових дела. На исти начин, писац који је био у затвору због свог политичког деловања није самим тим стекао славу и безусловно вредновање.

Пардигматична је полемика Црњанског са представницима социјалне литературе у Југославији 1932, године. Због ставова о страном (комунистичком) књизи, Црњански је нападнут као политичка личност али је и његово књижевно дело оцењено као безвредно (због јавног става о страном књизи). Написано је да његове књиге нико не чита па се зато буну против стране књиге. „Развојна линија Милоша Црњанског кретала се последњих година убрзаним темпом у правцу крајње реакције. Видљиво је то већ у *Сеобама*” (Милан Дурман). Стеван Галогача је оценио личност Црњанског као „кулачки менталитет” који се јасно препознаје у стиховима. Галогача цитира ове стихове као доказни материјал: „Душа је моја богат сељак/пијан весељак/у завичају”. Богомир Херман, са марксистичким подучавањем, пише да данашњег човека не занимају потуцања Вука Исаковича под ратном заставом аустријског цара. Он не мари за „свраб славјанштине Вука Исако-

вића”. Социјална књижевност („једна страница ‘Слуге Жана’”) више приања уз човека него све оно што пишу „сва та господа Црњански!”. Аугуст Цесарец приговара Црњанском да не познаје „материјалистичко-дијалектичку анализу и интерпретацију књижевности”. Лишен овог знања материјалистичке филозофије и дијалектике, Црњански је и свој таленат упропастио као какав „еванђеоски грешник² (Аврамовић, 2007).

Оно што је хранило публицистичку агресивност свих следбеника социјалне литературе била је њихова бескрајна увереност да су они у поседу коначног сазнања књижевног стварања и историје књижевности. А то знање се сводило на то да се књижевно дело оспорава, обезвређују и одбацује због јавних културнополитичких ставова писаца.

Обичан читалац није обавезан да образлаже свој вредносни суд као и они који су књижевно-теоријски образовани. Др Светлана Слапшак може да напише да је „Добрица Ћосић писао траљаво и неписмено, некултивисано и недоучено, увек са позиција моћи, претенциозно и без трунке занимања за поступак и форму, без дистанце и хумора.... За Ћосића је књижевност била продужета политичке моћи”. („Част Срба у рату браниле су жене”, „Данас”, 19.1. 2017). То су речи описне, без доказне снаге, али то је само једна од рецепција књижевности.

Политичке прилике у друштву. Политика као спољашњи оквир моћи дефинише неке услове постојања књижевног стваралаштва. У једној традицији европског мишљења о књижевности, коју је утемељио Платон, а протеже се до тоталитарних режима 20. века – фашизма, националсоцијализма, стаљинизма, књижевност се доводила у висок степен зависности од државне власти. Политичка власт је инструментализовала књижевно стваралаштво, при чему се није застајало на „идејној садржини” већ се ишло у прописивање форми и стилских праваца.

Ако је „дијаграм успеха једне књиге... углавном друштвена појава” (Велек и Ворен, 124) онда је то још један доказ да разне

околности у друштву могу да усмере рецепцију одређеног књижевног дела. Политичке прилике једног друштва, у краћем или дужем раздобљу, могу пресудно утицати на „дијаграм успеха једне књиге”. Довољно је присетити се југословенског политичког и књижевног искуства. После Другог светског рата, некомунистички писци су били вредносно оцењени на најнегативнији начин (Марко Ристић о Црњанском и Растку Петровићу) одбачени и забрањени за штампање.

Дејство политичког у рецепцији откривамо и током ратног расплета југословенске кризе. У иностранству је књижевна и политичка јавност показала појачано интересовање за књиге Иве Андрића у нади да ће у њима пронаћи кључ за разумевање ратног сукоба на простору бивше Југославије, посебно БиХ.

Читање муслимана или Бошњака дела Иве Андрића после 1990. године може се разматрати као случај идеолошко-политичког читања његових романа али и као резултат промењених државних околности. Андрић је читан у СФРЈ у БиХ на естетско-књижевни начин. Није било негативне рецепције у политичком значењу овог појма. Са раздијањем СФРЈ, муслиманско-бошњачка интелигенција се окомила на Андрића – књижевника као великог њиховог непријатеља. Филозоф Мухамед Филиповић се прочуо по тврдњи да је Андрић нанео више штете Босни него све окупаторске војске. А врхунац политичке дисквалификације Андрића као личности и књижевника је књига Русмира Махмутџеџајића: *Андрићевство: прошив етике сјећања* (Клио, 2016). На промицији те књиге у Мостару речено је да су Андрићеве књиге имале за резултат „геноцид над Бошњацима” („Андрића пореде са Хитлером”, „Политика”, 13. јануар 2017). Овакав извештај је демантован од стране учесника ове трибине, али остала је теза да су „стереотипни прикази муслимана у Андрићевим делима била средство за генерисање предрасуда, те су коришћени као наводне чињенице, нарочито у време агресије и геноцида у Босни од 1992. до 1995. године” (Нерин Диздар, „Политика”, 19 јануар 2017, стр. 23)

Таква рецепција дела (и личности) Иве Андрића само је потврда произвољности у савременом искуству читања. Нема никаквог ауторитета, све се може облатити и обезвредити. За тако нешто није потребна компетенција, стручно знање, аргументација. То су тврдње са речима које не прати доказљивост.

Ево и другог политичког читања књижевног дела. У *Горском вијенцу* су „корени геноцида према Бошњацима... Што се нас Бошњака тиче, то је дјело које позива наше суседе на геноцид”. Због тога треба да се забрани изучавање и читање *Горској вијенца* у БиХ, у Црној Гори и другде. То су речи некадашњег врховног поглавара Исламске заједнице и председника светског бошњачког конгреса Мустафе Церића („Церић: Треба забранити читање *Горској вијенца*, „Политика”, 21. 1. 2017).

Ова два примера политичког читања књижевних дела доказују две ствари. Прво, оваква политичка рецепција Андрића и Његоша појављује се у новонасталој БиХ а није се чула у СФРЈ. Зашто? У систему једнопартијске власти и контроле јавног мишљења није се могла појавити критика (блаћење) признатих књижевника и њихових дела. Осамостаљивање муслимана у политичко-националном смислу, дало је крила одбрани бошњачке посебности која иде до оспоравања фикционалних уметничких творевина и њихових аутора.

Друго, читање књижевних дела је произвољан чин. Ниједна норма естетско-књижевна не обавезује читаоца. Учитавање политике је повезано са интересима и вољом. Тако, може се прочитати оно што се хоће и жели. Русмир Махмутџахајић и Мустафа Церић читају по свом и могу да прочитају шта им је интерес и воља. Знање о књижевној структури и уметничке вредности су за овакве „тумаче”, без великог значаја.

Политичко читање књижевности задесило је и руске писце у прошлом веку. Максим Горки је био певођен на све велике језике света. После повратака у СССР његове књиге је прекрила тама, више нису објављиване. Слични удес задесио је и роман Никлаја

Островског *Како се калио челик* (преведен на 78 језика), или роман *Тихи Дон*, Михаила Шолохова (преведне на 55 језика). Тако је било све до 1938. године а онда је укинута превођење совјетске књижевности. Едуард Лимонов је превео на двадесет језика све до 1991 када је подржао Србе у босанском рату. Књиге Захара Прилепина су биле превео на 25 језика, а после рата у Украјини (подржао Русе) прекинута је књижевне рецепција а настала политчка окупација књижевности („Књижевни поглед кроз гвоздену завесу”, „Печат”, бр. 74, 2022)

* * *

Зашто је политичко опредељење читаоца и писца као и политичка ситуација друштва значајна за вредновање књижевних дела? Зашто је политика елеменат духовних феномена?

Мишљење није производ само разума и логике. Као део психичког садржаја оно је повезано са емоционално-вољним импулсима у животу сваког човека. Разнолики интереси такође обликују мишљење о стварима. У односу према било ком феномену стварности, духовним производима једнако као према економској организацији друштва, мишљење може да изражава пожељност, а не реалност. Такво мишљење је затворено за објективно сагледавање предмета већ је заинтересовано за оне елементе који разарају и негирају објективност. Уосталом људско понашање се регулише митовима, традицијом, вером у вође и надприродне силе, имитацијом, новотаријама, логичким закључивањем. Када је реч о српској култури, ово сазнање треба допунити чињеницом да у књижевност и политику улазе припадници различитих професија (међуоднос различитих професија) а за те делатности није потребна одређена квалификација, диплома или стандард квалификације

Политичко мишљење о књижевним феноменима, укључује један елеменати ирационалног, онако као што, по истраживаима Карла Манхајма, у самој политичкој делатности егзистира ираци-

онални елеменат. Зашто ирационални елеменат? Зато што и књижевност и политика садрже потенцијале осећајног, доживљајног постојања. У књижевности нема аргумената, а политика је у својој суштини борба, сукоб, политика је откривање колективног и индивидуално несвесног у јавном деловању.

ДА ЛИ КЊИЖЕВНОСТ ДОПРИНОСИ САЗНАЊУ ПОЛИТИЧКИХ ПОЈАВА?

У овом раду предмет анализе је испитивање неколико тврдњи о књижевности као духовном производу који је релевантан за сазнање и политичких појава. Неке од тих тврдњи гласе овако: 1) књижевно дело је истинито сазнање стварности; 2) књижевно дело шири идеју слободе; 3) књижевна дела описују начини помоћу којих се одржавају тирански и ауторитарни режими; 4) на поруке старе и нове књижевности позивамо се ради потпунијег откривања тамних страна политике; 5) великим књижевницима се може поклонити исто поверење као и великим политичким мисиоцима.

Какви су аргументи за ове тврдње? Аутори оваквих тумачења социополитичких наводе велики број историографских, филозофских, књижевних дела, али није јасан начин на који се ова веза књижевности и стварности потврђује. Можда би за оваква истраживања било корисније да се једно дело анализира и покаже његов допринос у разумевању политике. Тако бисмо, у већој мери, открили ту суптилну, увек загонетну и тајанствену везу између различитих духовних, стваралачких, интелектуалних и практичних творевина.

Реч је, дакле, о односу науке и уметности, политичке науке (социологије) и књижевности. Да ли су границе између ових области знања и духа тако прозирне и пропустљиве да се остварује висок степен мешања? Штавише, да ли једнако доприносе сазнању истине. „Основа теза је да историографска дела која анализирају и описују јединствене политичке појаве, да лепа књижевност, која људске судбине и политичке ситуације приказује у сликама, сво-

јим специфичним *присциујима* и *методима* (подвукао З. А.), доприносе потпунијем сазнавању и разумевању онога у политичком животу што филозофија и друштвене науке изражавају појмовима” (Становчић, 2005:93).

Да бисмо одговорили на ово значајно питање духовне културе, морамо да размотримо неке кључне појмове као што су знање, истина, симбол, књижевност и политика. Са прецизно одређеним појмовима приближићемо се сложеном проблему односа стваралачких, уметничких, социјалних и политичких идеја и њиховом међусобном односу али и односу према стварности.

* * *

Када покушавамо да одредимо појам знања, увек се сусрећемо с потребом да одговоримо на питање шта је чињеница или шта је истинита тврдња. Можемо одмах да одговоримо да је чињеница све оно што чини исказ истинитим или лажним. Она припада свету објективног, проверљивог, чулног. Знање се темељи на опажању. Берtrand Расел доказује да се највиши степен знања налази у чињеницама опажања и у уверљивости аргумената који се на њима заснивају. Када степенује знање, он, наравно, полази од чулних опажаја, па иде преко живих сећања, веродостојности и кохерентности уверења. У својој књизи *Људско знање* (1961) Расел разликује неколико врста знања: 1) знање чињеница, 2) знање општих веза између чињеница, 3) теоријско знање, 4) практично знање, 5) опште, 6) индивидуално, 7) безлично, 8) лично, 9) непосредно, 10) знање путем описа. Овакво разликовање знања биће нам од помоћи за разматрање нашег проблема. Да ли између различитих људских знања постоји повезаност или такав степен аутономије да се осигурава препознатљивост одређеног знања?

Шта подразумева под истинитим знањем Карл Попер? У књизи *У истрајању за бољим светом* (1998) Попер заступа тезу о истини као кореспонденцији: само онај став који се подудара са чињеницом може претендовати на објективну истину. Истина није нешто

достигнуто већ знање које се непрестано усавршава, а то је могућно посредством критике.

На разлику између здравог разума и научног знања указује Михаило Марковић у књизи *Филозофски основи науке* (1981). У основи знања налази се здрав разум, али оно је на површини ствари и погрешиво је у високом степену. Знање које ствара наука је најпоузданије и подразумева разумљиве језичке исказе, логичку кохерентност, искуствену проверљивост и практичну примену.

Када расправљамо о знању, ми на неки начин расправљамо и о истини. Постоје различите теорије истине (кореспонденција, очигледност, кохеренција, прагматизам), али кључно за сваку теорију истине је питање: које услове треба да испуни тврдња (исказ, уверење, теорија) да би била истинита? Општи услови су постојање језичког смисла, кохерентност, проверљивост (верификација). Знање је, како би рекао Карл Попер, трагање за истином и увек постоји тензија између знања и незнања. Појам незнања може се одредити двојачко – као нешто што не знамо и као заблуда, привид, предрасуда.

Да ли је тачна тврдња да се до истине стиже преко књижевно уметничких дела? У раду који је овде предмет критичке анализе тврди се да је „књижевност незаобилазна за онога ко хоће да сазна истину” (Становчић, 2005:113). Видели смо како ауторитети научног знања и филозофи науке одређују појам знања и истине. Књижевно дело је производ фикције, маште, фантазије, а не чињеничког увида. Чињенице су у књижевном делу у функцији естетике и маште. Ово значи да се могу мењати, преобликовати, али по законима фикције и лепоте, а не по принципима логике и чињеничке основе логичког исказа.

Да размотримо сада проблем човековог односа према стварности чији је део и политика. Знамо да тај однос није непосредан. Одређене форме знања и симболике испуњавају овај простор. Разликујемо објективно и субјективно искуство. Док ово друго искуство садржи опажајни и психички елемент, оно прво није везано за појединачно искуство и представља резултат интересубјективног деловања.

О стварности и политичкој стварности мислимо помоћу појмова, дакле апстрактних свесних садржаја. Знамо да је појам свест о *ојшћем* и *констџанћном* у пролазном. Само нам појмови обезбеђују рационално остваривање практичних циљева. Али, не посредују само појмови између човека и стварности. И симболи имају ту улогу. Појмове користи наука, а симболе култура и уметност. (Они који праве разлику између дискурзивних и недискурзивних симбола у прве укључују науку а у друге уметничке метафоре.) Лесли Вајт у књизи *Наука о кулћури* (1970) тврди да целокупна култура има симболички карактер – језик, вера, обичаји, традиција. Без симбола, изричит је Вајт, не би било ни културе. Ако симбол одредимо као знак у коме видимо и „нешто друго, или налазимо нешто што други не откривају, онда то не може да буде истина у логичко-научном смислу. То „другачије” је заправо симбол, дакле, реч, број, слика, нота, итд., а то нас уводи у велики проблем субјективног тумачења (разумевања) значења конкретног објекта.

Михаило Марковић у књизи *Дијалекћичка теорија значења* (1971), тврди да симболи имају двоструку релацију: 1) према објекту који означавају, 2) према облицима психичког живота које изражавају. Кључно место у разумевању проблема симбола је његова интерпретација од стране субјекта. Симболи *изражавају* стварност (искуство), али се и односе према формама психичког живота субјекта који је у стању да га *интерпретира* (уметност, ре-

лигија, обичаји). Ево како то изгледа на примеру језичких симбола. Речи могу да буду директни (трава, камен) и индиректни симболи (слобода, правда, храброст). Али, језик је повезан са значењима која слушалац или читалац интерпретирају. У језичким симболима налазимо: а) одсуство сличности са означеним објектом; б) релативно стална значења; в) синтаксичка правила; г) значења речи се могу дефинисати; д) језик може да говори о језику. Можемо да закључимо да је уметничко обликовање искуства немогућно замислити без симбола: мисаоно–емотивно, буквално–привидно, скривено–дубинско, лично–друштвено. Уметност је разумевање, емотивни доживљај и естетско уживање у значењима речи, боја, облика, тонова, покрета.

Овде се отвара питање значења. Све што човек чини или духовно обликује има неки отворени или скривени смисао, односно значење. Уношење смисла у оно што чулима, разумом, интуицијом констатујемо у својој околини именујемо као значење. Човек опажа, осећа, мисли и спреман је да реагује. Значење носи субјективан печат. Михаило Марковић утврђује три димензије појма значења: 1) својства предмета, 2) изражавање субјективних осећања, 3) препорука става или активности. Свако значење може да буде субјективан или објективан акт. Уколико сматрамо да су предмети и симболи неповезани са менталним операцијама човека и материјалном стварношћу, да поседују идеалну суштину, онда је реч *објективним* актима значења.

Међутим, утврђивање значења симбола, понашања и предмета увек је велики проблем. Ако узмемо било који уметнички симбол, лако ћемо открити лепезу значења: мисаоно–емотивно, буквално–привидно, скривено–дубинско, лично–друштвено. Било који сложенији симбол подлеже тумачењу, а то значи да је повезан мишљењем, опажањем, осећањем. Дакле, можемо да закључимо, човек ствара и интерпретира значења симбола (језик, музика, слика, покрет, активност...).

Сада прелазим на средишњи проблем овога рада – однос политике и уметности, односно књижевности. Овај осврт је неопходан да би се одговорило на питање с почетка ове расправе: да ли је књижевност (одређена врста књижевности) истинито знање и да ли књижевност доприноси нашем сазнању политичких појава?

* * *

Укратко о природи односа између политике и књижевности (уметности). Човеков живот се дели на јавни и приватни. Док јавни припада политици, приватни се бави породицом, религијом и економијом. Где спада књижевност? Питање је реторичко. Уметност је приватна „ствар” која може, а не мора да се појави у јавности. То је на добар начин у теорији књижевности истакао Волфганг Кајзер у књизи *Језичко уметничко дело* (1973) да је роман „приповедање о приватном свету у приватном тону”.

Поред онтолошке, постоји и сазнајна разлика између политике и књижевне уметности. Знање које користи политика увек је у функцији променљивих практичних интереса ужих или ширих друштвених група. Књижевно/уметничко дело је по свом карактеру *sui generis*; у самом чину уметничког стварања настаје једна сложена предметност. Сазнајни инструменти књижевности/уметности нису појам већ интуиција, знање се конституише у медију уметности. Према томе, истине уметничких дела нису политичке, а још мање научне истине. Речи, слике, тонови у уметничком делу нису дословно истинити; они нису логичке тврдње. Велек и Ворен у својој *Теорији књижевности* (1985) тврде да се исказ у каквом историјском или неком Балзаковом роману – исказ који, чини се, даје „обавештење о стварним збивањима – битно и значајно разликује од истог обавештења у некој историјској или социолошкој књизи”.

Уосталом, подсетимо на основне карактеристике уметности, па према томе и књижевности. Најпре, то је особена и непоновљива употреба симбола. Уметност је увек на извору имагинације,

стварност уметничког дела се не поклапа са стварношћу физичког и историјског света. Основна сврха уметничког дела је тежња ка лепом, ка „постигнућу по себи”. Према томе, основна разлика између уметности и политике је у томе што уметност тежи лепом, а политика власти и моћи. У историјском искуству углавном је уметност/књижевност била средство политичке моћи, а не обрнуто.

* * *

Како је у том односу књижевност могла да буде истина о стварности и како је она доприносила сазнању политичких појава? Политика то је власт, интерес, борба, сукоб, интеграција за опште добро или неки партикуларни интерес. Политичари се боре за власт да би остварили одређене социјалне, економске и индивидуалне вредности, односно животне потребе и хтења различитих друштвених група. Једна од суштинских карактеристика политике је снажна присутност ирационалног елемента. Ни у једној области човековог живота нису тако преплетени волунтаризам и рационализам као што су у политици. У њој се преплићу страсти и начела: љубав према слободи, једнакости, независности преплићу се са посебним интересима, даје се предност људима а не идејама, појединачно влада над општим, користи се оштар језик, важније су консеквенце од начела. На терену политике испољавају се страсти, нагони, завист, ласкање вођи и народу, инат, мржња. Док начела хоће да ограниче власт народа, страсти желе да је неограничено шире.

У политици, по истраживањима Карла Манхајма, постоје две врсте знања – једно се може научити из историје, науке о држави, социологије идеје, психологије маса, а друго је практично делање о ономе што настаје. „Политичко делање је суочено са тренутним стваралачким елементима и труди се да из набујалих сила обликује оно што ће остати” (Карл Манхајм). Реч је о знању *sui generis*, знању које је о ономе што настаје, што тече. У том настајућем зна-

њу нема толико логике колико воље; вредновање, поглед на свет такође структурирају мишљење.

Поред специфичног знања, у политици се доносе важне одлуке, а то је нешто што је најсложенији део јавног посла. У политици је најважније и најтеже донети одлуку како у области уставности и законодавства тако и у сфери одређивања правца друштвеног кретања, поводом конкретних политичких догађаја, у погледу заштите људских права и слобода.

Политичар је човек који тежи за влашћу да би остварио своје идеје о друштвеним вредностима и установама. Ко закорачи у политику тежи моћи као средству за остваривање општих или егоистичких циљева. Борба за власт имплицира одговорност. Политичар доноси одлуке и чува али и ствара традицију. Он поседује интелигенцију и карактер, припада одређеном партијском програму и користи (не)часна средства. О томе је убедљиво писао Макс Вебер.

Не постоји политика без организовања људи. Политичко организовање је услов политичког живота. Свака политичка партија се бори за власт или да сачува власт и притом користи различита средства. Оне организују, стварају и изражавају политичко мишљење народа и усмеравају гласове на кандидате.

* * *

Када смо осветлили основне појмове знања, симбола, истине, књижевности и политике, можемо се упутити у разматрање нашег проблема: Како књижевност доприноси сазнању и разумевању политичких појава? Да ли се то односи на карактеристике политичког знања и мишљења (Манхајм)? Да ли нам осветљава начин одлучивања? Да ли слика моралну страну политике? Да ли објашњава, разумева политичку личност? Да ли описује рад политичке партије? Да ли разоткрива идеологију?

Овим политичким појавама се не бави књижевност. Ову уметност, када је феномен политичког у питању, интересује пре свега трагична судбина књижевног јунака, стил и језик којим обликује своју причу и своје јунаке, уметнички поступак. Књижевност је производ фикције и када рачуна са документима. Али, допустимо могућност да се књижевност „бави” политиком и политичким појавама.

У историји сваке националне књижевности може се лако препознати једна струја „уметности речи” која конституише своја значења на темељу политичких чињеница, догађаја или имагинација (пример је Орвелова књига 1984). Од дејства политичког не мора да буде поштеђена ниједна књижевна врста. Политичка стварност и политичке идеје транспонују се у уметност посредством свих елемената књижевне структуре. Књижевни ликови се могу индивидуализовати политичким идејама као, примера ради, у роману Томаса Мана *Чаробни брег*.

Да ли постоји политичка књижевност (роман, поезије, драма)? Шта подразумевамо под појмом политички роман? Ако постоји витешки, авантуристички, филозофски, друштвени, психолошки, историјски и друге врсте романа, питање о политичком роману би било непотребно. Ипак, устезања нису мала да се међу књижевним врстама препозна и политички роман, песма или драма. Нема оправдања за такво избегавање стручних судова. Није мали број књижевних форми које су у структури свог текста имале политичка значења као доминантна. Политички догађаји, ликови, фабула, политичке идеје су структурни део, по правилу, великих књижевних остварења. Присетимо се *Чаробној брега* Томаса Мана, или романа *Зли дуси* Достојевског. У српској књижевности политика је била један од водећих мотива. Сви смо читали *Проклећу авлију*. Данашњи читалац зна за роман *Кад су цветјале њикве*, или романе *Књија о Милујшину*, *Деобе*, *Време зла*, *Време власи*. Или забрањену збирку песама *Вунена времена*. Или незабрањену збирку песама Тиодора Росића *Одбрана од власи*. Нема разлога за

теоријска двоумљење када је у питању књижевна одредница политички роман. *Политичка ишћања* у структури књижевног дела су човек и његова судбина у знаку власти, моћи, општег добра, ратова. Разуме се да самим тим што је политички роман књижевни текст, он мора да садржи неке уметничке особине. Избор из језика, уверљивост ликова, пластичност карактера, психолошка мотивација, дијалози, описи. За уметничку успешност политичког романа није неопходно политичко искуство писца, али одређено политичко образовање и неки вид интересовања за политичке ствари, свакако је потребно да писац поседује у својој личности. Политички роман не развија никакву политичку тезу, нити се узима за политичке вредности. Романописац не користи дело да би саопштио свој политички поглед на свет.

Међутим, ово још ништа не говори о политичком знању као функцији књижевности. Књижевно дело се не чита као сазнање, већ као остварење идеје лепог. Политичко читање књижевног текста је једно од могућих читања. Право је читалаца да траже у књижевним текстовима одговоре на нека политичка незадовољства или очекивања, као и да рђаву садашњост замене сјајном прошлошћу посредством књижевности.

Дејство политичког у рецепцији откривамо и у току ратног расплета југословенске кризе. У иностранству је у току рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године књижевна и политичка јавност показала појачано интересовање за књиге Иве Андрића и Милоша Црњанског, у нади да ће у њима пронаћи кључ за разумевање ратног сукоба на простору бивше Југославије (Аврамовић, 3. 1994).

* * *

Каква је природа везе између књижевности и политичких појава, односно политичких појмова. То, наравно, није каузална веза. Да ли је то „надахнуће”, „обогаћивање”, појмова политике од стране књижевности? Да ли политичке и правне идеје више нала-

зе „извор надахнућа” из политичког и друштвеног живота или из књижевних облика? Реторичко питање. Ово друго захтева озбиљну аргументацију. Примера ради, није јасно зашто би бајка *Царево ново одело* била „извор надахнућа” за политичке идеје о природи власти. Са теоријског становишта било би значајније да се покаже како је условљена та веза.

Појмови „утицај”, „надахнуће”, „обогаћивање” прилично су мутни и неоперативни за анализу тако замршених односа између различитих облика духовне културе. Везе између књижевности и филозофије и између књижевности и политике нису прозирне. Загонетно је питање утицаја. Шта све може да утиче на наше идеје? Све, баш све. Од обичног разговора на улици до неког сећања. А мноштва утицаја нисмо ни свесни. Потребна је пажљива анализа евентуалног утицаја Достојевског на филозофе (Ниче, Ками) и научнике (Фројд, Адлер). На кога се позивао Николо Макијавели? На књижевна дела или на конкретне историјске догађаје и личности? Руска култура је специфична у погледу духовних веза и доноса. Књижевност је била водећа уметност и често се преплитала са филозофијом.

Дакле, када разматрамо природу утицаја књижевности на политику, ми се увек крећемо у сфери претпоставки. Никада нисмо сигурни у конкретну везу али начелно можемо мислити да она постоји. Зашто то не могу бити поставке, то да књижевна дела обогаћују оно што нам пружају појмовни оквири и научни категоријални апарати којима се служимо? Из више разлога: 1) читалац, а ни аутор књижевног дела не чита истовремено једну и другу литературу; 2) постоје два мисаона и емотивна односа према стварности; 3) постоје два изражајна средства: појам и симбол, слика; 4) постојање једног примера утицаја не значи да он важи уопште; 5) увек имамо два тумачења, две рецепције; 6) могуће последице – отвара се пут политичком мешању власти у књижевност.

Каква је сазнајна улога књижевности у односу на политичке феномене? У теоријским радовима се откривају корени, идеје,

политичка организација тоталитаризма, фашизма, стаљинизма и других облика политичке власти (да ли и демократских?) као и улога страха и насиља у политици. Појмовна одређења (облика тоталитаризма) могу да се „повежу и допуне сликама које са убедљивошћу дају књижевна дела чији су писци закупљени сличним темама и проблемима” (Становчић, 2005:115). Тврди се да књижевно дело може да опише како се одржавају тирански и ауторитарни режими, цензуре, киднаповања, монтирана суђења. За ова сазнања значајније су политичке биографије писаца (Солжењицин, на пример) од њихових књижевних дела.

Размотримо следећу тврдњу: „Сликама, ликовима, ситуацијама, давањем атмосфере, осећања, мотива и другим детаљима књижевност обухвата оно што није лако обухватити чак ни најбољим теоријским расправама” (Становчић, 2005:97). Не откривамо доказ у овој тврдњи. Из ње произлази став да се ради о две сазнајне равни – уметничкој и дискурзивној. Ако би било тачно да књижевност „обухвата” више од теорије, онда би теорија била непотребна, заправо другоразредна у односу на уметност. Није спорна тврдња да књижевност обликује политичке догађаје и личности. О политичким стварима може се писати, и углавном се пише, у другим жанровима – мемоари, публицистика, новинарство, политички есеји (Аврамовић, 1994). Теоријско мишљење може све то да користи, а посебно су значајна оригинална документа на основу којих се предузимала нека политичка радња. Политичка стварност утиче на формирање политичких појмова. Али, књижевни текст као облик друге, фикционалне стварности нема таква утицаја на појмове какав имају други жанрови.

Друга потешкоћа је у неразликовању књижевних родова. Поетски, драмски и прозни текстови немају једнаку тежину у било каквом „разумевању” стварности, па према томе и политичке.

Трећи приговор тицао би се сазнајне ваљаности описа политичких средстава у књижевном и некњижевном тексту. Да ли јед-

но књижевно дело може да опише технике владања као што је то учинио Николо Макијавели у свом *Владаоцу*? Наравно, не може.

Шта политичкљ знања могу добити од књижевности? Каква је корист и вредност књижевне уметности за политичко знање. На ово питање се не може са било каквом поузданошћу одговорити. Не зна се у којој то тачки се додирују политички појмови и књижевни симболи. Ако се тврди да велика дела књижевности „обогаћују”, „помажу”, „надахњују” појмовни оквир и категоријални апарат, да ли то значи да дискурзивни мислилац треба да чита књижевна дела како би обогатио своје појмове?

Исту недоумицу ствара тврдња да су књижевно уметничке слике „допуна и извор надахнућа за поједине политичке правне и друге друштвене идеје” (Становчић, 2005:104). Основна тешкоћа оваквих и сличних тврдњи је у томе што имамо посла са једним необичним кретањем идеја. Књижевна надахнућа су у тексту. Тај текст долази у руке неком читаоцу и под условом да је открио политичка значења, треба да га преведе у политичку праксу. Ту се идеје мешају, а политички појмови треба да нам објасне структуру и функције неке политичке појаве. Стварно, запетљано! У том кружењу на путу од књижевних идеја до политичке праксе и обрнуто крче се бројни путељци, скретања која се могу реконструисати у различитим читањима. А ко ће то сазнати? Читање и разумевање су једна тајна која се односи на оне који читају. Замислимо читаоца који чита роман (који, какав?) и запитајмо се шта разумева о политици. Чак и изразито политички романи писани су пре свега са естетском сврхом. Хамлет или Магбет су дела која обликују тему власти али кроз једну психолошко-моралну и индивидуалну призму која је у функцији естетског, а не политичког. Читалац књижевног дела пре свега тражи лепоту, хоће да доживи чулни облик лепоте. Њега мало занима да ли је Верховенски из *Злих духа* одраз стварног револуционара Сергеја Нечајева? А у теоријским и публицистичким делима он тражи знање о политици.

Анализирајмо и ову тврдњу. „Књижевна дела пластично представљају људске проблеме и пружају драгоцену знања о животу, па и политичком, те доприносе разумевању политичких идеја, институција и политичког живота уопште, односима међу људима, као и чиниоцима који представљају услове и узроке и утичу на политички живот. Велика дела третирамо као аутономно стваралаштво, које представља допуну или тумачење неких теоријских идеја, иако то није циљ књижевности” (Становчић, 2005:105).

Најпре, постоји и књижевност која никако не „представља људске проблеме”. То је она која пише о стварима, сновима, машти. Постмодерна књижевност је књижевност без јасног значења. Појам разумевања је тешко операционализовати у односу књижевност–политика. О непрозирности „доприноса разумевању политичких идеја” било је речи напред. Књижевност је последња духовна делатност која открива узроке политичког живота. Коначно, ако је књижевност аутономно стваралаштво, онда њен циљ није допуна тумачења теоријских идеја. А тек следи питање: шта мисли читалац, како он тумачи дело?

Оваква одбрана аутономије књижевности превиђа се у тексту који је овде предмет критичке анализе. Упорна одбрана утицаја књижевности на разумевање политичких појава може се тумачити и у негативном кључу. Управо ова теза је била ослонац свим репресивним мерама недемократских власти према књижевности. Ако се у књижевности могу препознати стварни ликови из живота и политике, онда је „оправдана” судска и политичка интервенција у поље књижевности. Ево могучних политичких импликација књижевног текста: „Поменути ликови представљају персонификацију одређених идеја, за њихова имена и дела везани су читави низови појмова који су изведени проширивањем и уопштавањем (универзализовањем) индивидуалног искуства на ниво парадигматског, а њихове судбине су осветљене у контексту друштвених сила и односа...” (Становчић, 2005: 110). Управо су овако судски

(политчки) тумачи читали књигу песмам *Вунена времена* (1980). Како се другачије може разумети чувени случај Гојка Ђога?

* * *

На основу анализе основних појмова којима истражујемо однос књижевности и политике можемо да закључимо: 1) Књижевна и политичка знања се суштински разликују. Између политике и уметности, као што је то Аристотел уочио, постоји суштинска разлика. Политичка делатност је прагматична по својој суштини, она тежи власти над људима и стварима ради општих или појединачних интереса. Вештина политике, за античке филозофе, била је у налажењу општег добра једне нације. Уметност је у Аристотеловој класификацији знања *poiesis*, односно вештина стварања онога чега нема у природи. Она је моћ интелекта и маште да обликује (не)посредну грађу. Помоћу једне особене конструкције, уметност ствара илузију живота. 2) Истина у уметности или књижевности је уметничка истина, фикционална, из маште изведена, а политичка истина је прагматска и „истинита” је онолико колико је успешна у освајању власти и остваривању циљева. Нема оправдања за тврдњу да је књижевност истина о стварности. Њен исказ не кореспондира са чињеницама. 3) Књижевно дело је симболичко и увек је ствар тумачења и интуиције. Политичке појаве се сазнају појмовима, а понекад интуицијом. 4) Није јасна граница између биографије књижевника и значења књижевног дела.

Књижевност нам може допринети разумевању политичких појава али у ретким појединачним случајевима, и та реткост је условљена рецепцијом. Свако ко чита политичку литературу добиће одређена знања о феномену политичког. Сваки читалац књижевног дела имаће различит доживљај, различито разумевање, различито читање. А ако је реч о међуутицају књижевних дела (аутори) на политичка дела (актери), то се мора прецизно истражити и показати. Није поуздано сазнање да аутори тачно идентификују уплив политичког као и друге духовне утицаје на своје

дело. Идеје, дух, свест, подсвест имају неке своје недокучиве везе. Можемо рећи да све има снагу доприноса. Неке идеје мање неке више. Али, то је тривијалност и ништа не објашњава тврдња да све доприноси свему.

Последица става да књижевност надахњује политичко сазнање је могућност за директно мешање политичке власти и идеолошких оцена у књижевно стваралаштво. Ако једно књижевно дело доприноси разумевању актуелног антидемократског режима, онда тај режим добија сазнајно оправдање да прогања и аутора и његово дело. Да ли је власт бившег режима Совјетског Савеза имала тај аргумент да прогања дело *Мајстор и Марјарийша*?

Уколико станемо у одбрану тврдње да је књижевно дело аутономно и да представља естетски идеал а не допринос истини политике, онда се ускраћује сазнајно право свакој политичкој власти да се меша у област књижевности.

Дакле, да закључимо. Може ли књижевност да допринесе политичкој истини и теоријском сазнању политике? Начелно, не доприноси. Запараво, не може ништа одређено да се тврди. Претпоставка је да се идеје из духовних области додирују и допуњују. Човеков дух слободно кружи. Али ако хоћемо научно да испитамо ову загонетку, потребно је да појединачном анализом докажемо постојање везе између књижевних текстова и политичких појава. Без оваквих испитивања остајемо у сфери неплодних дескрипција. Ово би био први корак. Други би се састојао у испитивању ваљаности сазнајне везе, уколико се она установи.

КЊИЖЕВНОСТ У ПОСТКОМУНИЗМУ

Један проблем прати књижевност од њених почетака – какав је положај књижевности у политичком поретку одређеног друштва. Разуме се, научно испитивање овог проблема мора да пође од релевантне грађе, од досадашњих истраживања предмета, од одређивања основних појмова, и методолошког програма. Ен-дру Барух Вахтел је у књизи *Књижевности Источног Еуропа у доба њосћкомунизма*, (Стубови културе, 2006, Београд) изабрао једну изузетно значајну тему за своје истраживање. Она није релевантна само за књижевност, политику, идеологију већ управо за разумевање односа између друштва/државе и уметничке књижевности. Отуда важност питања колико је утемељено испитивања о коме је реч. У којој научној парадигми је Вахтел одговорио сопственом задатку?

Појам књижевности у овој књизи се ограничава на фикционалне језичке творевине. Такво одређење се може прихватити али треба напоменути да се рачуна и на јавне ставове писаца о књижевним и некњижевним појавама.

Политички простор у коме се испитује књижевност већ изазива озбиљне недоумице. Источна Европа је идентификована као простор доминације СССР после 1945. године. За истраживача је то крупан залагај: тешко је, скоро немогуће остварити увид у национална књижевна стваралаштва иако је аутор имао сараднике у свакој земљи совјетског блока. Место СФРЈ и оно што је настало после 1990. године остало је некако недоречено у анализи односа књижевности и државе. Ово се може објаснити чињеницом да је, како се наводи у речи захвалности, водећи консултант за ове просторе био словеначки песник Алеш Дебељак. Нешто је

зашкрипало у почетној замисли – СФРЈ и њене националне књижевности нису припадале совјетском блоку, тако да искачу из уопштених закључака, а поготово је проблематично игнорисање разлика међу националним књижевностима. О томе ће бити још речи.

Када је реч о методологија рада на овом предмету, онда треба рећи да поред оправданог категорисања стратегија одговора књижевности на друштвене и политичке промене у државама Источне Европе, није могло другачије да се поступи у делу искуствене евиденције до поступком појединачних илустрација. Аутор је своје тврдње покушао да докаже дугим и садржајним анализама појединих књижевних дела. То, разуме с, у сазнајном погледу није довољно.

Основна тврдња Е. Б. Вахтела је да после 1989. године, односно са демократизацијом друштва и продором тржишта у овом делу Европе, долази до промене статуса књижевности Европе. После пада комунизма „положај књижевности у културној свести Источне Европе значајно се погоршао” (стр. 61). По његовом суду, у време државног социјализма владала је „књижевноцентричност”, књижевник је био херој, „чувар нације”, а са променама у друштву и држави долазе нови хероји на првом месту, пословни људи. До ове тачке то би се могло сматрати као објективан научни закључак. Али, на крају књиге аутор убацује и свој вредносни суд; „срећан је онај народ чија је књижевност изгубила општу важност” (стр. 262). Није лако разумети право значење овог става.

Субјективно вредносно опредељење избија и на другим местима ове књиге чији аутор претендује на научност. То се посебно односи на националне књижевности бивше Југославије. Очигледно је фаворизовање словеначке и хрватске књижевности. Анализа Прешерна и Адама Мицкијевича требала је да послужи илустрацији тврдње о књижевнику као националном хероју. А то је обичан труизам. Култура је увек центрирана око језика (и вере) и савим је разумљиво да се у историји сваке националне културе језик

појављује као носећи стуб заједничког живота, а језик је основно обликотворно средство књижевности. Овде се открива још једна слабост овог истраживања: као да све почиње од совјетског комунизма? Као да не постоји дуг историјски рад у језику и око језика у свакој култури?

Од српских писаца аутор указује на дело Данила Киша, у неодговарјућем контексту, и Давида Албахарија. У неколико наврата аутор убацује у текст, политичку сенку српских злочина у протеклим ратовима. Тамо где пише о Добрици Ћосићу као председнику државе, он се пита да ли ће Ћосић признати „одговорност за стварање чудовишта, српског национализма” а име му је „Милошевићеви злочини” (стр. 110). Тамо где пише о Едуарду Лимонову, тврди се да су област Републике Српске Крајине држале „српске паравојне снаге док их 1995. није истерала хрватска војска” (стр. 115). А поводом једног коментара политичког текста Лимонова у коме он критикује хрватску нацију, аутор додаје како се поред текста налази фотографија једне српкиње у маскирној униформи и пише „вероватно је то једна од оних храбрих Срба који ће убијати Хрвате у нападу” (стр. 196).

Већ ове успутне напомене показују да се над предметом односа књижевност и друштво надвила пристрасна политичка сенка истраживача. Тешко је поверовати да се један страشان злочин као што је истеривање и прогон дела народа са државне територије (Срба из Хрватске З. А.) именује као „паравојне српске снаге” а не аутохтоно становништво које се бори за своја права. Овакво незнање нипошто не оправдава аутора, а и тешко је поверовати да он не зна чињенице.

Највећи део ове књиге посвећен је анализи, по оцени аутора, начина на који су одговарали писци на измењену друштвену стварност. Он их именује као шест главних стратегија којима су се писци Источне Европе служили. Реч је о политичкој активности, национализму, интернационализму, новинарству, књижевној транзицији, популарна (књижевна фатастика?) књижевност. Чи-

тање ауторових анализа идентификованих стратегија књижевних одговора, показује да није реч о некаквом открићу нових чињеница осим, уколико се не ради о специфичности политичког времена. Али у историји сваке националне културе и књижевности увек је било сличних одговора на промене у друштву и држави (ове појмове Е. Б. Вахтел не разликује).

Стирање и политика ангажовање. Тешко је у исту равн ставити Хавела, Ђосића и Лимонова. Однос писаца према политици обележје је сваке модерне културе. Неки су се ангажовали у облику јавног писања о политици, неки практично-делатно. Зашто би Андре Марло био нешто друго у односу на Хавела или Ђосића? Једино што није имао функцију председника државе али био је министар у влади. Писац је у разним временима, у разним системима преносио симболички капитал из области културе у политичко поље деловања.

Неколико примера политичког ангажовања књижевника у посткомунизму, показује да се у једном особеном историјском раздобљу, појављују писци као личности промене. Али и пре комунизма писци су деловали кроз државну службу, а у земљама изван Источне Европе (Латинска Америка) били су политички активни. Питање је заправо како су они то чинили. Када је реч о Србији, онда треба рећи да је цео двадести век у знаку тесне везе књижевности и политике (Аврамовић, 2007).

Стирање и национализам. Овај део је прилично конфузан. Тврди се да се национализам изражавао у књижевностима источне Европе и пре велике промене 1989. године. Наравно, питање је како се дефинише национализам. Крајње необично: „националистичка књижевност обухвата свако дело које покушава да дефинише особености дате нације, било то у области националне историје, судбине, или душе” (стр. 124). Ово директно противречи чињеници да је свака књижевност урођена у национализам већ самим језиком који користи. У овом делу аутор се бави делом

Данила Киша као антинационалистичким, али без минималног познавања суштине полемике која се водила

(видети књиге Драгана Јеремића *Нарцис без лица* и Кишов *Час анатомије*). Да са појмом национализма није баш све јасно потврђује и тврдња аутора да постоје дела која садрже шовинистичке ставове. То би био неки други жанр а не уметничко књижевни. Ево како то изгледа у српској постсоцијалистичкој стварности. У „Писму упозорења” („Политика”, 1.11.2002) српској јавности (потписали и српски књижевници – Мирко Ђорђевић, Милан Ђорђевић, Филип Давид, Драган Великић, Предарг Чудић, Владимир Арсенијевић, Радмила Лазић) оштро се критикује српски национализам и отпор српској модернизацији. „Не сме бити двоумљења у бирању пута између модернизације и заостајања, између национализма и демократије, паланке и Европе”. Некима међу њима је бивши режим Слободана Милошевића постао опсесивна тема, као што су победницима после 1945. године, били губитници у рату и сарадници окупатора. Ускоро ће неки од ових писаца који су 2002. године, у Србији видели сукоб национализма и демократије, бити именовани за амбасадоре (Драган Великић, Предарг Чудић).

Сйраиџеија интјернационализма. И у овом делу не откривамо ништа ново у интелектуалној мисији књижевника. Он није „репа без корена”, он је припадник нације али његово стваралаштво често иде даље од властитог језика. Нема ту новог интернационализма. Погледајте роман *Дон Кихот*. Колико је ту помешана католичка и исламска култура! Поменути Андре Малро је писао о кинеској култури. Милош Црњански о руској култури у Лондону (Аврамовић, 2016). Доиста није потребан пример Албахаријевог дела чији приповедач казује да је „свет један” да би се уверили у интернационални аспект књижевности.

Сйраиџеија новинарсйва. Околност да су неки писци из држава Источне Европе прешли на писање текстова за новине ништа не доказује осим да се прихвата и публицистички жанр. Писање за новине не доказује да је књижевност изгубила од не-

кадашње важности. Писац бира жанр. Он се може одрећи лепе књижевности, може прећи на друге жанрове, а бива да се из новинарства одлази у књижевност (Габријел Маркес). У међуратном периоду Краљевине Југославије српски писци су масовно писали за новине а то није било време посткомунизма.

Стратегија књижевне транзиције. У овом поглављу читамо две садржајне анализе књига руског писца Владимира Макањина и чешког Јакима Топола. Оваквом илустрацијом аутор показује како књижевност одговора на промене каква је транзиција, односно прлазак из социјализма у капитализам.

Стратегија популарне прозе. Овде читамо нешто слично. Анализирају се неки романи научне фанстастике Александре Марињине, Чеха Михала Вивега, Руса Бориса Акуњина, Пољака Анђеја Сапковског... али се претерује када се продор тривијалне књижевности у књижевност Источне Европе узима као значајан новум. „Појава западних популарних књижевних жанрова за источноевропске писце сигурно представља један од најшокантнијих резултата пада комунизма” (стр. 256).

Шта нам Вахтел казује идентификовањем ових стратегија књижевника (књижевности) у посткомунистичким друштвима? Ништа специјално – књижевници се прилагођавају променама у друштву и држави. Тај појам треба схватити на двострук начин: неки аутори прихватају промене својим јавним иступима и фикционалним творевинама, други су критични на ауторскоо публицистичком и приповедачком плану. Али, тако је било у прошлим епохама, тако ће бити и у будућности. На тврдњу Вахтела да се неће појавити нови Солжењецин, Кундера или Милош, може се приметити да се неће појавити ни нови Шекспир, Балзак, Томас Ман, а у српској књижевности нови Црњански и Андрић. Свако историјско време и државе, идеологије и друштва у њему, стварају посебне атмосфере за књижевно стваралаштво.

Истраживање Вахела одликује усмерење на један књижевни род, тако да се не може оценити улога драмске и поетске књиже-

вости у процесу промене друштва и државе под совјетским режимом. Претерано је тврђење да су писци оснивачи нације. Они су само значајни светионици националног опстанка и развоја а корени стварања нација су далеко дубљи и сложенији. Изостао је и естетски учинак ове књижевности у смислу естетске успешности источне европске књижевности у раздобљу државног спонзорства и продора тржишта у културу. Није довољно уважен веома различит статус књижевности у националним културама. У неким културама, као што је српска, књижевност је темељ духовног и егзистенцијалног постојања нације. Друге европске културе имају ренесансу, просветитељство, рационализам, филозофију, универзитете као свој темељ. Њено место у државним системима није могла да угрози било каква структура власти.

Оно што је најсложенији задатак у истраживањима односа књижевности и друштва свакако је одређивање тешко ухватљиве границе између аутономије књижевне уметности и друштвеног и државног мешања у простор стваралаштва, као и књижевни и књижевнички утицај на друштво у коме живи и ствара. Тај задатак ни у овој књизи није остварен.

ГОГОЉ И ЕТАТИЗАЦИЈА УКРАЈИНСКЕ НАЦИЈЕ

Николај Васиљевич Гогољ је рођен 1809. године у Полтавској области, која се данас налази у северном делу Украјине. Школовао се у Нежину, граду такође у северној Украјини, а 1828. године одлази у Петроград. Он одраста у Кијевској Русији (1654–1917) која после 1917. године постаје део СССР-а. Од те године Украјина се територијално шири у свим правцима: источни (1917), западни (1939), Јужна Бесарабија (1940), Закарпатје (1945), Крим (1954). У том ширењу одлучну улогу су имала тројица комунистичких владара СССР-а: Лењин, Стаљин, Хрушчов (тема за анализу комунистичке идеологије у друштвима и државама са православном вером).

Роман *Мртве душе* Гогољ објављује 1842. године, дакле, то је прва половина 19. века. У роману нема украјинског имена. Сви ликови су Руси, као и главни јунак Чичиков. Они, по начину живота и мишљења, припадају руском културном обрасцу. „Словенска природа није природа другог.... Неизмерно благо руске душе”. Реч приповедача садржи и топонимске исказе. „Рус се навикне на сваки предео.... близина малоруских губернија... херсонска губернија”.

У том смислу посебно су значајни делови лирски понесеног приповедачаевог обраћања Русији. „Русијо, Русијо! Видим ја тебе, из моје дивне, прелепе даљине видим те... али каква то непојмљива тајна сила мами к теби?... Русијо шта тражиш ти од мене?... зар се овде, у теби неће родити неограничена мисао, кад си ти безгранична?... Их, како је блиставо, дивотно, непознато, безгранично пространство царевине! Русијо!” Или овај крај романа: „Русијо,

куда летиш ти? Одговори! Не одговара. Дивно се разлеже звук звонцета; хуји као ветар шиба раздробљени ваздух; лети, пролази крај свега на свету, и мрштећи се, склањају јој се с пута други народи и државе”. Узгред, има једна политички актуелна реченица о енглеском погледу на Русију. Те 1842. године Гогољ пише у свом роману: „Енглеz одавно завиди што је Русија, тако велика и про- страна”. (Као данас да је написана – З. А)

У Гогољево време не постоји појам Украјина, већ Кијевска Ру- сија. Како у наше време да разумемо национална значења у *Мр- љивим душама*? Данас се топоними именују украјински, а неко би као Енглези преименовао роман у украјински. Ако су променили назив слике „Руске плесачице” у „Украјинске плесачице” сликара Едгара Дега (9.4.2022) могли би и роман великог руског писца. О кавим променама је реч? Како је дошло до промене националне свести у Украјини? Велики писац није ни сањао да ће оно „Русијо, Русијо! Видим ја тебе...” бити доведено у питање на начин дриса- ња, преименовања, чак и непријатељства.

Читање или подсећање на Гогољев роман нужно нас идејнопо- литички асоцира са актуелним ратним сукобом Русије и Украјине. И не само са сукобом о коме је реч већ и са ширим савременим политичким процесом који се може именовати као *еџаџизација нација*, процесом који је далекосежан по политичким последица- ма у данашњем свету.

* * *

Проблем са Украјином је заправо проблем односа државе и нације, који је стар већ два столећа а у блиској будућности ће по- стати жижна тачка светске политике.

Национална заједница временски настаје пре државе. Са немачким политичким романтизмом и Јоханом Готфридом фон Хердером (1744–1803) као његовим предводником, човек се разу- мева као дело нације у којој је рођен, свог језика, традиције и оби-

чаја. Он се не развија у празнини друштва већ на култури нације која је дата као нешто изван њега. Она утискује у човека културне облике, начин живота и вредности. Човек је дело своје нације, дело свог језика а не обнуто; није дело државе. Национално, он је накалемљен на нешто што је већ дато, што је изван њега самог.

Овом схватању нације се супротставља једна друга традиција, чији је предводник француски мислилац Ернест Ренан (1823–1892) који тврди да је нација прећутан споразум између грађана, заправо добровољни исход националних воља. Често се понавља његова реченица да је „нација свакодневни плебисцит”. Другим речима, брани се грађанистичко схватање нације у глобализованом времену у коме западне демократије покушавају да га прошире на друге делове света.

Док прво схватање нације полази од народносног и културног критеријума, заправо, мишљења да се нација ствара „одоздо”, друго је државотворно стварање нације „одозго”. На ово друго схватање критичар француске револуције Де Местр би приметио: „нацију не може установити никаква скупштина”.

Етатистичко схватање нације пренебрегава изизетно сложен проблем вишенационалног састава државе. У Европи само су Португал и Исланд једнонационалне државе. Остале су вишенационалне са националним мањинама или националним заједницама (Каталонци, Баски). У таквим околностима држава мора да решава односе између већих и мањих нација у свом правном поретку а та решења, како искуство показује, различита су и супротстављена. Овај проблем ће бити водећи у будућности ако се зна да на свету данас има 200 држава а око 5000 језика. Прогноза је да ће из ових језика (нација) потећи етатистички захтеви.

Окренимо се Украјини али и неким сличним национално-политичким догађајима у Европи. Украјинизација Украјине је заправо етатизација нације на одређеној територији. Држава, у складу са грађанистичким традицијама и схватањима, ствара нацију. Украјинизација је покушај стварања нације одозго. Власт у Украјини заборавља да је вишенационална држава и да свака етатизација неукрајинских нација, а посебно руске, наилази на отпор.

Дакле, део територије некадашње Кијевске Русије а затим СССР се одваја са лабавим унутрашњима границима у оквиру комунистичке државе и креће путем јачања државности, нарочито после 1991. године. Територија Украјине је ширена политичким одлукама совјетских комуниста, од 1917, 1945, 1965. године и самим тим увећавала се бројност различитих националних заједница у новој држави а најбројнија је била руска (око десет милиона). План етатизација украјинске нације полазио је од идеје да се различита имена нација претопе у једно име и то је била прва кардинална грешка. Друга део плана био је разарање културно историјског наслеђа, посебно оног из Другог светског рата када су дати животи и руских војника за ослобођење од немачких нациста. Трећи део, а можда први по грешкама, свакако је тражење западне свеколике помоћи у одвајања од Русије. Направити од Русије непријатељску државу, позвати за савезника Запад и НАТО који се иначе инсталирао на руским границама могао је неко ко је политички дилетант. А све то у околностима постојања трећине етничких Руса у саставу украјинске државе на истоку земље. Ратна заштита Руса у Украјини и борба против НАТО пакта у Украјини била је неминовност коју политичка елита Украјине није имала очи да види, ни мудрост да изабере пут сарадње и компромиса.

Има приличне сличности између *етатизације украјинске нације* и *југословенства* у Краљевини и социјалистичкој Југославији. Покушај да се створи југословенска нације уз помоћ државе, да-

кле одозго није успео. Као вишенационална држава Југославија се од свог оснивања 1918. године стално суочавала са проблемом усклађивања националних и државних права. На том путу од 72 године она је све испробала; најпре са наднационалном идејом Југославије – југословенством, после 1945. године са антинационалном идејом – комунизмом и „братством и јединством”. Југославија је прошла кроз капиталистички и социјалистички друштвени поредак. Сви облици политичке власти били су испробани - монархија, диктатура, демократија. Али неугасиви жар су били међунационални односи. У оквиру југословенске државе, догодило се супротно: етатизовале су се старије нације али и новостворене. Хрвати су од Далмације, Славоније и Хрватске створили хрватску нацију и државу. Македонци, Црногорци и Муслимани такође етатизују становништво на својим територијама. Ратови на простору СФРЈ припремани су изнутра и споља у циљу претварања република у државе, при чему је етатизација нација у новим државама неизбежно водила оружаним сукобима напосто због чињенице да нису бивше републике биле национално чисте већ су у своју државу насилно задржавали припаднике друге нације (Срба, пре свега) који нису пристали на нову етатизацију. Примена етатистичке концепције нације, подржана и подстицана од стране Запада, пренела се и на поље културе. После 1990. године наступило је преузимање „својих” стваралаца. Тако се поставља питање чији је Меша чији је Андрић, чији је Тесла... Чији је... Иако се зна коме припадају, нације које су постале државе, узимају из туђих култура шта им се прохте, дакле, етатизују и културу.

Ови процеси етатизације нације увек садрже више или мање насиља и индоктринације становништва. То је и очекивано ако се зна да није реч о историјски насталим нацијама са својом језиком, историјом и традицијом: у предању се налази колективни дух, легенде, митови, приче и рационалне творевине стваралачког духа. Ако се овоме додају и друге нације које су се неким начином нашле у саставу нове државе, онда је сила једна од инструмената ета-

тизације али није нужна. Црна Гора је прави пример појаве о којој је реч. Историјски и културно постоји на српској етничкој основи али схватање државности од 2006. године одвија се насилном етатизацијом – мења се име језика, намеће се латинично писмо, додају се два слова, покушава се са стварањем своје цркве, присваја се културно наслеђе и културни ствароаци а неки брису, чак и велики Његош. Од Србије се прави супарник, а неко би рекао непријатељ. Али и овде Запад није политички невин.

* * *

Вратимо се Гогољевом роману. Тумачење Чичиковљевог уде-са је у сенци украјинске актуелности. Једна од политичких асоцијација данашњег читања овог романа свакако је национална промена места радње. То више није ондашња Кијевска Русија, већ Украјина, нису Руси већ Украјинци. Промена је настала тако што је од некадашњег дела руске државе и нације издвојена територија и становништво и постала нова нација методом одозго. Та држава се територијално ширила и при том етатизовала украјинску нацију од грађана припадника разних нација. И ту је настао проблем. Становништво руске националности није пристало на етатизацију нове нације, односно на украјинизацију. Одбијање је могло да се реши компромисом али држава у настајању није пристала и до сукоба ратног је морало да дође. Да ли ће из ових југословенских и украјинских искустава друге вишенационалне државе извући поуке, тешко је рећи. Неко учи на туђим грешкама, неко их понавља.

КЊИЖЕВНОСТ И ВАСПИТАЊЕ

Пред нама је једно од оних питања која прате књижевност од њене историјске појаве: у којој мери књижевни текст разоткрива феномен зла и да ли нам може бити од користи у васпитним утицајима на понашања појединаца и група?

Модерна проучавања књижевности, углавном су усмерена на текст, његову структуру и значења. Аутор обликује једну фикционалну творевину, која у тренутку кад излази из штампарског слога, задобија самосталну и непредвидиву судбину. Овакво гледиште удаљава књижевност од биографског метода. Да ли је, међутим, проблем аутора ирелевантан за тему о којој расправљамо? Уколико писац заступа изван свог текста једну етичку концепцију или заступа вредности које се налазе на скали добра и зла, да ли би истраживач имао право на теоријско избегавање разматрања ове противречности?

Оријентација на текст дефинише ово питање углавном као лажно питање. Уметнички успех текста нипошто не зависи од етичког става писца. Ограђивање текста иде и даље па се из интерпретативног поља књижевног остварења потискује оно тумачење које би се надахњивало неком од функција књижевности: социјалном, етичком, политичком, религиозном, педагошком, итд. Модерно испитивање књижевности, другим речима, анализира и тумачи текст у хоризонту његових унутрашњих сврха. Проблем са аутономијом књижевног текста, као уосталом са свим књижевнокритичким гледиштима, показује се у равни друштвеног искуства књижевног феномена. У реалности сусрета књижевног текста, читаоца, аутора и свих оних пратећих механизма који обезбеђују постајање књижевности, није могућно обезбедити превласт ни-

једном тумачењу. Књижевна заједница је једна од малобројних у историји у којој никад није било „монахријске власти”.

Аргумент за ову тврдњу, а у вези са проблемом односа књижевности и зла, налази се у једном суду Велека и Ворена у књизи *Теорија књижевности* (1985). Они на следећи начин опсервирају васпитну функцију књижевности. „Педагог може лако да погрешити налазећи озбиљност неке велике песме или романа у историјским обавештењима или корисној моралној поуци” (Велек, Ворен: 53).

Већ у формулацији реченице откривамо једну несигурност у тврдњи. Модални глагол „може” допушта могућност да закључимо како педагог и не мора да погрешити у властитом тумачењу песме или романа. У случају да је исказ формулисан на аподиктичан начин, основна тешкоћа би се појавила у критерију јединоважећег тумачења књижевног текста. Дискусија о квалитету интерпретације једне песме или романа може бити интересантна за научни и теоријски форум књижевности, али у реалном читању и индивидуалним приступима књижевним творевинама оне не морају никог да обавезују. Реч је о чињеници да ниједна култура не располаже општеприхваћеним моделом правилног читања и тумачења књижевног текста, а то је довољан аргумент за одбрану сваког типа читања па и педагошког. Право на властиту интерпретацију текста, радикално проблематизује ону врсту књижевнокритичарског ауторитета који је изведен из појма норме. Другим речима, слободан приступ тексту не подлеже теоријским процедурама читања. Функционално читање не може се спречити, као ни све етичке грешке које из тога могу произаћи. Уметнички текст није рационалан израз писца, што значи да је ризик погрешног тумачења укључен у сваку стратегију интерпретације – акт читања није само привилегија знања већ и израз психо-социјалне структуре личности и њеног искуства.

Када расправљамо о теми зла у књижевности, ми се налазимо у ситуацији да поновимо општа места о способности књижевности да препозна зло у човековом свету. У историјском континууму од

књижевне уметности није се могло више очекивати. Обликовање зла у језику, откривамо у свакој националној култури. Независно од жанра, књижевност је откривала зло у људској природи, у друштвеним односима (институцијама), у историјским догађајима.

Прича о злу заправо је осветљавање тамне, ирационалне стране појединачне и колективне егзистенције. Књижевност нам казује да зло има већу снагу у животу човека од вредности добра. Стварни живот у заједници је на недокучив начин измешао људске вредности и понашања, тако да неке врлине могу бити оправдане у инструменталном али не и у супстанцијалном смислу. Књижевност је у прилици да уметнички обликује оне феномене и карактере које издваја у својој конструкцији слике света, а тумачења су разнолика и често тајновита. Поређења ради, треба подсетити на чињеницу да је филозофска артикулација зла, убедљивија и појмовно прецизнија. Мил, рецимо, тврди да је зло неотклоњиво из међуљудских односа, „У многим случајевима, тежећи ка неком оправданом циљу, појединац нужно, те с тога и оправдано, наноси другима бол, или изазива губитке, или спречава неко добро којем су се могли с правом надати” (Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, 1988:124).

„Педагошка” предност књижевности у односу на друге форме симболичке културе огледа се у томе што она у сликању зла користи презентационе исказе. У књижевном стварању и разумевању слике света учествује највећи део популације једне културе, са свим ограничењима која носе у себи, „мотивисани судови познавалаца” и „ирационални судови потрошача” књижевности (*Ескарџи*, 1970).

Изложићу два различита значења зла у структури књижевног текста. У романима Милоша Црњанског, Иве Андрића и Добрице Ћосића, обликује се значење историје као дешавање које је у потпуности независно од човекове воље. Историја је нека сила чији *догађаји* производе зло.

Другачија визија зла обликује се у оној традицији романа која у људској природи налази „кривца” за сталну оскудицу добра у свету. У тој традицији је написан роман Добрила Ненадића *Дорошеј* (1980).

Историја је један од кључних значења у књижевном стваралаштву Андрића, Црњанског и Ћосића. Заједничко у њиховом разумевању историје јесте идеја о непрозирности и несазнатљивости догађаја у времену прошлом и садашњем. Историја је сила коју њихови ликови или глас приповедача доживљавају као анонимну власт над људима и заједницама. Са етичког становишта, догађај у времену увек имплицира неку врсту зла, будући да се дешава нешто на шта не може да се утиче, нити да се подвргава контроли. Историја је догађање мимо воље појединаца и народа, штавише човек је њена жртва.

У романима Црњанског, Андрића и Ћосића појединац не ствара историју. Црњански историју разумева као тајну. Човек није у стању да објасни прошлост, ни да открије будућност. Прошлост нам је недоступна, поред осталог и због промењених значења речи, оних речи које „ветар носи као жуто лишће”. Али и историјска чињеница крије своје лице, јер су стварност и сан увек у животу људи помешани. Прошлост је тама, а будућност доноси оно што нико и не сања. У збрци живота влада „случај комедијант”. Тај случај наметне игру појединцу, коју није желео.

У практичнополитичкој перспективи, историјско кретање се одвија у знаку свеопште инструментализације. Велики народи користе мале народе за своје рачуне, велики људи употребљавају мале за своје циљеве. Марија Терезија допушта пресељење Срба из њеног царства у Русију 1753. година, не да би удовољила српским жељама већ због супротстављања јачању Пруске као европске силе. Када су народи улог у великој игри великих, шта могу очекивати њихови чланови. Павла Исаковича, гроф Кајзерлинг хоће да искористи за своје државничке потребе па га шаље у шпијунажу.

Црњански хоће да нам својим уметничким текстом каже како је човек играчка једне моћне, а безимене силе која се именује као историја. У општој збрци живота, у којој је човек средство у односима са другим људима и групама, зло односи превагу.

Каква је уметничка визија историје као зла у романима Иве Андрића?

Искуство живота народа и појединаца у Босни, онај су социјални амбијент који Андрић означава појмом историје. У *Травничкој хроници* приповедач казује да у структури сваког историјског догађаја постоје три међусобно независна плана. Њихова суштинска, парадоксална одлика огледа се у томе што их ништа непосредно не повезује али је снажан међусобни утицај. У структури историјског догађаја Андрићев приповедач разликује три фактора: место где се одлучује, ликови који посредују у остваривању одлуке и народ као поље на коме одлука налази своје остварење.

1) Центри моћи, средишта у којима се доносе одлуке, налазе се негде далеко, негде где се не могу видети и чути. Овде у конкретној варошици, делују они који *ћосредују* између тих далеких установа и људи са великом влашћу и безобличне, нагонима подложне масе, *народа*. До политичких личности у Травнику – турских, француских и аустријских – допиру само вести и заповести од виших централа власти, који су за њих непрозирни. Они су без утицаја на доношење крупних политичких одлука, тако да се њихова служба државним интересима своди на успешан или неуспешан трансмисиони задатак.

2) Наполеон води ратове по Европи, а у Травнику се о томе прича. У Цариграду, реформама склон султан Селим III пада под ударцима ножа реакционарних снага, а о томе се у Травнику приповеда. У Травнику се прича и о устанцима у Србији и борбама српских устаника са војском Сулејман-паше Скопљака. Све су то *далека* политичка збивања која остављају историјски траг *овде*, у забаченом Травнику.

На политичкој позорници Травника, главне личности су они који само спроводе вољу својих владара. Њихова основна брига је како да што успешније остваре интересе својих држава. Француски конзул има изнад себе три кључна центра државне хијерархије: Амбасаду у Цариграду, Команду у Сплиту, Министарство у Паризу.

За босанске везире, њихове чиновнике, као и за аустријски и француски конзулат, важи мисао фон Митерера коју је наменио за властити положај: он је знао да је био део једног великог механизма. И онда када је прикривао сазнање о ратним припремама своје владе против Наполеона, радио је то са свешћу да је био „ситна чивија у машини великог Аустријског Царства”. Приповедач нам казује да конзули подржавају „велике покрете својих далеких, невидљивих и често неразумљивих наредбодаваца”.

3) Трећи елеменат структуре историјског догађаја је анонимни *народ*. У историјском искуству појављује се аморфна маса која не зна шта су крупна историјска збивања и шта ваља чинити. Она се поводи за својим инстинктима и бесним чаршијским побунама у којима даје одушка нагонској правди.

Масу конституишу мали људи пуни илузија и неразумевања друштвених збивања. На пластичан начин индивидуализује Андрић двојицу сељана у Травнику у ситуацији расправљања о свом односу према великим историјским личностима. На једном пољанчету Љуљ-хоца и Хамза разговарају о намери Љуљ-хоце да подели мегдан с Наполеоном. Приповедач је дао своју оцену овог дијалога: „Безумне речи се губе у савршеној тишини”.

Истоветно значење историје Андрић уметнички обликује и у роману *На Дрини ћуприја*. Елементи значењске структуре историјског збивања су удаљена збивања, *далеко* од касабе, свакодневни приватизовани живот касабалија и индивидуална политичка понашања. Постоји нека необјашњива повезаност свих учесника историјских догађаја. Оно што се догађа, *далеко*, *шамо*, оставља практичне трагове *овде*.

Турска власт се повлачи из Маџарске, а то има за последицу губитак новца за караван-серај у Вишеграду. Буне у Србији са Карађорђем на челу изазивају различите реакције међу касабалијама, а долазак у Босну турских породица којима су устаници све попалили, значио је и долазак мржње и освете над недужним Србима.

Нико у касаби није утицао на долазак новог времена под окупацијом. Негде далеко, одлучено је да се власт у Босни промени. Улазак аустријске војске у Босну 1878. године, касабалије оцењују као велику промену јер је „Султан заиста препустио Босну Шваби”.

Устанак ТАМО у Херцеговини, заталасао је ОВДЕ живот чаршије, а трагични Рус Федун гине од своје руке због небудности на стражи, а све за рачун неких њему непознатих борби у Босни.

Анексија Босне 1908. године пролази кроз касабу посредством *Ојласа за народ Босне и Херцеговине*. С једне стране су далеки и невидљиви владари, а с друге анонимни народ Босне који промену власти прима на уво. У једном блеску мисли лик Алихоџе казује да народ само сазнаје за политичку вољу цара. „Ово се цареви, ево већ тридесет година, довикују преко земаља и градова и преко глава својих народа”.

Видовдански пуцњи *шамо* у Сарајеву 1914. године, из темеља су пореметили *овде*, живот варошице на Дрини. Рат је избио, а да га нико није ни сањао у касаби, но без обзира на то, уследиће кидања свих веза дојучерашњих суседа. Некадашње осећање солидарности се истопило, само зато што се негде, далеко од Вишеграда, неко решио да поступи по својим политичким циљевима. „Турци су по турским кућама, а Срби, окружени, по српским”. Касаба није изазвала рат, али рат који се приметно негде далеко од њихових домова, довукао је војнике и оружје у њихово насеље и све оно што је вековима на мултикултуран начин грађено у Вишеграду, порушено је у једном дану. „За неколико тренутака збрисана је чаршија која је почивала на вековној традицији, у којој је увек

било притајене мржње, и суревњивости и верске нетрпељивости и освештаних грубости и свирепости али и чојства и мерхамета, и осећања за ред и меру, осећања које је све те зле нагоне и грубе навике држало у сношљивим границама и, на крају, мирило их и подвргавало општим интересима заједничког живота”.

Значење историје у романима Добрице Ћисћа неуједначено се појављује као метафизика, као „велики механизам”. Она управља народима и појединцима. Ратни догађаји одређују судбину јунака *Далеко је сунце* (1951). У *Деобама* „историја ће по своме. Глува и слепа за свако дело које није манијачко и крволочно. Велике убице су прави предмет историје”. На начина великог механизма” значења историје се обликују у романима *Време зла* и *Време власћи*. Историја је чудовишна, сатанска сила, ирационална, деструктиван сила. У својим тумачењима историјског романа Ћосић остаје доследан у ставу да књижевност има сазнајну и друштвену функцију. Међутим, историјски роман има органску структуру, све естетичке садржаје и својства форме као и „неисторијски роман”. Историја је идејни слој. Проблем је у сазнајној вредности „историјског романа” и тврдњи да је то „историјска истина”. Сигурно је да се са становишта знања не може ставити знак једнакости између научне и књижевне историјске истине. Књижевници субјективно тумаче и схватају своје време снагом свог генија. Њихов израз „духа епохе” је израз објективног знања и субјективне имагинације. Фикција има важно место у књижевној „историјској истини”. У односу на научну историјску истину, књижевник има право да верује да је роман „најпотпунија историја људи” (Аврамовић, 2019).

У романима Црњанског, Андрића и Ћосића историјски догађаји производе зло; оно долази изван човека. У другим књижевним визијама зла његово извориште се налази у људској природи. Један од таквих романа је *Дорошеј* Добрила Ненадића. У основној структури значења романа доминира зло међу припадницима сва три друштвена слоја средњевековне Србије. Калуђери у манасти-

ру, власт у жупи моравичкој и народне масе не могу да реализују начело добра. Борба за власт није карактеристична само за жупана и његове противнике, она једнако обузима и слуге Божје. Није, међутим, власт једини порок у манастиру. Оне који преносе јеванђелске поруке раздире сексуална пожуа и морална аномија. Слуге онога који је проповедао љубав међу људима, слуге Исуса Христа, краси пакост и злоба, похота, осветољубивост и мржња, дакле све оне особине људи који живе световним животом изван манастирских зидина. По чему се, онда, слуге Христове разликују од осталог света? Они проповедају добро онако како је написано у јеванђељима, а у стварном животу калуђерски ликови из *Дорошеја* немају снаге да следе Христове заповести.

Убиство калуђера Доротеја и жупанове супруге Јелене на крају романа само симболички заокружује причу о свевласти зла у људској природи и у односима између људи. У роману о коме је реч, нема места за наду у љубав, доброту и племенитост.

У складу са почетним претпоставкама разматрања проблема зла и књижевности, овде је изложено једно читање *Дорошеја*, али и Андрићевих, Црњанских и Тосићевих романа. У неком другом читању, семантика зла не би била у првом плану. Не постоји књижевност „која има своју сталну хемијску формулу”. Сваки књижевни текст увек носи у себи једну тајну више од оних које открију његови тумачи. Какви су у том погледу, изгледи педагошког читања? Уколико у референцијалним слојевима књижевног текста прочитамо тријумф зла, обликованог посредством догађаја, људске природе или односа између ликова, није извесно педагошко дејство текста. Може ли прича о злу научити нечему њеног читаоца? Да ли ће то бити катарзично читање? Да ли ће нас „привући негативни јунак” (Никола Милошевић), или лепота уметничке форме?

Шансе педагошког читања можда расту с порастом угледа и улоге проучаваоца књижевности (теоретичара, критичара, историчара) и њихове опсесије расклапања и склапања књижевног

текста. Мешање тероијског знања у простор читања књижевног текста, може до неке границе утицати на формирање естетског, али и сазнајног, етичког културног васпитања замишљеног читаоца. Али, увек треба имати на уму чињеницу да тумачење књижевног текста припада слободном читању, као и околност на коју упозорава Мелвил Херсковиц, да ми нисмо увек свесни начина на који култура испуњава наш живот.

Потребно је скренути пажњу на још један тип педагошког читања који је публицистички претенциозан и прилично раширен у нашој јавности од 1990. године. Имам у виду она читања која желе да у књижевном тексту пронађу социолошки аргумент у дискусији о политичкој и социјалној реалности. Теза би се могла на овај начин формулисати: да би смо сазнали зло у распадајућој Југославији, треба читати дела водећих српских (ваљда не само српских?) писаца!

Проблеми са политичкоутилитарном рецепцијом су огромни. Послужимо се примером овде анализираних романа. Ако неко тврди да романи Црњанског, Андрића и Ћосића одлучујуће помажу у разумевању ратнозарајајуће југословенске стварности или Ненадићев роман о сазнању средњевековног српског човека, онда мора да рачуна на следеће потешкоће. Његово читање, разуме се, не мора да обрати пажњу на начин на који је писац реализовао естетске циљеве, али мора да реши однос фикционално–реално у структури књижевног текста.

Романи Црњанског, Андрића и Ћосића приповедају о догађајима из 18, 19. и 20. века, а Ненадићев роман о средњем веку српске историје. Та чињеница сугерише једну временску дистанцу у односу на фактографско и реално у структури романа, која по многим својим обележјима није подударна с временом у којем живимо. Референцијални искази у њиховим романима који су овде размотрени, сугерирају једно значење историје и људске природе које није специфична српског народа. Српски народ је само национална илустрација једне књижевне визије човека и истори-

је. То су она места у уметности која повезују национално и универзално. Култура је универзална за човеково искуство, па ипак је свако њено локално или регионално испољавање својеврсно.

Локално у књижевности изражавају културни обрасци или архетипови преко којих се преносе искуства света. Културна антропологија доказује да се у историјском времену неки обрасци мишљења, понашања и језика преносе генерацијским разним механизмима социјализације. Да ли је то шанса за политичку деклацију друштвене стварности? Можда. Књижевност је један пут социјализације али разумевање тог културног феномена најсложенији је задатак у духовној култури сваког народа. Књижевност разоткрива али и крије велике тајне човековог постојања. Значење историје у романима које смо испитивали, једна је од тих тајни. Како би замишљени политички читалац књижевности употребио тако интерпретирано значење у разумевању српске и југословенске стварности? Извесно је да од књижевности не би имао никакве политичко-педагошке користи.

Коначно постоји нада да нам личност писца помогне у педагошкој интерпретацији његовог текста. Политички ставови књижевника могли би бити кључ за сазнајну употребу дела. Та теза, да нам писац својом књижевношћу, у ствари, саопштава знање и идеје о народу и људима може се оспорити бар са три аргумента. Најпре, у књижевном тексту читамо опречне вредносне исказе јунака и не можемо знати иза којих стоји аутор. Даље, писац своје сазнајне и вредносне ставове формулише и у другим, некњижевним жанровима, а то нам отежава напор да идентификујемо „праву поруку” писца (Аврамовић, 2008). Најзад, и његова биографија је загонетна: како да повежемо животне факте са почетком и током његовог стварања. Све ове чињенице су заправо заштита писца у дискусији о књижевности и злу. Ослободићемо га одговорности за интерпретацију текста.

Књижевна уметност тежи естетичком као примарном циљу, али то гледиште не мора бити и најважније у оним интерпрета-

цијама које настоје да у тексту нађу доказе за или против постојећег зла. Па ипак, и у таквом искуству читања, у коме се напушта значењска сврха и поетички терен књижевног текста, значењски слојеви књижевности као јавна позиција аутора не могу бити добри адвокати социолошког или политичког дискурса. Историја као безимена сила која производи зло у романима Андрића, Црњанског и Ћосића, или људска природа из које избија зло, независно од времена и улоге која се обавља у заједници у Ненадићевом роману, могу бити једна од интерпретација. У неком другом читању, оне могу бити другачије али и више од тога – могу бити непримећене. Простору несигурности у читања, припада и педагошко тумачење зла у књижевности.

ЧИТАЊЕ КЊИГА КАО УЗРОК ЗЛЕ СУДБИНЕ (мотив књиге и њеног утицаја на читаоце у романима *Црвено и црно* и *Дон Кихот*)

Замислимо ликове као стварне људе. Њихово понашање, њихови поступци су потекли из мисаоно-емотивних и вољних слојева бића. Практичним понашањем управљају нека знања стечена читањем књига или неким искуствима. Али нека понашања су производ јаких емоција, страсти које се не могу контролисати наученим знањем.

Не потичу сва знања из књига. Знања у облику опажања и навика су део човекових чула. На наше опажање утичу искуство које стучемо, знање које имамо и језик којим говоримо. Знање се појављује у више облика: веровање и сећање су део емоција, уверења се заснивају на искуству и интересу, а знање као очикивање на учењу и искуству. Нијистинитије знање је теоријско, научно, појмовно и чињеничко. Знање није чисто рационална ментална радња. Емоције су такође део сазнајног чина теоријског колико и практичног, односно искуственог. Сигурно је једно: знања стичемо из књига и искуства. Та знања се односе на целокупан индивидуални и друштвени живот човека.

Какво је значење књиге у роману *Црвено и црно*? („Новости”, 2006) Ово је један од ретких романа у коме се књига појављује као део приче о фаталним љубавима. Жилијен Сорел, Стендалов јунак, одраста поред оца дрводеље који не воли књиге. За разлику од оца он је страсни љубитељ књига. Зна Нови завет на папент на латинском. Његова љубав према књигама била је стална потреба. У Веријеру, Жилијен запажа да господин Шелан има собе претр-

пане књигама. У библиотеци дворца маркиза Де ла Мола налази 18 Волтерових књига. „Жилијен се приближио књигама и умало није полудео од радости” (249).

Значење књиге у Стендаловом роману је вишестрано. Од књига на полицама, њихове опреме, садржаја, употребе за различите сврхе.

Најпре, оне утичу на *формирање мисли и њонашања* Жилијена Сорела. Три књиге помоћу којих је, уз своју машту, стварао слику о свету су Русоове *Исјовесџи*, *Зборник извештаја велике армаде*, Наполеонове *Успомене са св. Јелене*. Жилијен би „дао живот за та три дела” (22). Досада је нечитање: „не преостаје друго задовољство сем читања и земљорадње” (46). Са задовољством чита јуначка дела својих идола. „Моја политка је: ја волим музику, сликарство; добра књига је догађај за мене” (236).

(Русо (1712–1778) био је француски филозоф који је давао предност осећањима над разумом, уздицању природе и слободе. Писао је своја дела са наглашеном субјективношћу и интроспекцијом. Наполеон (1769–1921) велики француски војсковођа и освајач. Стендал је био у његовим трупама у походу на Русију.)

Истицање ових дела сугерира и васпитни и образовни профил главног јунака. Реч је о споју два обрасца понашања: први даје предност осећањима, а други је ратничким, борилачким. У животној путањи Жилијена Сорела ова два облика понашања ће се прожимати: он ће следити своја осећања према две жене тако што ће се борити, а не чекати. Његов љубавни однос према госпођи де Ренал у варошици Веријер и де ла Мол у Паризу управо показује да су га осећања водила на борилачки начин. Она су га подстицала да прескочи препреке. Госпођа Де Ренал је била удата и мајка двоје деце, а млада Де ла Мол, ћерка маркиза, аристократе из виског друштва у Паризу.

Жилијену је књига је била једино правило његовог владања и једини предмет његових заноса. У тренуцима малодушности ту

би налазио „срећу, занос и утеху”. „Преко дана једини му је посао био да чита надахнуту књигу која је челичила његову душу” (56).

Читање књига је испуњавало душу Стендаловог јунака. Док је био у Веријеру у близини госпође де Ренал, књига га је спашавала од самоће, а с друге старне тај однос му је помогао да књиге чита на други начин. „Вративши се у своју собу, мислио је само на једну срећу: да се опет лати своје омиљене књиге” (70). Читање књига није рутински чин. Друштвене ситуације и расположења доприносе различитим начинима читања. Односи између њега и госпође Де Ренал су утицали и на његово читање књига. „Госпођи Де Ренал имао је да захвали што је сада читао књиге на нов начин” (101).

Има више начина на који се читају књиге. У овом случају добра љубавна расположења су подстицала ново читање. Међутим, у љубавном односу са Матилдом у Паризу, Жилијен чита на формалан начин, рекли бисмо деконцентрисан. „Жилијен чита Наполеонове успомене али два сата читају само очи. За време читања глава и срце су се винуте у други део свести: „он размишља о разлици између љубави Де Ренал и Матилде” (434). Дакле, чита а не схвата оно што чита.

Књиге које је Жилијен читао и које су обликовале његов однос према љубавном животу и друштву наилазиле су на оно што је другачије, што се појављује у искуству. Жилијен „пун предрасуда црпених из књига и успомена из Веријера, лутао је за привиђењима нежне љубавнице...” (353).

Његова знања стечена у књигама нису му помогла да схвати до краја љубавна осећања жена са којима је остварио однос. Најпре и сам Стендалов јунак трпи сопствена осећања. Жилијен је побожни, паметни, марљиви младић који „два три пута годишње падне у меланхолију која се гранчи са лудилом”. Надаље, био је сујетан, и љубоморан. У односу са госпођом де Ренал „први пут га је занела моћ лепоте” (70). Моћ лепоте се појавила и у сусрету са Матилдом у Паризу. „Срећна сам што волим” (317). Међутим,

осећање среће наилази на друштвену подударност или одбојност. То осећање наилази на породичне и сталешке препреке. Он мора да крије своје осећање среће. Да ли је то срећа?

Оно што ће се догађати Жилијену у његовом љубавном животу није могао да сазна из књига. Он се сусреће са својим жељама, патањама и љубоморама али и са променљивим осећањима и карактером жена са којима је у вези. Веће патње је имао у вези са Матилдом можда због њене породице и високог положаја у друштву.

Најчешће се срећу у библиотеци Жилијен и Матилда.

Матилда је охола, горда, хировита, променљивих осећања, демон жена, нестална. Између ње и Жилијена одвија се једна сурова игра скривених осећања. Они избегавају да покажу отворено своја љубавна осећања. Жилијен верује да „ако буде видела колико је обожавам, изгубићу је”. Он бира тактику хладноће и смирености јер је уверен да ће га због таквог држања више тражити. Уместо љупких и топлих речи он, супротно до свих порука љубавних романа, бира грубе речи. „Свирепе речи потребне су за трајање њихове љубави” (439). Да ли је то стварна, скривена психологија љубавних односа?

И Матилда крије своја осећања. „Каткад је ласкала себи да презире тог тужног младића; али ју је и против њене воље његов разговор заносио” (422). Маркиза Де ла Мол после љубавне ноћи изражава одређено кајање због могућности да њена љубав поста не средство Жилијенове моћи над њом. „Значи дала сам себи господара. Он има нада мном огромну власт да влада помоћу страха.” С друге стране, Жилијен није вешт у односима са Матилдом. „Ни животно искуство ни романи које је читао нису му омогућили да буде спретнији у разгворима с Матилдом” (360).

Појава осећања мржње, преплиће се са осећањем љубави. У Жилијену се јавља љубомора напуштеног љубавника. „Несрећа због љубоморе не може бити већа” (358). У његовим душевним боловима је уживала. У томе је видела слабост свог тиранина

(Жилијена). Али и Жилијен „не трпи презирање”. Он је сујетан, самољубив, нахраћен садржајима из књига које је читао.

У правој љубави мора да буде страсти. Али „праве страсти су себичне” (140). И у другим приликама он ће подвући негативну функцију страсти. „Свака права страст мисли само на себе” (240). Жилијен је свестан да су збивања између људи и у друштву мрачна и неизвесна. Страст не може да савлада тешкоће на које наилази. Штавише, оне су „несрећа у животу али само код снажних душа” (481). Међутим, страст је услов за велику љубав. Нема љубави без страсти душе и тела. Госпођу Де Ренал је завела страст (69). Матилда је „без велике страсти венула (сама) од досаде у најлепшем добу живота” (323).

Дакле, књиге нису помогле Жилијену да се избори са својим осећањима. „Види се да Жилијем није имао никава животна искуства” (360). То није пошло за руком ни женама које нису имале искуство читања.

Не чита само Жилијен књиге. Чита их и маркиза де ла Мол. Госпођица Де ла Мол чита Д’Обињоа и Брентома: „Чудна лектира а маркиз јој не допушта да чита романе Валтера Скота”. Читаће их и Жилијен да би оспораво њена тумачења. Читала је Матилда описе љубави у романима *Манон Леско*, *Нова Елоиза*, *Писма једне португалске калуђерице*. (Манон Леско је фатална жена витеза Гријеа, оличење љубавне страсти и користољубља у роману са истим насловом који је написао Опат Прево, у Паризу 1731. године. Роман о љубави Нова Елоиза објављен је 1761. године. Књига Миријам Сир, Писма једне португалске калуђерице (17. века), књига је о љубавној страсти која превазилази манастирске и друштвене оквире).

Као и Жилијену, ни Матилди романи нису помогли у љубавној „игри”. Ништа од прича из романа није се догађало у стварности. У догађајима током једне ноћи Матилда је доживела стид и несрећу, а ништа од „божанствених заноса о којима говоре романи” (351). Матилда чита љубавне романе али јој то не помаже у

искуственој љубави са Жилијеном. Мешају се сујета, љубав, одбијање и привлачење мењају места.

Није проблем љубави у несталним, промељивим осећањима. Она је део друштвених односа. Друштвени сталежи (слојеви, класе) као и неке институције се појављују у љубавним покушајима и односима. Жилијенова љубав наилази и на друштвене препреке. Он је син дрводеље, а у сталешком друштву то је најнижи друштвени положај. Нема богатство, нема углед, нема приступ јавној моћи.

Књиге и искуство су му помогли да препозна француско друштво као друштво у коме је једина страст, страст у новцу (508). Део тог друштва су породица Де Ренал и макриза Де ла Мол. „На овом свету свако живи за себе... Место вреди онолико колико вреди човек” (193) уочава у варошици Веријер, а у Паризу „свако се пробија кроз ову пустињу себичности што се назива живот” (330). У Паризу има много великих смутљиваца и лицемера али и веома учтивих људи... У Паризу сте увек странац” (221).

Жилијен говори о француском друштву на основу искуства, а не књига. Исказ: „У Француској ја видим само сујету” (303), као и тврдња да постоји страст за новцем, није прочитао, већ је доживео.

У основи Француска је безверна и воли рат (392). У богословији, окружен богословима „у њиховим очима имао је (Жилијен-3. А) велики недостатак, он је мислио, он је расуђивао својом главом, умето да се слепо придржава ауторитета примера” (186). Бити образован и паметан није предност већ разлог за подмсах и критике. „Жилијеново оштроумље је нов злочин” (195).

(Жилијенова запажња о Енглезима. И најмудрији Енглез је један сат луд. Кад се духовитост и генијалност искрцају у Енглеској губе 20% од вредности. Нешта није лепше од енглеске природе. У Енглеској нема ни једне паре за француске циљеве: тамо је у моди штедња и Хјум. (391).)

И начин мишљења је нешто што диктира искуствени живот, а не књиге. „Могло се говорити слободно само ако се не би говорило о политици на дворцу Де ла Мол” (259). Разум није апсолутни господар знања. „Невоља слаби ум” (37). Човек мисли и осећањима, вољом. Када Жилијен каже да „нема тог аргумента који би разорио десетогодишње снове” (449) то бисмо данас именовали као психологију знања, односно облик жељеног мишљења.

Књиге које читамо не успевају да нам помогну у љубавним јадима али исто тако и у разумевању друштва и живота појединца. Правилностима се супротстављају случајности. „Живот човека био је низ случајности. Данас су цивилизација и полицијски префекти изгнали случај, данас не постоји ништа непредвиђено” (335). Ипак, постоје у друштву дела која не можемо да предвидимо. У друштву се стварају велика дела. Стварају их појединци, о томе је Жилејен научио из књига: „Херкул се нашао између порока и врлина” (78), а онај који ствара дело има право и на крађу. „Да ли је Дантон добро урадио што је крао?” (306), пита на једном месту Жилијен.

Препрека у љубави и узрок великих патњи у стваралаштву на свим пољима услов је остваривања великог дела. Размишљајући о стварању друштвених дела, о делу као индивидуалном чину, Жилијен закључује да „препреке подстичу велика дела” (317) и да се такво дело постиже излагањем опасностима које оплемењују душу. Са досадним животом ништа се не постиже. Велики стваралац има свој пут. „Обележје генија је баш у томе што се његова мисао не вуче по путу утрвеним од светине” (361). Још док је био у Веријеру, Жилијен је имао свест о стварању дела. „У мени је било жара којим се ствара име” (78).

Жилијен није успео да створи велико дело, није успео да иде својим путем. Друштвени положај госпође де Ренал и Матилде, био је она препрека која је спутавала осећања. Жилијен није могао, упркос, излагању опасностима, да оствари циљ. Он је кажњен, по сопственим речима, зато што се као сиромашан човек, који је

стекао образовање, осмелио да се увуче у богаташко, високо друштво. То је друштво богатих, високог порекла, без праве љубави, а са пуно досаде (Удварачи маркизе Де ла Ом су савршени али досадни.) Нашавши се у затвору због покушаја убиства госпође де Ренал он говори сам себи: „у мени гледате сељака који се побунио против свог ниског положаја” (491).

* * *

Мотив књиге се јавља у више значењских функција. Потреба за читањем наилази на *прејреке* које се савлађују. Жилијен је добио од пријатеља Фукеа књиге које сам не би смео да затражи од књижара. Читао је ноћу књиге које су биле на неки начин забрањене. „Остатак ноћи провео је у читању историје револуције” (304). Када је Жилијен био ухапшен и одведен у затвор он тражи да му се доставе књиге. „Саставља списак књига које је хтео да поручи из Париза” (466). Његов сиромашни пријатељ Фуке је спреман да му помогне са својом малом уштеђевином. Жилијен примећује да „ниједан од оних лепотана које сам посматрао у дворцу Де ла Мол који читају Ренеа нема ниједну од ових смешних црта”. Односно нема врлину алтруизма као сиромашни Фуке који је спреман да жртвује своју уштеђевину не би ли ослободио Жилијена (469).

У затвору у коме човек мисли о избављењу или о начину како да преживи, Жилијену долази на памет одломак из Венцеслава од Ротруа (495). Присећа се Белфегорових стихова и Мемоара Сен Симона који пише о свештенику Фенелону. А колики је утицај књижевног знања, показује се у поистовећивању истражног судију са Гетеовим јунаком. „Сутра ћу у двобој са човеком који је познат по својој хладнокрвности и великој вештини – Мефистофелом (497). (У Гетеовом Фаусту то је ђаво – ЗА)”.

Књига може (али и не мора) да буде *узор за уледање*. У Паризу „љубав је чедо романа”, романи уче коју улогу треба да играју, узор на који треба да се угледају. Међутим, у варошици Веријер, госпођа Де Ренал „нипошто не црпе из романа узоре за своје понаша-

ње” (41). Нашла је да је љубав описана у роману изузетак и нешто неприродно. „Како госпођа де Ренал није никад читала романе, све нијансе њене среће беху за њу нове” (84). Жилијен јој упућује сваки дан „претеране и неукусне комплименте које научи напамет из неког романа” (138).

Читањем књига може да се оствари *уишцај* на друге. Под утицајем Жилијена, госпођа де Ронал купује књиге које поклања својим синовима. Да ли је књига опасност и нека врста претње? Читање књига је повезано са опасношћу. Књига као *ојасносѝ!* Не треба читати сваку књигу. Политички противници (либерали) због неких књига могу га окривити да чита „најразвратније књиге”. У библиотеци треба означити опасне књиге које слуге не треба да узимају. Књиге не треба давати слугама. Зашто? Зато „што би те опасне књиге могле покварити госпођице служавке па и самог слугу” (184). Опасне књиге су и политички памфлети.

Црква је у Француској разумела да су књиге њени прави непријатељи. Књига може да буде отров – маркиз Де ла Мол тражи да се књиге ставе у његов ормарић да се отров не би ширио ако би биле непријатељске према интересима престола и олтара (326).

Разговори о књигама воде се у салону госпође де Фаврик. За Жилијена је то друштво „сто лоших књига”. Пуно је надувености и незнања. Разговара се о односу према писцима и вредностима неких романа. Књига може да се упореби против неке личности због неслагања у схватањима. Дон Дијего упозорава госпођу де Фаврик да писци могу да нашкоде њеном угледу. „Ма колико у Француској напредовала побожност и озбиљност, увек ће у Француској бити кабаретске књижевности”. Ако отпусти кабаретског писца он ће јој одговорити својим стиховима „Позлаћени салони биће уз вас али ће људи који воле да се смеју понављати његове епиграме” (406).

Најомиљенија књига госпође де Фаврик су *Мемоари војводе де Сен Симона*, нарочито њен родословни део” (412). Расправа са маршалком госпођом Фаврик о књизи Манон Леско. „Манон

Леско је неморална и погубна књига. Она квари младеж која исувише склона чулним гресима. Слабости и заслужене муке једног заиста злочиначког срца описане су са дубоком истинитошћу што није сметало Бонапарти да изјави на Светој Јелине како је то роман за лакеје” (420).

Да се неки ликови из романа користе у стварном животу видели смо на примеру Жилијенове ситуације у затвору у коме судског истражитеља поистовећује са Мефистом из Гетеовог Фауста. И пре затвора, угледање или тражење ослонца за своје понашање у ликовима из романа, показују Стендалови јунаци. У разговору са бесним Матилдиним оцем, Жилијен даје себи улогу Тартифа (Лик из Молијеровог комада – лицемерна особа која се хвали особинама које нема). Матилда започиње писмо оцу и започиње га као Отело. (Отело лик из Шекспирове драме који се радује животу, пламти од заноса, пркоси судбини и бори се за Дездемону, која га воли, напушта удобности и удаје се за њега. Због љубоморе убија жену због сумње у његову љубав.)

Жилијен је лик који је у роману, видели смо, највећи књигољубац. У разним ситуацијама он своје понашање усмерава сазнањима из књига које је прочитао. Тако цитира Наполеона – „има ствари о којима се не пише” (336). У дурним односима са Матилдом, односима пуним преокрета, он јој изговара „неколико прекрасних реченица из Нове Елоизе” (348).

На неки начин књига се појављује као средство за разумевање и решавање односа између ликова. Реч је о значењима романа која нису свет за себе већ су део „стварног” живота Стендалових јунака. Међутим, књига се користи као средство и на други начин. Она помаже јунацима романа да остану сами, а то ће учинити тако што ће онога ко је присутан послати по другу књигу. „Док је седела у библиотеци са Жилијеном, Матилда замоли малог Танбоа да јој донесе Солеову књигу о револуцији из 1688 године” (438).

Књига као средство, а не као циљ, појављује се и у другим ситуацијама. Она може да буде у функцији *ойшужбе*. У наступу

освете Де Ренал пише Матилдином оцу какав је Жилијен и наводи његову инструметализацију књиге. „Заклањајући се привидном незаинтересованошћу и фразама из романа, његов велики и једини циљ је: овладати домаћином и његовим имањем” (458). Дакле, његов циљ је материјално освајање, а фразе из књига су средство.

Да мотив књиге има истакнуто место у значењској структури Стендаловог роман потврђује и нешто што је узгредно у односу на друге њене функције. Опрема књиге. Стендалов јунак запажа каквог је изгледа књига. На столу је књига *О љаји* (књига у којој се тврди да је папа врхови судија о световним стварима и да има право да кажњава оне који не поштују поредак) конзервативног мислиоца Жозефа де Местра (1753-1821), „на рубу позлаћена и величанствено повезана” (384). Карта украшава *Мемоаре* маршала Сен-Сира.

* * *

Ако су књиге формирале Жилијенов поглед на свет онда су то вредности осећања, природност, страст изнад конвенција друштва и сталешког поретка али и спремност на велика дела, на облик моћи који би био имитација Наполеоновог примера. Знања која је усвајао из књига нису му била од помоћи у стварном љубавном животу. Нису га књиге одвеле у злочин и смрт већ страст несталности осећања других људи, односно жена. То књиге нису могле да предвиде. На слична начин ни љубавни романи које је читала Матилда нису били од помоћи у њеном односу са другим мушкарцима. А страст и љубав су постојали код госпође де Ренал која није читала романи. Жилијенова прича нас уверава да је љубав емотиван однос али и друштвени. У том контексту питање је и односа религијског учења и љубави. Жилијен је знао Библију напамет. Каква је улога Светог писма које поручује смиреност у љубави, жртвовање, понизност, трпљење, милосрђе. Хришћанство је вера која окупља грешнике, а не праведника. Хришћански Бог признаје грешност и моли за опроштај. Исус Христос је дао

човеку љубав и слободу, али је слобода и пут у грх и порок. Хришћански богочовек је свеопшта љубав, а љубити ближњег свог као самог себе је неостварив постулат.

Ни та религијска ученост није помогла Жилијену да контролише своја осећања. Он заборавља на смиреност, на љубав према ближњем, меша се у брак жене, брак који је склопљен пред богом. Коначно, он се одлучује на убиство жене. Где су Библијске заповести? Тако је завршена прича о Жилијену. Љубав научена из књига или рођена у осећањима наилази на друштвене односе, психологију жене, ситуације који се најчешће појављују као препреке. А љубавна страст га одводи у смрт. У затвору Жилијен закључује: „Може човек постати учен, вешт, али срце?...срце се не стиче учењем” (496).

ДОН КИХОТ И КЊИГЕ КОЈЕ СУ КРИВЕ ЗА ЊЕГОВУ СУДБИНУ

Зашто је Дон Кихот одлучио да буде лутајући витез, који ће бити осветник неправди и увреда и напустити свој удобан сеоски дом у Манчи? Да ли је он померио памећу, да ли су књиге помрачиле његов ум, да ли га је на то нагнала стварност пуна неправди и зла? „Јер шта год би видео, он је с великом лакоћом прилагођавао свом глумом витештву и несрећним мислима” (*Дон Кихот*, Новости, 2011:178 – књига 2).

Када се Дон Кихот вратио из своје прве пустиловине, у којој га је обичан крчмар увео у ред витезова, његова газдарица и синовица нису имале никакву сумњу у погледу мишљења и понашања свог господара. Газдарица је одрешито рекла сеоском жупнику и берберину да је Дон Кихот „померио памећу од оних проклетих витешких књига које има и које увек чита” (стр. 51). Братаница описује начин на који је њен стриц читао књиге: читао је дању и ноћу да би их одједном бацио, да би узео мач и секао ваздух и зидове собе. Тврдњу да је читање књига узрок Дон Кихотове лудости прихватају сеоски жупник и берберин. То су изопачене књиге и треба да буду „осуђене на огањ”, дакле треба их спалити.

Дакле, витешке књиге су починитељи зла, а не читање њиховог господара. Али, према њиховом мишљењу, нису само ове књиге криве за практично понашање Дон Кихота, већ „казну спаљивања заслужују све књиге” (55). Према речима синовице, све су погубне и све треба да заврше на ломачи. Ипак, жупник и берберин одлучују да погледају које то књиге чита Дон Кихот, а да их потом баце у огањ. Као какви врховни зналци (а жупник је пријатељ истине), они оцењују истинитост и лаж, садржаје, стил

(сувопаране), наслове. Нашло се ту књига које је требало само „оплевити и очистити од неких простота којих у њој има поред отмености”. Неке књиге је спасио случај, а друге су предаване берберину под условом да их ником неда на читање.

Али нису се само витешки романи нашли на удару газдарице, синовице, жупника и берберина. И књиге поезије треба у ватру. На речи жупника да стихови не могу починити никакво зло и да никоме не могу нашкодити, синовица примећује да, буде ли стриц читао ове стихове, пашће му на памет да се „претвори у пастира и пође по шумама и ливадама певајући и свирајући” (60), а песници су неизлечиви.

Књиге су завршиле у ватри. Неке су сачуване, а да се једна случајно сачувана спалила, сеоски жупник би се страшно исплакао. Ломача није била довољна, већ су некадашњу собу са књигама газдарица и синовица зазидале, рекавши господару да је то учињено неки чаробњак и његов непријатељ, сам ђаво.

И шта се догодило? Да ли је Дон Кихот одустао од свог наума да буде лутајући витез? Није. Убрзо је нашао свог штитоношу у лику Санча Пансе и кренуо у свет да свети и ништава неправде, исправља кривице, штити бедне.

Ова прича о витешким романима које је читао Дон Кихот и лудостима понашања испричана је у 16. веку. Књиге које су бачене у ватру написане су у том времену, али њихов удес има универзални значај. И пре и после Дон Кихота, све до наших дана књиге су биле осуђиване за сва зла у стварности и веровало се да их треба уништити.

Сервантесов јунак и његови „душебрижници” имају нешто парадигматично за сва времена у разумевању односа књиге и читања. Најпре, зашто су витешки романи били криви за практично понашање Дон Кихота? Писци тих романа нису имали план да униште памет манчанског племића. Начин на који је племић те романе читао није *једини* начин читања. И други су читали витешке романе, па нису облачили оклопе и кретали у свет да бра-

не правду и истину. „Уобразиља му се испуни свим оним што је читао у књигама, како чаролијама, тако и препиркама, биткама, изазовима, ранама, удварањима, љубавима, олујама и немогућим будалаштинама; и тако уврте себи у главу да је истина цело оно мноштво сањарија и измишљотина које је читао, тако да за њега није било поузданије историје на свету” (27). Није сваки читалац витешких романа све што би помислио, видео или чинио да се одиграва онако као што је читао.

Друго, културолошка парадигма овог бацања књига у огањ свакако је дружина која одлучује да се обрачуна са писаним делима, а не практичним понашањем свога господара. Реч је о необразованим и образованим спаљивачима. Жупник припада образованим слојевима, берберин занатлијама, а газдарица и синовица приватно-породичном кругу. Различитих су занимања, неједнаког образовања, али уједињени у мржњи према књигама. Ако књигу разумемо као велику метафору културе, онда ову Сервантесову причу можемо да тумачимо као обрачун незнања са знањем или некултуре са културом. Сам чин пристанка на спаљивање неподобних књига довољан је да потврди овакву интерпретацију Дон Кихотовог удеса. Међутим, и то је свакако део парадигме о којој је реч, ни учествовање у тој антикултури није јединствено и складно. Није жупник сагласан да се и књиге поезије спале. Затим, неке књиге су сачуване, случајно или намерно, а за некима би жупник жалио да су се нашле на ломачи.

Шта нам историјски и цивилизацијски казује Сервантесова прича о књигама и њиховој „кривици”?

У току историје културе свих нација било је примера оптуживања књига за удес појединца или држава и нација. Било да су људи на власти или обични читаоци у питању, књиге су уништаване, а одговорност је на страни онога ко то чини: појединаца, група, државне власти. Али није реч само о спаљивању већ и о другим облицима забране. Родитељ може да забрани детету чита-

ње неке књиге скривањем или речима, а држава судском одлуком или вољом владара.

Сервантесова прича нам казује да је уништавања књига узалудан посао, а поготову да могу бити одговорне за начин читања и практично понашање онога ко чита књигу. Видели смо да је Дон Кихот кренуо у нове пустиловине. Бацање књига на ломачу није обухватило све што се нашло на полицама. Неке су сачуване, а за некима би се жалило да су завршиле у огњу. Пепео Дон Кихотових књига није задесио *друге примерке* књига.

Дакле, књиге су неуништиве. Ипак, постоје књиге које се забрањују. Књига која оптужује један народ за злочин против другог народа или човечанства и данас се ставља на листу забрањених књига. Да ли их треба бацити на ломачу? Ако смо сагласни са таквом одлуком, онда морамо да имамо пред собом историјско искуство са књигама – оно које описује Сервантес. Неко ће имати и такве књиге, али приватно, а то су примерци које нико не може да уништи.

У тај вапијући расцеп вредности – идеала и стварности уклапа се и проблем књиге, с једне стране, и читаоца, с друге стране. Улога књиге у значењским слојевима романа је вишеслојна. Она је у симболичкој равни стуб модерне цивилизације. Може се историја људске културе поделити на време пре и после штампања књиге. Али ни књига у „стварном” животу романа није оно што се у апологијама саопштава. Књига је симбол знања, мудрости, искуства, али исто тако и зла, лудости и заблуде. Сервантес хоће пре свега да каже уметничким средствима како није све што се објави и вредно. Нема препрека да књиге садрже и истине и лажи. Када је реч о витешким романима, дакле књигама које су залуделе Дон Кихота, писац нас ставља пред тешкоће. Да ли су те књиге као такве одговорне за злу судбину читаоца Дон Кихота или је грешка у самом читању главног јунака Сервантесовог романа? Очигледно је да други читаоци нису створили такву уобразиљу какву је увртео у своју главу Дон Кихот. Дакле, можда су књиге о

вitezовима успешне у моралном значењу те речи, али онај ко их је читао прочитао их је на „погрешан начин”. Оне доспевају у руке поремећеног ума.

Поигравање са односом између књиге и читаоца добија забрињавајућу форму у тренутку када родбина Дон Кихота спаљује књиге (не само оне о вitezовима), у тврдом уверењу да су оне одговорне за удес њиховог господара. Тај чин има дубоко симболично значење јер су се и пре и после овог романа књиге уништавале и спаљивале у стварности у различитим системима власти.

Зашто су књиге криве? Ово је питање које можемо и данас да поставимо. Оне носе међу својим корицама неко знање, неку слику света, неке вредности. Као и у стварности, однос према сазнајним разликама и вредносним идеалима није хармоничан. Сукоби у стварности нису структурно различити од сукоба поводом књига.

Функција књиге у Сервантесовом роману јесте да појача основно песимистичко значење овог ремек-дела: човек живи нужно подељен између идеала и стварности. Мудрост, правда, истина, лепота и љубав само су наше идеалне мисли, као што је и књига апсолутна вредност културе док се не преда читаоцима.

Све је уметнички и значењски моћно у овом роману: неповљив стил и језик, хумор, фабула, ликови, поступак. Међутим, оно што је одиста генијално у овом роману свакако је литерарно обликовање суштинског проблема постојања – однос мисли и стварности у којој човек живи. Шта је стварност, морамо се запитати после читања *Дон Кихота*. Да ли је то мисао која се формира под утицајем књига или животног искуства или биће независно од мишљења? Ми читамо да сви ликови виде на свој особени начин реалност. У том мноштву ликова издваја се мисао Дон Кихота, али не споредније и мисао Санча Пансе.

КАКО ЈЕ ВЛАСТ СУДИЛА ПОЕЗИЈИ И ПЕСНИКУ?

Сваки припадник будућих генерација књижевника али и културне елите српског народа, запитаће се када узме у руке књигу Гојка Ђога: *Вунена времена* (Службени гласник, 2011) – да ли је све то што се догодило припадало реалности или је понешто додато из песничке маште? Биће сигурно у неверици, као што је и савременик свих тих догађаја који су задесили песника Гојка Ђога. Том времену јавног политичког хорора требало је бити сведок. Целокупан јавни живот је неколико месеци био у знаку интензивне осуде песника и његове књиге, нарочито од 13. маја до 29 маја 1981. године када је ухапшен. На скоро 300 страница налазе се документи из тих 16 дана топлог месеца маја 1981. године. У Београду се о томе причало и „причало” као да ништа друго у колективном животу не постоји. Човек се морао упитати- како је у души и мислима прогоњеног песника и његовој породици?

А да је тако било у политичкој и културној стварности југословенске државе и српског правосуђа од 1981 до 1984. године, доказује се на 1685 страница чињеничког материјала у књизи о којој је реч. Документа су класификована у три целине: Пресуда пре суда, Процес, Одјек судског чекића. Сакупљено је све што је написано у вези „случаја Гојко Ђого” - талас осуде песника и његових песама, судски процес, стручне и нестручне дебате о судском кажњавању песника и уништавању његове књиге. Значај ове обимне грађе није само у збирци докумената о једном времену прогона Гојка Ђога, већ и о односу књижевног стваралаштва и државно-партијске власти. Када је ово друго у питању, биће за сваког социолога књижевности, сазнајно интересантно испитати

учеснике овог колективног културног срама. Како су се понашали припадници књижевног staleжа у Србији и ондашњој Југославији? Да ли су одмах устали у одбрану песника и његове књиге или су устукнули пред силом власти? Сазнаћемо да је у почетку било доминантно ово друго понашање а касније, када се јавио глас отпора тиранији над најсензибилнијим обликом језичког стваралаштва, дух слободе се проширио.

Одмах треба рећи да се у јавној харанги и пред чиновницим тужилаштва и суда, најусправнији држао сам песник, Гојко Ђого. Документа показују да се он од првог до последњег дана судске калварије, бранио онако како једино може – без самоисправљања, самоосуђивања, без пребацивања одговорности на другог, без савијања главе пред тужиоцима и судијама. Неколико дана пре хапшења, 20. маја 1981. године, у Писму београдским новинама и агенцији Танјуг Ђого је написао „нисам ништа подметнуо, ни прокријумчарио... остајем при сваком стиху, добром и лошем, уверен да је књига прочитана на некњижеван начин... спреман да истрпим све последице, у нади да ће поезија, дух и разум, ипак одолети” (Ђого: 177). И пред истражним судијом, јавним тужиоцем и пред судијама главном претресу и у завршној речи, исти став ће поновити.

А то усправно стајање пред својим дело није поколебано ни када је управа Дома омладине донела одлуку да га отпусти са посла уредника књижевне трибине.

Књига сведочи и о институцијама једног државног и друштвеног поретка. Видећемо како је функционисала једна угледна издвачка кућа као што је Просвета. Надаље, каква је структура државе у којој делује једна партија и какво је дејство духа мртвог вође партије и државе Јосипа Броза Тита. Савез комуниста је вукао конце у позадини а на јавној сцени су обрачун са „преступником” решавали самоуправно органи Просвете. Тако, огласила се организација комуниста у Просвети, на Општини Стари Град и СК Београд.

Посебно важан аспект истраживања је извештавање медија, како српских тако и југословенских али и европских. Видећемо из документа који степен унисоности је владао између Борбе, Политике, Политике експрес, Новости, НиН-а, загребачког Вјесника, сарајевског Ослобођења, ТВ Београда. То су биле информације са осудом песника да је „злоупотредио поезију и слободу стварања” да је његова књига песама „политички памфлет”. А када се формирао Одбор за одбрану уметничке слободе, у време окончаног судског процеса, медији у служби власти опет су устали против слободољубивих књижевника.

Медијско писање оптужнице започело је 13 маја 1981. године, вечењим ТВ дневником. „Вунена времена су политички памфлет, јасан и недвосмислен.... чист гест непријатељског позива на негацију оних идеала и оних вредности које су сваком нашем човеку не само блиске, већ и свете.”

У „Борби” од 15 маја 1981. године Ђогов политички памфлет се руга „свему ономе што нам је свето и изван сваке сумње.”

„Вечерње новости” од 15. маја 1981. године пишу, како је било могућно објављивање овакве књиге која „грубо вређа основне тековине нашег друштва и посебно, дело и личност друга Тита?”

„Политика” од 20 маја 1981. године. Циљеви аутора су „вређање Титове личности и дела, обезвређивање тековина наше револуције, уз алузије о недостојном положају српског народа”.

„Борба” 21. мај 1981. године, пита се „како је попустила будност”?

„Комунист” 22. маја „реч је о мржњи човека из наше средине према личности и делу Ј. Б. Тита, о непријатељском, пакосном оспоравању основних вредности југословенског друштва”.

Сарајевско „Ослобођење” од 22. маја 1981. у наслов ставља „Књига мржње”. А „Борба” 23. маја у наслов „Убрзати расплет”, загребачки „Вјесник”, 23. маја „Непријатељски памфлет”.

„Борба” од 28. маја у тексту „Одговорност за памфлет”, поручује да су „уместо поезије проговорили мржња, клевета, мрак”.

(Сви наводи налазе се у књизи Гојка Ђога *Вунена времена*, прва књига, Службени гласник, 2011).

Гојко Ђого је 29. маја 1981. године, позван код истражног судије и истога дана стрпан у затвор.

Шта можемо да констатујемо? Од 13. до 28. маја (а и касније) штампа и електронски медији у Србији и СФРЈ интензивно окривљују песника и његове песме. Најучесталије речи су: песник је непријатељ државе и доживотног председника Тита који је био у гробу када је збирка песама објављена.

Књига садржи и иностране медијске извештаје, (као и протесте књижевних организација из иностранства) и то би била добра грађа за компаративну анализу домаћег (југо-српског) и међународног извештавања о ухапшеном песнику и његовој књизи. У то време, страни медији су били заинтересовани за овај случај у контексту гушења слободе и демократије у социјализму. Док су домаћи истцали злоупотребу слободе (уметничке).

Страшно делује на свест читаоца онај документ у коме се доноси одлука власти о уништавању књиге. У записнику о комисијском уништавању књиге *Вунена времена* аутора Гојка Ђога, од 25. маја 1981. године, пише да је „1006 комада књиге уништено у фабрици папира Лепенка Умка” (стр. 247).

Ђогова књига баца светло и на конвертитско понашање које је од далекосежног значаја за оцену квалитета српске интелектуалне елите. Каквоћа интелектуалаца се показује у ситуацијама индивидуалне и колективне невоље. Суочени са избором између поноса и стида, деонтолошког и утилитарног морала, дневног и историјског понашања, кукавичлука и храбрости, понижености и слободе, припадници овог сталежа својим опредељењем остављају траг на лицу нације и културе којој припадају. У време кад се сва сила институционалних механизма и јавне, политички и једнопартијски обликоване свести, сручила на песника и његову

књигу, не мали број његове „браће по перу”, погнуо је главу и спасавао своју, ничим угрожену. Да, као на длану, видимо како су се неки књижевници понашали у „опасној” ситуацији (стр. 135).

Овоме треба још нешто додати у намери опорављања политичке елите српског народа. Како објаснити преокрет бившег чувара партијске идејности у култури, стручњака за „књижевну десницу”, извршног секретара Председништва ЦК Србије 1982. године, Радивоја Цвјетичанина („СК држи истинску заставу слободарства а не неки „одбори”) у каријерног дипломату после 2000. године? Откуда он у амбасадорској столици после 2000. године, са доласком тзв. демократске власти (узгред: као да од 1990. године није било демократски изабране власти?). У томе треба видети пример свеколике тешкоће идеолошке и политичке транзиције српског друштва.

Како је институционално функционисала огорчена борба против песника и његове књиге? Пре суда и суђења, одржано је својеврсно суђење у издавачкој радној организацији Просвета. Да је једна књига песама заталасала све органе просвете, доказују *Вунена времена*. Редакција, Програмски савет, Стручна комисија радничког савета, Збор радних људи, Самоуправна радничка контрола, ООСК Просвете – сви су данима састанчили, давали изјаве, сачињавали записнике, све у циљу проналажења кривца. Онда је то била драма а данас би неки комедиограф могао да напише сочан комад о сплету глупости, образованости и страха.

У другом делу Процес, ова збирка документа ренгетски слика начин рада једне од најважнијих грана државне власти – судске власти. У партијској држави не може да постоји независно судство. Сви делови овог процеса, одвијали су се под дебелом сенком владајуће комунистичке партије. Оно што је хистерична јавност већ квалификовала као „злоупотребу песништва” судско веће је ставило под параграф Кривичног закона о непријатељској пропаганди (чувени члан 133, став 1, КЗ СФРЈ).

Дакле, шта је било кривично дело у *Вуненим временима*? Кривично дело одређује се са становишта друштвене опасности. Када је реч о „друштвеној опасности” уметничког дела морало би се доказати да једна књига, штампана у неколико хиљада примерака, или написана и изговорена реч за „друштво” од неколико десетина или стотина људи, опасна за цело друштво. Питање је заправо: по чему је уметничко дело „друштвено опасно” када огромна већина друштва остаје без додира са делом?

Основни проблем, могли бисмо рећи, непремостив, сваког суђења поезији (књижевности) лежи у томе што се штите имагинарне последице. Нема чињеничког доказа, као основног средства за извођење кривице да ће нешто метафорички исказано бити опасно за све чланове друштва.

Објекат кривичне заштите је био Тито. Он је био предмет књижевног обликовања за време и после другог светског рата. У народу са тако снажном епском традицијом није било тешко наћи анонимног „песника” који ће смислити стихове „Друже Тито љубичице бела, тебе воли омладина цела”. Мноштво је таквих стихова. А када је зора ослобођења од фашистичких окупатора и домаћих издајника засијала, на књижевном небу Срба појавили су се аутори, писци, познати и непознати, који су исковали нове стихове, приче, новеле, романе

Да ли је то био унутрашњи израз песничке радости што је на челу државе, партије и војске био онај „кога мајка више не рађа” и кога је сама Историја послала или је у основи био какав ћар и вајда од свемоћне власти? – не мора овде да буде предмет интересовања. Значајна је чињеница да се то десило пре само педесетак година. Какве је ломове један ток духовне културе српског народа морао да доживи када се појавила збирка песама, годину дана после смрти Тита у коју је учитана критика култа личности?

Када се три деценије стварао култ личности, и сам наслов песме „Црнокруг на Тргу Републике” морао је да делује као бомба. Али, зашто је тај ужас по тумачењу титоиста мора да се заврши

суђењем песнику и уништавању књиге? Зато што је угаони камен, камен темељац југословенске зграде био култ Тита а доказ су 1991. година.

У пресуди пише да Гојко Ђого у књизи *Вунена времена* „злонамерно и неситинито приказује друштвено-политичке прилике у нашој земљи, ... да је путем алузија изнео трдњу да у нашој земљи нема слободе и демократије... да се наш систем заснива на страховлади једне личности којој је све подређено... да је обезвредио тековине социјалистичке револуције...” (571-599). Парадоксалан, речи ове пресуде најављују време слободе и демократије, укидање живе и мртве страховладе једне личности, крај социјалистичких тековина али и крај комунистичке Југославије. Ретко поновљив круг – поезија-суд-друштвене и политичке слободе – разбијање државе!

Трећи део књиге обухвата документа у којима се може пратити реакција домаће и иностране јавности на пресуду песнику, поступак смањивања казне али и ширење расправе о слободи стваралаштва у ондашњој држави. С једне стране, реконструисамо „организовање” одбране песника и песме, а с друге организовање одбране владајућег поретка. У првим редовима првог ешалона били су српски писци који су деловали појединачно (писањем публицистичких и теоријских расправа) и организовано, путем Удружења књижевника Србије.

УДК организовало је саветовање на тему: „Друштвени критеријуми и слобода књижевног стваралаштва”, а убрзо су организоване протестне вечери у циљу одбране песника од репресије кривичног суда. Чак 300 интелектуалаца је узело учешћа на протестним вечерима овог удружења.

Уследио је талас забрана и репресије. Новинар Драган Антић је скупио документа о суђењу Ђогу, али је књига убрзо била забрањена. То исто је задесило антологију Милета Перишића *Укус осамдесетих*. Часопис „Relations” је такође био забрањен а *Књижевне новине* нису излазиле седам месеци.

Истакнути научници и ствараоци су писали писма водећим функционерима СКЈ и државе СФРЈ.

Међутим, нису сви писци стали у одбрану слободе песника. Један истакнути песник, Оскар Давичо, био је међу малобројнима који се није солидарисао са Ђогом. То је, разуме се, његово право, али и то право подлеже критичком разматрању. Оскар Давичо (и Младен Ољача) је био најгласнији у осуди Ђога. На скупу писаца –комуниста у Сарајеву рекао је: „Ђого се није само жалио на пресуду, већ се, иако осуђен, слободно шета, састаје са пријатељима и наставља по старом” (*Вунена времена*, 286, друга књига). Очито, Давичо није делио ону вредност по којој човек мора дати другоме она права и слободе које захтева за себе.

Чувари поретка, новинари и идеолози партије су се посебно окомили на оснивање Одбора за заштиту уметничких слобода, покренут у Удружењу књижевника Србије. Као и пре судског процеса тако и после, нејвећи број српских медија био је у функцији власти.

Судски прогон песника је нарушио културну сарадњу у међунационалним (републичким) односима СФРЈ. Не само што се харагнирало на страницама *Ослобођење* и *Вјесника* већ је те године отказано учешће српских песника на Струшким вечерима поезије. Савет струшких вечери поезије одбацио је 1982. године (наручену) Антологију савремене српске поезије у избору Србе Игњатовића због две Ђогове песме („идејно-естетски неприхватљиве”) из збирке *Кукуша*. Та одлука Савета струшких вечери поезије изазвала је бројне критичке коментаре а из данашње, постјугословенске перспективе, лако се може закључити да је то био само камичак које је почео да испада из зграде некадашње државе.

Међутим, међународна јавност је била изузетно активна у одбрани Гојка Ђога. Како штампани медији тако и међународна књижевна удружења али појединачно, засипали су писмима функционере државне власти у којима се захтевало укидање прогона.

Књига *Вунена времена*, актуализује једно старо теоријско питање о моћи књижевне речи у некњижевним секторима друштва. Да ли књижевни израз (са или без политичких значења) има ту моћ да битније измени друштвену и политичку стварност?

Страдање Гојка Ђога носило је у себи личну патњу (страховит притисак социјалистичке јавности) али и зору неповратног ослобођења књижевности, културе па и друштва од стега једнопартијског политичког монопола. Нема никакве сумње да је тај случај, на неочекиван начин за власт комуниста, убрзао процес демократизације југословенског и српског друштва. Ко је могао да наслути 1981. године да ће дух слободе тако бити делотворан? Песник и његов поетски језик? Не. Медијски лавови монополне власти? Не. Партијско судство? Не. Централни комитети? Не. Али, то је историја друштва и држава. Понекад, велике промене долазе из ратних сукоба, а бива да и књига поезије покрене далекосежне политичке процесе. А то се управо догодило те 1981. године. Догодила се борба за уметничку слободу а одмах затим и политичку (Аврамовић, 1998).

Гојко Ђого и његова *Вунена времена* су део особене традиције српске књижевности, оне која се посредством ауторских јавних исказа, слојовима значења његових дела и херменутичким контекстом рецепције, преплитала и прожимала са политичким идејама и догађајима националног ослобођења и стварања самосталне државе.

Сукоб српске књижевности са монополном политиком био је неизбежан из национално-историјских и књижевно-естетских разлога. Књижевност је у Србији национална делатност колико и уметност речи. Она је од самих почетака била у органској вези са народом, отаџбином и његовом колективном судбином. „То народносно осећање налази се у изходиштима свих основних тра-

диција српске књижевности” тврди Јован Деретић у књизи *Пути српске књижевности* (1996).

Све што се догађало после хапшења Гојка Ђога може се именовати као књижевна демократске иницијатива која је била условљена потребом слободе стваралаштва и ограничењима поретка. Социјализам са коминистичком партијом на власти, као конструкција друштвеног поретка, темељио се на идеји о животу који се планира, о социјалном пројекту једне политичке партије и вође. Међутим, књижевно стваралаштво не може се остварити изван слободе језика и његове традиције, у чијем су средишту сложена значења живота који је у току, који се памти и који настаје. Српска књижевност је пре и после *Вунених времена* обликовала она осећања и мисли која произлазе из искуства националног и међународног живота, а не из апстрактних конструкција уставно-правног поретка.

Идеологија комунистичког социјализма била је у непомирљивом сукобу са таквом трдицијом књижевности. Ако изоставимо лирски однос према свету, без кога нема поезије и уметности речи, социјализам и српска књижевност су се дубоко разишли око неких кључних значења: историја, политика, нација, љубав, живот, религија, идентитет. У социјализму (самоуправном) нација је била предмет критике, а у књижевности вредности националне традиције и национални идентитет основни су извор тема и значења. Социјализам је обећавао наду са правним ограничењима слободе и демократије, а књижевност упозорава на људско зло у сваком облику политичког поретка.

Књига документа коју је песник сакупио о свом удесу, осветљава јарком светлошћу личну судбину, једно друштвено стање и један политички поредак, слику карактера писаца и оних који су на разне начине учествовали у страдању песника и уништавању књиге, али и неочекивану а значајну улогу целог „случаја” у демократизацији ондашњег друштва. Присталице слободе мишљења, стварања и деловања су се нагло увећале и рашириле. Власт једне

партије је уздрмана; кренуло се стазом вишестраначког политичког поретка.

Данас, тридесет година од појаве *Вунених времена*, можемо да потврдимо да су Гојко Ђого и његова поезија органски део српске књижевности и њене ослободилачке и уметничке историје.

КЊИЖЕВНОСТ И ПОЛИТИКА У СХВАТАЊИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Преплитање културе и књижевности. Проучаваоци књижевности су на разне начине тумачили утицај културе на књижевност и обрнуто: у распону од суштинског утицаја (марксизам) до радикално аутономистичког гледишта по коме је књижевност затворена језичка структура (књижевност ствара сопствену предметност). Оне теорије које су своје надахнуће имале у марксизму доказивале су да је књижевно дело сазнајни инструмент за разумевање друштвене стварности и човека. Друге теорије су на савим опречан начин тумачиле однос о коме је реч: за формалисте, структуралисте, семиотичаре књижевно дело не само да нема никакву релацију према „свеукупном начину живота нације” већ су они књижевни исказ одвојили од онога што је значење у структури књижевног дела, што значи да је књижевност систем (лутајућих) знакова без семантичке функције. Ове теорије одбацују референцијалну функцију књижевности. Оваквим радикалним окретањем научном проучавању текста књижевност се отвара према лингвистици као једино релевантном приступу.

Очигледно је да наведене теорије на опречне начине схватају однос књижевног дела и културе. Док спољашња проучавања сматрају да је немогућно текст истргнути из језика, његових значења и националне културе (друштва) у којима се обликује уметничко књижевно дело, формалисти, структуралисти и семиотичари, постмодернисти аутономију схватају као потпуно одвајање уметничког текста од друштвене стварности.

За социолога књижевности, повезаност књижевног текста и културне стварности је аксиом. У свакој култури језик облику-

је нека значења која се, независно од употребе језика, преносе и остају константна. У језику се изражава богатство мисли, чулних импресија, традиције, емоционалних стања. Значење је суштинска одлика књижевног језика која га повезује са другим пољима културе и друштва. Речи се не могу ослободити своје мисаоности и значења у друштвеном животу и књижевном обликовању.

Схватање културе (културни образац) и књижевности у делу Слободана Јовановића. Појам *културни образац* (culture pattern) није изум Слободана Јовановића. Конструисала га је Рут Бенедикт (1887–1948) у својој књизи *Обрасци културе* (1934) а под њим је подразумевала устаљени и уопштени начин понашања, мишљења, осећања, говора који је карактеристичан за неко друштво (нацију).

Слободан Јовановић је у свом раду „Један прилог за проучавање српског националног карактера” (1964) изложио замисао културног обрасца (и националног карактера). Појам културни образац обухвата науку, веру, морал, књижевност, уметност. Међутим, политика и право, војска и привреда, обичаји и забава такође су елементи културног обрасца. Човек културе уједињује интелектуалност, осећајност и моралност.

Јовановићево разумевање културе у основи је шпенглеровско, у смислу свеобухватности (шире схватање културе): „Култура је израз осећања, мишљења, душе којој даје моћ обликотворности” (Шпенглер, 1989). Култура тако одређена обухвата, по Слободану Јовановићу, „све гране духовног живота једног народа”: не само његову науку, него исто тако његову веру и морал, његову књижевност и уметност, његову политику и право, његову војску и привреду, његове обичаје и забаву... Тек на основу оваквог схватања културе може се рећи „какав културни образац тај народ има, и колико је тај образац продубљен и префињен” (Јовановић, 1991/12:566).

Слободан Јовановић конструише културни образац са свим елементима културног наслеђа, али га допуњује антрополошким

чиниоцем. Ова допуна је разумљива ако се зна да култура не постоји без човека који културу ствара и користи је, као што култура обликује човека. Културни образац, дакле, укључује и хуманистички образац (разлика између негдашњег: какав је човек? и савременог: шта је постигао и колико је успео?): „Културни човек пази да се што потпуније и што складније развија.”

Када је реч о српској култури и њеном обрасцу, Слободан Јовановић тврди да она није успела да изгради оригинални културни образац, при чему није преузела ни неки страни културни образац. Тако, у 19. веку, Уједињена омладина српска гради *национални*, а Светозар Марковић *йолишички* образац. Овим обрасцима, по мишљењу С. Јовановића, недостаје културни образац, који је *нужна* допуна националном и политичком.

Питање је, разуме се, зашто поред националног и политичког није изграђен, зашто је био занемарен и културни образац. С. Јовановић наводи три разлога. На првом месту, слабљење утицаја религије пред налетом просветитељског рационализма и ширења природнонаучног знања (науке). На другом месту је, истиче, природа српског индивидуализма, који поприма анархистичке одлике. На трећем, појава полуинтелектуалца – личности која је завршила високе школе али нема морално васпитање; он не вреднује духовне вредности, већ је жељан материјалне и политичке моћи; он „слаби јавну свест и квари нарав народа”.

Појава полуинтелектуалца један је од разлога зашто треба повезивати културни, национални и политички образац. У том повезивању важну улогу има школа (систем образовања), у којој поред давања знања треба васпитавати карактере.

Слободан Јовановић има свест о дубини и обиму амбивалентних функција културне традиције. У неким струјама културног стваралаштва, као и у делима снажних стваралачких личности, традиција се схватала као изазов у трагању за новим облицима културног изражавања, било да је реч о форми континуитета, било да се ради о напуштању затечених вредности. Осим оваквих

односа према традицији, није ретка ни политичка употреба културног наслеђа. Традиција укупног народног живота, као извор грађе, преузима се стваралачким трудом избора и интерпретације. Књижевност обликује разне аспекте културне традиције, а истовремено је и чувар те традиције.

Ове, готово узгредне напомене о културној традицији, упозоравају нас на постојање више, а не једне форме свести о прошлости и њеној рецепцији, тако да се употреба овог појма културе мора релативизовати у сваком пројекту идентитета било које националне заједнице. Реч је о чињеници да унутар националног корпуса постоји више, а не једна културна и књижевна традиција.

Мисао Слободана Јовановића о српском културном обрасцу је на први поглед саморазумљива. Међутим, из данашње перспективе мора се указати на њену апстрактну и формалну страну. Тачно је да културни образац обухвата различите творевине једне нације, али једнако је тачно да постоји рељеф начина мишљења, осећања, језика и понашања припадника једне културе. Могли бисмо се сложити са оценом Слободана Јовановића о снажном јачању прагматичног културног обрасца у Србији. Данас би научно исправније било доказивати постојање плуралитета културних образаца у једној култури. То, међутим, не искључује трагање за идејним и вредносним језгром националног културног обрасца.

* * *

Слободан Јовановић није развио систематску мисао о култури али ни о *књижевности*. Али, како исправно тврди Мило Ломпар, књижевно искуство је конститутивно за укупну јавну и приватну мисао Слободана Јовановића, „сама књижевност нам, дакле, помаже да утврдимо својства полихисторског импулса у делу Слободан Јовановића” (Ломпар, 2016: 37).

У младости га је привлачила књижевна критика. Објавио је приличан број радова из ове области, посебно у раздобљима 1894.

до 1904. и 1924. до 1938. године. У првом раздобљу он као водеће српске књижевнике издваја Јанка Веселиновића, Стевана Сремца, Симу Матавуља и Бранислава Нушића.

Љубав према књижевности сачувао је до краја живота. Миодраг Ал. Пурковић наводи, у тексту „Утрнула једна светиљка” (Порука, Лондон 1959), годину дана по смрти Слободана Јовановића (1958), да му је две године пре упокојења говорио да жели још једном да прочита *Илијаду* и *Одисеју*, *Божанственоу комедију*, *Ослобођени Јерусалим*, *Изгудљени рај*, *Фаустиа*. Хвалио је од романописца Толстоја и Зола (Јовановић 2020).

Српски народ, тврди С. Јовановић у тексту из 1964. године, није изградио оригиналан културни образац, па тако ни српска књижевност нема сопствени образац.

Да ли би се из његових разноликих текстова могао уоквирити српски књижевни образац? На које елементе конструисаног књижевног обрасца Слободан Јовановић обраћа пажњу: писце, друштвену средину, дела, читаоце, „књижевну инфраструктуру” (књижаре, библиотеке, часописе, новине)?

О значају књиге и књижара за развој српске културе Јовановић пише посредством приказа књиге Стојана Новаковића *Српска књија, њени издаваци и читаоци у 19. веку* (1900). Он подвлачи потребу да књига морално уједињује „раскомадано српство”. Књига је, по Новаковићу, „крилата” и за њу не постоје границе. Скреће се пажња на то да није довољно објављивати књиге већ их и читати. У том послу велику улогу имају књижаре. Књижаре чекају купца, а већ у то време извесни О. Утјешиниовић Острожински поставио је принцип „да књига иде за купцем, а не купац за књигом” (што одговара, примећујемо, модерном маркетиншком начелу).

О књижевности Слободан Јовановић није писао атрибутивно већ дескриптивно. Ломпар га анализира као књижевног критичара. Далеко од тога да је књижевност схватао као уметност језика, као затворену естетичку структуру. Као појам културе, тако и

појам књижевности схвата на широком плану, може се рећи социолошки – то су сви актери у књижевном животу, у култури и друштву: писци, дела свих жанрова, књижевни критичари, читаоци, часописи, књижаре. У стварном „животу” књижевност је, по мишљењу Слободана Јовановића, неодвојива од аутора, публике, књижара, часописа и политичког простора одређене културе, од круга у коме се кристалише њен идентитет. Он значајну пажњу посвећује биографији писца. Књижевник се, као и сваки други човек, рађа у одређеној култури и по свом рођењу он припада нацији, што даје основни печат његовом књижевном стварању.

Наш полихистор има свест о значају књижевности у развоју српске културе, о томе како је обликовала историјску свест, обављала просветитељску мисију, замењивала школу и образовање, артикулисала политичке захтеве, остваривала естетске сврхе. Већ из одређења појма културе јасно произлази закључак да је Слободан Јовановић сматрао да постоје обострани утицаји књижевности и културе. Књижевност обликује делове мозаичне културе, неких њених поља. Он у књижевности гледа социјално-психолошку, моралну и националну страну. Он се концентрише на садржине књижевних дела, на фабуле које причају приче о догађајима, односима између људи, на карактеризацију јунака (типова) који се тумаче у психолошком кључу. И ту се назире шпенглеровски одсјај културе, његова идеја о души као основи сваке културе, а отуда и души као обнови појединачног човека.

Књижевни образац С. Јовановић конструише посредством велики стваралачких личности. Тако о Вуку Караџићу пише као о утемељитељу нововековне српске културе и књижевности, као окосници српског појма културни образац. Од свега што је Вук урадио, Јовановић издваја његов рад у језику, књижевности, и у описивању српских историјских личности. Вук Караџић је „отац књижевности” на два начина. У тексту „Споменик Војиславу” (1894; Јовановић 1991/11: 757–759). Јовановић тврди: „Што год имамо данас у књижевности њему [Вуку] дугујемо. Он је [...] ус-

крснуо наш народни дух; он нас је понова научио матерњем језику који смо били заборавили, он нам је дао чак и ова слова којима пишемо” (Исто: 758). Поред Вука, ту су Доситеј, Светозар Марковић, Његош, Лаза Лазаревић, Јаков Игњатовић. Пише огледе о Вуку, Његошу, Јакову Игњатовићу, Лази Костићу, о књижевним критичарима Љубомиру Недићу и Богдану Поповићу, објављује своје књижевне критике и приказе домаћих и страних писаца, пише о књижевним часописима *Српски књижевни гласник* (СКГ) и *Лейпциг Мајници српске*, о књижарама и ширењу књиге. Дакле, показује своје широко схватање књижевности – чине је сви учесници у књижевном животу националне културе и друштва.

У српски књижевни образац С. Јовановић укључује и страну књижевност – пише критичке приказе дела европских писаца: Стендала, Золе, Пруста, Ибзена... Оваквим избором књижевника наглашава један моменат *акултурације у књижевности*, на сличан начин као и у схватању културе. И тамо и овде акултурација је део подразумеваног схватања српске културе и књижевности.

Међутим, страна књижевност му је од користи јер омогућује поређење са српском. У том погледу карактеристична су два места која показују неку врсту заостајања српске књижевности за страном. Реч је о вредностима и националном карактеру који се обликује у књижевности.

Прво је поређење са Бернардом Шоом. „Ниједан од наших приповедача и драмских писаца није онако као Бернارد Шо у Енглеској претресао општепримљена мерила вредности. Јамачно стога што, због недостатка културног обрасца, таква мерила вредности, с изузетком неких остатака патријархалних појмова, нису у нас постојала” (Јовановић, 1991/12:570).

Ова тврдња остала је неразвијена па није јасно на које вредности мисли С. Јовановић, уколико то нису патријархалне вредности. Разумљиво – јер су мерила вредности једно од најсложенијих питања социјалних и антрополошких наука. Али, вредности и мерила вредности нису истозначна питања. Да ли је С. Јовановић

имао у виду вредности у књижевном делу или вредности у култури, којима се оне оцењују? Да ли мисли на идеал-вредности или на стварне вредности?

При читању Јовановићевих дела још једна компарација остава недоумице. „У нашој књижевности нема онакве слике националног карактера као што су у шпанској књижевности Дон Кихот и Санчо Панса” (Исто: 577). Ова реченица као да виси у ваздуху. Дата је узгред, али са аподиктичном тврдњом. У Сервантесовом роману, ако се уопште тражи национални карактер, онда је то опис два типа односа мишљења и стварности. Дон Кихот и Санчо Панса су персонификације два начина живота, два начина мишљења о стварности: фантастично, маштовито и реално, чулно. Они различито мисле о слободи, љубави, моралу и карактеру људи, власти, васпитању, друштву, оружју и науци. Фантастични и реални начин мишљења саставни су део сваке националне културе (Аврамовић 2008: 291–311).

Када је реч о критичком приказивању књижевних дела, Јовановића интересују „садржине” у поезији, романима, драмама и комедијама, приповеткама и причама. А „садржине” су увек традицијски и савремени слојеви културе. Другим речима, то је култура схваћена као начин живота једне националне заједнице: морални и психолошки, национални и социјални садржаји. Доситеј је моралиста (задатак просвећивања сводио на давање знања). Моралиста је и Светозар Марковић (алтруизам кориснији од егоизма). Његош припада националном обрасцу. Лаза Лазаревић сликао је психологију ликова. Јаков Игњатовић заинтересован је за социјалне проблеме.

По мишљењу Слободана Јовановића, књижевност је у српској култури била један од најснажнијих духовних обликотворних посредника у разумевању стварности. Она је оставила дубок траг на неке елементе културног обрасца. У једном свом изразу и делу она је свакако хранила занос националног идентитета, занос слободе, љубав према роду, обнови државе. Она је чувала вредности

народног живота, култ слободе, критику туђина. Српска књижевност давала је крила *доживљајној* страни националног карактера, а занемаривала логичко-дискурзивну. Овај особени романтизам српског културног бића био је драгоцен у првој половини 19. века, времену кристализовања нација, као и током вишевековне историје када је требало одбрани национални идентитет. Историјска борба Срба за слободу, кроз цео 19. век, напаја се духом књижевне слике стварности.

У неким радовима о књижевности С. Јовановић (текст о Љ. Недићу) се задржава на мишљењу Љубомира Недића о новијој књижевности, које доводи у питање њено централно место у систему српске културе. По мишљењу Љ. Недића, „данашње време [почетак 20. века] не ствара повољне прилике за развитак уметности”, у том времену „опада књижевност уопште”. (Ово место значајно је и из наше данашње перспективе, из времена тријумфа новог технологизованог живота.) Један разлог, по мишљењу С. Јовановића, налази се у личном књижевном укусу Љ. Недића. „Он је волео писце који су имали *Gemüt*-а, хумора, фантазије, а није волео оне који су имали психолошке анализе, самопроматрања, развијеног унутрашњег живота” (Јовановић, 1991/11: 696). Други разлог је окретање књижевника од интуиције према разуму. „[...] Дошло [се] до једне врсте књижевности где ништа није више спонтано, него срачунато, и где је хладна вештина потпуно заменила праву страст и праву машту.” И закључује: „Знање, вештина, култура убили су књижевност” (Исто: 695).

Овоме би се могла додати и реч Богдана Поповића, који се С. Јовановићу жалио на „нео-вараваре” који су стали „надирати у књижевност”. Описивао их је као људе без књижевне културе а таленат је недовољан да оправда огромну амбицију.

Слободан Јовановић се не одређује експлицитно према Недићевим и Поповићевим оценама о нововременој улози књижевности, али нема сумње да не умањује њен шири културни и друштвени значај. Другим речима, са растућом сложенешћу друштвеног

живота, диференцирањем културне свести, књижевност не само да мења своје поетике и теме, већ и сужава поље свога утицаја.

Политика и књижевност. Слободан Јовановић пише књижевне критике у којима тумачи значења („садржине”) и ликове. Било би од сазнајног значаја једно истраживање оних значења културе које је изложио у тексту о културном обрасцу: како се појављују (и да ли) наука, религија, морал, уметност, политика, право, војска, привреда, обичаји, забава у књижевним делима.

У овом раду испитаће се *месѝо ѝолиѝике* у његовим радовима о књижевним делима. Он је књижевност схватао социолошки (однос: аутор, дело, читаоци, друштво, инфраструктура књиге), где се политика појављује као власт, опште добро, идеологија, политичари. Веза књижевности и политике као делова културне целине разумева се на два начина. За Слободана Јовановића нису од споредног значаја политичка опредељења писаца и проучавалаца књижевности. Као што је Љубомир Недић једнаку пажњу посвећивао личности писца и његовом делу, тако и Јовановић често осветљава личност аутора и његово политичко понашање. Овакав приступ књижевности диктиран је целокупним његовим хабитусом, општим знањима и већ формираним погледима на човека, друштво и свет. Књижевност је била допуна његовом општедруштвеном знању, она је, како тврди М. Ломпар „играла значајну улогу у Јовановићевом моралистичком схватању човека и света” (Ломпар, 2016: 37).

Моралне вредности део су сваког облика понашања, па тако и политичког. Ако су кључне моралне идеје правда, истина, противљење злу, опште и појединачно добро, онда су оне на одређени начин део политичке свести и понашања и друштва и појединца. Сигурно је да Слободан Јовановић није разумевао морал на индивидуалистички начин, по коме се морал своди на лични интерес. У том смислу значај књижевности показује се у разумевању и сликању политичког (моралног) бића у српском националном идентитету.

Политичко се препознавало у књижевним делима и књижевном животу (политичке теме као део уређивачке политике књижевних часописа), у сликању стварних историјских личности. Вук је „отац књижевности”, али С. Јовановић пише и о другим српским историјским политичким личностима, о Милошу, Карађорђу, Хајдук-Вељку, Петру Добрњцу. Међутим, он је и део политичке интелигенције онога времена, која се бори за уставну и правну српску државу. У тексту „Вук као сликар историјских личности” (1938; 1991/11:659) Јовановић тврди да је Вука више занимао српски народ као целина, са својим животом и обичајима, него поједини знаменити Срби. Политичка свест Вука Караџића анализирана је у тексту „Вук Караџић о унутрашњој политици Кнеза Милоша” (1923; Јовановић 1991/11:785–787). Реч је о познатом писму кнезу Милошу, из 1832. године, у коме је Вук подвргао критици Милошев начин апсолутне владавине. Вук од Милоша тражи „конституцију”, да се народу да потпуна правна сигурност. „Као политичар Вук изгледа много мање оригиналан него као књижевник” (Исто:787), али ову тврдњу Слободан Јовановић не образлаже шире.

У неколико текстова о Јовану Скерлићу: „Политичке идеје Јована Скерлића” (1953; Јовановић 1991/11:708–710), „Јован Скерлић као историчар” (1926; Исто:701–704), „О Скерлићевој политичкој идеологији” (1934; Исто: 705–707) С. Јовановић тврди да Скерлић није био само књижевник [књижевни критичар] него и политичар. Као политичар социјалистичког усмерења, за кога је „врста важнија него јединка”, посебно се бавио идејама које владају светом. Али, он је истицао само оне идеје које су повезане са друштвеним снагама, због тога што практичне снаге идеја нема без „мишљења које је помешано са много осећања”. Скерлић је социјалиста формиран под утицајима француског социјалисте Жана Жореса: Скерлић жели, поред политичке демократије, и социјалну. Веровао је у напредак друштва у ширењу слободе и просвећивања. „Ове политичке идеје провлаче се кроз Скерлиће-

ве књижевне студије” у којима повезује идеје Доситеја, Светозара Марковића, са циљем да покаже, по мишљењу С. Јовановића, како су они радили „на ослобођењу наше мисли и на постављању друштвених односа на разумну и правилнију основу”.

Али, остало је неразматрано питање односа између Скерлићевих знања и деловања. Скерлић је, пише С. Јовановић 1926. године, „међу нашим историчарима [...] представник једне демократске социологије, која до њега никада није била изражена са толико књижевног дара” (Јовановић, 1991/11:704). Десет година касније поново подвлачи повезаност књижевности и политике у Скерлићевом раду и животу. „У својим књижевним делима, у исто време и књижевни критичар и политички апостол, он је проповедао морално ослобођење и социално облагорођење појединца...” (1934; Исто:707). Очигледно је Скерлић, тврди Јовановић, значајнији као политичка него као књижевна личност.

Уочена јавна опредељења Јована Скерлића (али и других писаца) сведоче о српском културном обрасцу у коме се политика и књижевност прожимају. Констатовано је и на другим местима садејство ове две духовне и практичне снаге. Слободан Јовановић није ишао даље од тога. Као да је одговоре оставио будућим научним генерацијама, одговоре на питања каква је природа тога односа и какве последице производе у културном, друштвеном и политичком животу.

Други пример још је изразитији у повезивању политичког рада и књижевности. Јаков Јаша Томић (1856–1922) био је истакнути српски политичар у Војводини пре 1918. године, али и новинар и књижевник. Писао је и песме. С. Јовановић тумачи његове песме у тексту „Песме Јаше Томића” (1896; Јовановић 1991/11: 853–856) естетичким категоријама. Његови стихови су „увек течни”, „имају духа”. Анализира његове песме „Прича о злу”, „Жена”, „Највеће чудо”. Међутим, у Томићевим првим песмама наглашена је социјалистичка тенденција („излагао своје социјалистичко јеванђеље”), под чиме можемо да подразумевамо значење, поетски

циљ, тежњу песника („муза је била разбарушена и држала је мач у руци“). У новијим Томићевим песмама теме су општија критика људске природе. (И пре и после Јаше Томића, у српској култури било је политичара који су објављивали своје књижевне творевине; данашњи председник АП Војводине Игор Мирковић има три песничке збирке.)

Значај политичких питања у књижевном животу истиче се и у уређивачком раду у *СКГ*. У тексту „Читаоцима нове серије *Српској Књижевној Гласника*” (1920; Јовановић 1991/11:776–778), који је потписао са Богданом Поповићем, Јовановић наводи: „Што се тиче Политике, Друштвеног и Јавног живота уопште, *СКГ* ће према новим потребама знатно проширити део који је питањима тога рода и раније давао (Исто: 777).” То није било тренутно опредељење уредника, већ налог традиције. У тексту „Политичко порекло *С. К. Гласника*” (1931; Исто: 801–803), подсећа да је *СКГ* основала, 1901. године, група интелектуалаца која се разликовала у књижевним и политичким питањима. Опстајале су разлике због политичке сагласности око противљења влади Александра Обреновића. Зашто су били сложни у политичким, а не у књижевним ставовима? Зато што се због тадашњег закона о штампи спречавало писање о политици, па се она заклањала иза књижевности и науке. Највећи политички ударац Александру Обреновићу, по мишљењу С. Јовановића, задала је Домановићева сатира *Сѝрадија*. *СКГ* је, дакле, оставио траг у књижевном али и у политичком животу Србије.

Да резимирамо: политичко у књижевним текстовима (културни образац? књижевни образац?) појављује се на више начина: 1) сликање српских историјских (политичких) личности, 2) политичка опредељења писаца и књижевних критичара, 3) политичке „садржине” у поезији, роману, драми. Слободан Јовановић уочава тесну везу између политичког и књижевног у српској култури. Она није била карактеристична за његово време, већ је обележје историје српске књижевности (Аврамовић, 2016).

Књижевност и патриотизам. Идентитет српске књижевности тесно је повезан с његовим историјским бићем. Она је била привржена народном животу, али истовремено и отворена према свету (писци, теме, публика – Деретић 1996). Јовановићева садржинска тумачења књижевних дела (из сва три рода) указују на повезивање структурних елемената књижевног текста (радњу, моралне и психолошке карактеризације ликова, дијалог) са патриотским вредностима.

Већ је код Вука народ (обичаји, веровања, власт, навике) главни јунак у књижевним списима. У време српског романтизма српски песници и писци били су политички активни, и са патриотским заносом (Аврамовић, 2016). Јовановић пише о Змају. „Он се изједначио с целим народом. Нема тог догађаја у народном животу у коме он није учествовао својим стиховима” (текст „У Змајеву споменицу”, 1899; Јовановић 1991/11:766). Међутим, нема текстова о Лази Костићу, који је на више начина политички активан, нема Његоша, нема Проте Матеје Ненадовића, нема Ђуре Јакшића у политичко-књижевним рефлексима. Од српских реалиста у књижевности, Јовановићев избор су били Јанко Веселиновић, Стеван Сремац, Симо Матавуљ и Бранислав Нушића. Нема Глишића, Домановића.

У приказу прича *Сћари њознаници* (1896; Јовановић 1991/11:856–859) Јанка Веселиновића, наглашава се народносни елеменат. „Она [дикција] даје утисак као да је са народног извора право пренета.” У тексту о песмама Стевана Бешевића „Моји записници /*Слике и усјомене!*” (1897; Јовановић 1991/11:861–864) пише да је песник „познат због лејепијех његовијех пјесама (а нарочито оних патриотске садржине”). Патриотска вредност се појачава у другим текстовима, критиком издајства. У тексту „Хаџи-Ђера (светла слика из прошлости српске)”, Драгутина Ј. Илијћа (1897; Јовановић 1991/11:865–867) указује се на издајство. У српском народу било је „по каткада и одрода, али је рађао и велике људе”. Описује издајцу и одметника Рупића који открије Турци-

ма хаџи Ђерину намеру. Рупић је „обичан одрод, који, бојећи се за своју кожу, улагива се Турцима и вјерно им служи”. Писац га је оцрнио а „Рупић нам је утолико и сам црњи, што и дан данас имамо таквих синова, које мрзимо и проклињемо”.

На један другачији начин о патриотским вредностима пише говорећи о приповеткама „националисте и хуманисте” Драгише Васића. У предговору за збирку ратних приповедака *Ушљубена кандила* (1922; Јовановић 1991/11:779–784) Јовановић истиче његов ратни патриотизам и тумачи основну идеју о снажнијем утицају спољашњих чинилаца на понашање човека, од унутрашњих.

Слободан Јовановић о српској књижевности од 1945. до 1958. године. Слободан Јовановић у емиграцији има потребу да у критици комунистичке власти пронађе и удес српске књижевности. Текст „Титовци и духовни живот у Југославији”, *Порука*, бр. 22, 1. 8. 1954. године (Јовановић 2020) илуструје кратку обнову његовог интересовања за књижевност. Знатно оскуднијим, једноставнијим језиком у односу на онај с почетка века, Јовановић тврди да „с Титовцима није настало ново доба у књижевности”. Комунисти на власти или „Титовци” критикују негативне појаве у књижевности са три разлога: 1) критикују појаву националних тема у књижевности, због тога што им књижевност отежава борбу за социјална питања – „Титовцима је теже да скрену опште интересовање с националног на социјално”; 2) Јовановић тврди да српски читаоци радије читају западну књижевност зато што домаћа комунистичка књижевност није у стању да се такмичи са западном, а кроз западну књижевност до Југославије допиру западне идеје – „Оно што нуде домаћи комунистички писци, није ни довољно књижевно ни довољно савремено.” Комунисти не штеде ни надреалисте: „Титовци покушавају да западну књижевност омаловаже као болесну појаву буржоаског друштва у распадању”; 3) самосталну књижевност (поред службене) титовци оптужују да се одваја од своје друштвене средине тако што пада у песимизам, уместо да „осећа радост живота”; при навођењу ових „аргумената”

примећује да у борби против негативних појава у књижевности комунисти нису за административне мере већ су против ширења марксистичких идеја.

Међутим, његове оцене о српској књижевности после 1945. године нису оправдане ни у једној од три тачке.

Истраживачи историје српске књижевности утврђују другачије чињенице. Јован Деретић у *Историји српске књижевности* указује на релативно богату српску књижевност у току НОБ-а и после 1945. године, у свим родовима: роман, поезија, драма, критика (Деретић 1983: 605–651). Објављују се полемике у књижевним часописима. Полемике су се водиле између „реалиста” и „модерниста”, између *Књижевних новина* и *Младосићи* (1945–1952); касније, између *Савременика* и *Дела*. У тим борбама, и независно од њих, тврди Деретић, мења се, гради се нов модел књижевности, супротан ономе из претходног раздобља. Основна обележја „новог књижевног обрасца” су: естетизам, формализам и авангардизам, а узорци су му у међуратном експресионизму и надреализму, те у страним модерним писцима. Света Лукић је у овом новом правцу видео супротност али и пандан социјалистичком реализму – назвао га је социјалистичким естетизмом и сместио у раздобље између 1950. и 1955. године.

Српска (југословенска) проза педесетих година креће се између два пола, традиционалног и модерног, реалистичког и авангардног. У том времену које критикује Слободан Јовановић, појавили се романи *Свадба* (1950) Михаила Лалића, *Зимско љетиовање* (1950) Владана Деснице, *Далеко је сунце* (1951) и *Корени* (1954) Добрице Ћосића, *Песма* (1952) Оскара Давича, *Пролом* (1952) Бранка Ћопића, *Велика деца* (1953) Антонија Исаковића. У поезији се јављају Васко Попа и Миодраг Павловић, а од критичара Зоран Мишић, Борислав Михаиловић Михиз, Света Лукић. Када је реч о страним књижевностима, довољно је подсетити да Просвета покреће Библиотеку великих романа (уређивачки одбор: Иво Андрић, Милан Богдановић, Александар Вучо, Рашко Димитријевић,

Боривоје Недић) у којој 1954. излази *Чаробни дреј* Томаса Мана (превод др Милош Ђорђевић и Никола Половина).

* * *

Културни образац у списима Слободана Јовановића, схваћен је широко, што значи да није ограничен само на духовно и уметничко, већ обухвата и друге области друштвеног живота. Култура је стално у покрету. Она даје храну за књижевно стварање и јавни став књижевника. Друштвене и културне промене настају и кроз узajамно дејство културне, политичке средине и субјективно искуство. Ново у друштву настаје као производ интеракције појединаца и група. Писац се у току свог живота суочава са стварношћу културе која га стваралачки изазива, али и позива на изражавање јавног политичког (друштвеног) става. Култура је једна хетерогена целина, живот је збрка, и писац налази властити израз (знак) да представи своје мисли и осећања о свету у коме живи или о неким аспектима тога света. Али, тај и такав свет писац може изразити и другим духовним средствима, он може обликовати различита поља културне традиције или културне динамике: нека политичка гледишта, филозофске мисли о човеку и свету.

Слободан Јовановић разумева однос књижевности и културе на начин прожимања, међуутицаја. Књижевност је део културе схваћене у ширем и ужем смислу. Култура уоквирује књижевност, и то како српска тако и нека инострана дела. Она храни књижевност свим својим значењима, знањима, сликом света. Књижевност обликује неке секторе културе и доприноси доживљају и сазнању човека и света.

На имплицитан начин, Слободан Јовановић књижевност види као средишњи део српске културне свести и идентитета. Другим речима, књижевност је повезана са целокупном културом српског народа, а посебно са његовом политиком. Књижевност и политика нису две засебне и недодириве области, већ се про-

жимају у личностима, идејама, делима, читаоцима, друштвеним условима.

НОВИ МЕДИЈИ И КЊИЖЕВНОСТ

Сваки облик културног и уметничког стваралаштва уоквирен је основним обележјима друштвеног раздобља и технолошке инфраструктуре. Пре педесет година, писци су куцали своје текстове на машинама за писање, пре тога су писали оловком на папиру, а данас испред себе имају компјутер. Ово наше време се именује као информационо друштво, умрежено друштво, интернет цивилизација, чиме се наглашава научна-технолошка суштина савременог живота, рада и стваралаштва. Ствара се један свет, наднационалан, који је повезан глобалном компјутерском мрежом. У књизи Мануела Каstellса „Успон умреженог друштва” (2000), анализира се прелазак масовних медија (телевизија) у нове медије, заправо интернет, који омогућава стварање културе стварне виртуалности. То је култура која не поништава традиционалне облике стваралаштва већ их апсорбује.

Шта се догађа са књижевним стваралаштвом у оквиру интернет цивилизације?

Валтер Бењамин је међу првим мислиоцима који је уочио снажан утицај нове технике у области културе и уметности. У својој књизи *Уметничко дело у веку своје техничке репродукције* (1935), најављује век прилагођавања уметничког стваралаштва новим технологијама и масовним медијима. Тај век је у пуном замаху тридесет година касније: број ТВ канала расте, функције мобилног телефона се умножавају, интернет са морем сајтова, фејсбук, твитер. Књижевна дела, писци, издавачи суочавају се са дигиталном цивилизацијом. Појављује се Е-књига, читаоци на Мрежи коментаришу дело („расемењавају”), дописују се класици. Нови медији интернет, мобилни телефон – изазов су за савремену књи-

жевност. Питање је за коју књижевност: врхунску или било коју другу? Или: каквој књижевности су савезник нови медији?

Морамо најпре да размотримо неке аспекте интернет технологије који највише утичу на положај књижевности у новим условима. *Интиернет* се разликује од других средстава масовног комуницирања (штампа, филм, радио и телевизија) по томе што његови садржаји подлежу интерактивности, односно прозирности границе између творца садржаја, преносника и корисника. Сваки садржај – писани, аудитивни, визуелни, аудио-визуелни, доступан је сваком кориснику дигиталног уређаја (са ограничењима која поставља диструбутер). Стварање, објављивање, ширење, коришћење садржаја је „својина” свакога на интернету.

Интернет или мрежа дефинитивно су постали технологија која нас позива да реагујемо и стварамо наш сопствени садржај кроз претраживање. Мрежа је истовремено место производње, ширења и излагања на начин који ниједна претходна медијска технологија није дозвољавала.

Нису без основе тврдње да и најбаналније претраживање на Мрежи значи да корисник ствара. Термини попут „producer” или „prosumer” (produce and user) неки теоретичари користе да изразе нови тип „публике” на Мрежи. Телевизија емитовањем програма, ствара своју публику. Интернет такође омогућава стварање искуства свакога ко је на Мрежи. За разлику од телевизије која се руководи начелом „урадили смо за тебе”, Мрежи влада начело „уради сам” због позивања корисника да стварају своје медијске праксе које омогућавају различите облике активности.

Нове теорије културног стваралаштва препознају ову *интереду као начин да се буде део стваралаштва а не само рецепције*. Класичан приступ теорији културе, развија тезу о разлици између онога ко ствара и онога ко присваја културне облике. Нови медији, интернет мрежа проширили су капацитет корисника: ЈА, ТИ, ОН *стварамо*.

Ово је постао преломни моменат у начину функционисања нових медија – *йојединац (или їруїа) има моїућносїї да се чује и їредсїава, а да друїи људи о їоми не одлучују*. Интернет нас позива да учествујемо, да не будемо само индиректни субјекти културе због саме чињенице да смо њен саставни елемент. Зато су најчешће карактеристике које се везују за Мрежу: отвореност, флексибилност, многостраност, демократичност.

Да ли књижевна уметност може да преживи ову екстремну демократизацију медијске продукције, приступа и коришћења? Оно што се дешава у већини уметничких грана, па и у књижевности, јесте да скоро сваки професионалац, студент или аматер уметности има своје присуство на Мрежи, односно веб презентацију својих радова. Процентуална заступљеност ових радова онлајн показује заправо да *свеїї їрофесионалне умейносїїи нема їоседну лиценцу на креативносїї и иновацију*. Прави изазов за књижевност који нови медији постављају можда неће бити културна продукција студената и непрофесионалаца које су сада лако доступне онлајн, већ ће се прави изазов крити у динамици Web 2.0 – њена константна иновација, енергија и непредвидивост.

Постоје два кључна елемента која нам помажу да идентификујемо *друїачиїи сензибилиїетїї* нових медија: прво, ту је концепт корисника, и друго, осећај стварања кроз коришћење нових медија. Корисник се позива на интеракцију нових медија, његово ангажовање је пуно избора и одлука. Модалитет интеракције или интерактивности позива корисника да се ангажује кроз веб сајт на начин на који телевизија покушава адресом, али никада не успева, из разлога одвојеног искуства. Привучени смо кроз различите врсте потреба и реаговања одређене технологије, и постајемо увучени у њене потребе, иако их користимо због сопствених. Нови медији испуњавају поседност наших потреба на начин на који претходни медији то никада не би постигли. Дигитализација, међуповезаност и конвергенција технологија преко нових медија

су омогућиле каналисање ширих аспеката наших живота. Једна од последица је смањивање разлике између стваралаштва и забаве.

Овако ширење интернет терхнологије подстакло је и критичко мишљење о претварању средстава у циљеве. Тако Алвин Тофлер у књизи *Трећи шалас* (1983) користи појам тоталитаризам компјутера. „Кад у први план издије компјутером преплављена рационалност, она човека чини пришипетљом машине са знањем. Тада не само што људи програмирају компјутере, него компјутери програмирају људе. Оно што се припрема путем компјутеризације у области информатичке средине човек јесте изједначавање према условима машине. Шта је то него технолошки створени тоталитаризам, у ствари тоталитаризам компјутера” (Тофлер, 179). А таквој технизацији живота, *досадашњом историјом* обликовани човек са својим мишљењем, емоцијама, вером, вољом, можда представља сметњу да ИТ потпуно овладају његовим бићем.

Дакле, ИТ или интернет мрежа својим начелом „уради сам” и променом сензибилитета савременог човека суочавају традиционалну књижевност са три правца „развоја”.

Књижевно дело ће се прилагођавати новим медијима тако што ће потенцијално сви писати на Мрежи и потенцијално сви читати (стратегија е-књиге).

Нови медији ће бити моћно средство представљања, маркетинга написане књиге (инструментална стратегија).

Биће то огроман допринос трансформацији уметности речи у тривијализацију речи (стратегија тривијализације књижевности).

Е-књига. Да ли ће продор дигитализације у уметност речи, означити нову епоху књижевне уметности, можда њен крај или је то нов начин перцепције, читања и разговора? Можда је то наставак оног тока историје у коме су нове технологије омогућавале појаву књижевног текста – глинене плочице, пергамент, папирус, штампарска преса? Чињеница је да је свака нова технологија утицала на све аспекте књижевности: форму, начин читања, ширења. Са интернетом је ствар другачија.

Постоје мишљења да селидба књижевности на интернет угрожава језик и књижевност, да умањује вредност писане речи, да потискује врхунска и са естетском сврхом писана дела. Једном речју, најављују смрт оне књиге какву знамо од Гутенберга. Нестаће наш осећај за уметничко-историску дубину и непрекидност времена, а наше читалачко ЈА утопиће се у море мрежа и интерактивности.

Други верују да је реч о прилагођавању књижевности новим технологијама. Присталице е-књиге (књига у електронској форми) сматрају да је дигитална књижевност заправо нови жанр. То су текстови писани за компјутере, таблете, мобилне телефоне. Писци ове књижевности се прилагођавају страницама, екранима, веб-сајтовима, „прозорима”. Умберто Еко тврди да се кроз историју мењају „трајни носиоци записа” јер се мењају технологије. Али књига неће ишчезнути јер оно што се појави у цивилизацији тешко нестаје.

Реч је о хипертексту, који не може да се штампа а који нуду бројне линкове са другим текстовима, који укључују снимке, анимације и друге садржаје.

Ова чињеница потврђује да се једна струја књижевности сели на интернет чиме ствара ново искуство писања, читања и ширења дела. Већ имамо „дела” новог писања у коме писац на Мрежи „пише” роман па његова поглавља отвара за кориснике да му сугерирају у ком правцу да настави са писањем. Прави пример интерактивности, уметничког умрежавања ствараоца и корисника.

Али ту се отвара ново, важније питање: да ли је то књижевни текст и није ли реч о преплитању књижевног и некњижевног текста? Овај текст се може наћи на веб-сајтовима, блоговима, друштвеним мрежама и бројним другим платформама. Нема границе између приватног и јавног, нема јасног идентитета писца, тешко је оценити уплив и мешање писаног, визуелног, аудитивног, сценског. Интерактивност на мрежама укључује игру са идентитетом и импровизацију. Тешко је снаћи се у овој мешавини медија и садржаја.

Основна предност е-књиге је у доступности. Свако ко је на Мрежи потенцијални је корисник хипертекста. Умерто Еко је указао и на могућност дописивања и исправљања класичних светских романа од стране корисника, читалаца на Мрежи. Нема ту поштовања ауторских права.

За проучаваоце књижевности остају питања: Ко пише „књижевни текст“?

Какве су одлике текста? Шта је књижевно у тексту? Где је ту нова предметност? За коју публику пише?

Нема уметничког судије у књижевном стварању на Мрежи, у СМС стваралаштву. Све се може прогласити књижевним делом. Шпенглера разлика између радника и ствараоца губи се на Мрежи. Радник на Е-књизи има све могућности да се прогласи ствараоцем, ако за његову „стваралачку“ скаламерију нађе бар једног читаца. Они који теоријски и критички суде о естетским вредностима књижевног дела немају никаквог начина да спрече оне којима се не-књижевност „свиђа“, којима се „допада“ и који у њој „уживају“.

ИТ као моћна полуга ширења свакојакe књижевности. Значајна промена са књижевношћу у условима нових медија тиче се *новој њосредника* између писца и публике. Остао је издавач са својим маркетингом али све га више потискују нови медији које користе аутори. Писци, а то може да буде свако на Мрежи, користе нове медије да се појављују на њима и рекламирају своја дела. Видимо их често на телевизијама разних фреквенција, а не заостаје ни Фејсбук.

Токови ширења вести о делу су пребачени на електронске медије, док су штампани нека врста помоћног средства или резервног. Аутор је у прилици да буде сопствени маркетинг. Важно је проширити публику, односно обезбедити зараду. Тривијална књижевност ствара самоилузију о вредности сопственог писања, а примарни мотив је профит. Ко чини читалачку публику за ову књижевност је од споредне важности. Битан је купац. Она се

обраћа свим категоријама читалачке публике-радницима, интелектуалцима, одраслима, женама, старцима, деци. Избегава профилисање културне групе јер је циљ да се што више прошири круг купаца.

У условима интернет цивилизације мењају се значења свих спољашњих елемената књижевности. *Писац* може да буде свако на Мрежи. Без обзира на образовање и професионалну припадност, самопредстављање као књижевника нико не може да спречи.

Ни проблем финансирања више није проблем. Некада је то било у надлежности издавача који одлучује да ли да објави попућени рукопис или не. Друга могућност је налажење спонзора. Трећа је да сам аутор (било ко?) финансира своја књижевна дела. Са новим медијима ствари су коренито другачије. Мрежа пружа могућност да на свој сајт окачимо текст и тако добијамо е-роман, песму, драму.

На путу између писца и „писца” у условима интернет културе, и корисника на Мрежи нема класичних институција у посредовању. Књижевник може да буде сваки писац на Мрежи, а затим и сам свој издавач (блог, сајт, Фејсбук, СМС, Твитер). Не треба да иде у штампарију, јер има свој компјутер. Библиотеку ствара на интернет мрежи. Књижара му није потребна јер се не плаћа то што је на Мрежи (изузев неких садржаја који се плаћају). Књижевни догађаји у којим учествује су „стварна виртуалност” (Кастелс). Дакле, нема трошкова, нема посредника, дело је на Мрежи и чека корисника да прочита е-штиво.

Како се уметничка књижевност сналази у хедонистичкој култури и медијско-тржишној инструментализацији? Ова књижевност се разликује од псеудокњижевности. Вредности ове друге се крећу у распона од неуспешног уметничког дела, симулације књижевности до кича и шунда. Псеудокњижевно дело рачуна са занимљивошћу, украшавањем и вулгарношћу, баналношћу.

Кич је друго име за псеудокњижевност. Више је узрока ширења таквог кича. У савременој тржишној привреди све постаје

роба па и уметничко дело. Профит је мотив и за уметника који повлађује ниском укусу публике. Други узрок је нагонска природа човека. Еротизам, криминалне сторије, малограђанска оговорања само су израз нагонских потреба. Трећи се налази у могућности-ма интернета и продукције „уради сам”. Та врста „демократизације књижевности” отвара широко поље за псеудоуметност и кич. Читање класика или нобеловаца, замењује се књигама са лаким садржајима. Млађи читаоци углавном бирају такво штиво, када ипак одлуче да слободно време посвете књизи. Популарност расте оним књигама које су на Мрежи, као и оним које се агресивним маркетингом намећу. Ниједна издавачка кућа која користи интернет за маркетинг не може да се мери по обухвату и интензитету са аутором који је стално на Мрежи.

На Међународном београдском сајму књига сваке године се бележи рекордна продаја упараво ове књижевности (дуги редови формиран на основу Фејсбук рекламе). Ова врста читалаца је циљна група нове списатељице Зоране Јовановић, за коју публика више зна као за модну блогерку под псеудонимом Зораннах, а коју део јавност памти и по често комичним изјавама. Рад дугачак као змија био је испред штанда на коме је потписивала своју књигу. „Та књига је дефинитивно неприкосновена када је млађа публика у питању. Ја бих рекла да је ту конкретна циљна група тинејџери, односно тинејџерке. И могу да кажем да је то стварно константно свих ових дана, у топ пет најпродаванијих књига”, то су речи ПР менаџера издавача (октобар, 2016). И цена оваквих књига свима иде наруку. Важан је звучни одјек дела на Мрежи и проширење броја купаца.

Пријавите се на Фејсбук да бисте видели још објава са стране Јелене Бачић-Алимпих (клуб обожавалаца). Јелена Бачић-Алимпих, ауторка данас најчитанијих романа на српском језику, у четвртак, 11. маја 2017. године, у књижари Делфи у СКЦ-у потписивала је два сата своју нову књигу проткану најдубљим емоцијама и моралним дилемама „Нигде нема те”.

Докторка ветеринарске медицине Снежана Ћосић, написала је и објавила роман „Не ломи ми лојзе” који је брзо продат у 10.000 примерака и спрема се ново издање (Новости, „Првенац исписан у даху”, 11.7.2017). Очигледно је да овакав успех није могао да се деси без помоћи ИТ инструмената.

Очигледно је реч о успеху ових „књижевних” остварења. Успех се у традиционалној књижевности оцењивао естетским вредностима дела и судом књижевних тумача (критичара, теоретичара, историчара). Тривијална књижевност и њени аутори успех оцењују искључиво бројем књига које се продају.

Проучаваоци књижевности могу да се теше знањем о пролазности и трајности књижевних остварења. Сусрет са забором је мера вредности сваког писаног остварења. Али, ко те пита за су-тра. Ми живимо у времену када је важан тренутак. Брзо се живи, а естетско уживање је узмакло пред серијом причања приче.

Феномен модерне тривијалне литературе служи за забаву и повезује се са доминантним медијским садржајем. Аутентична књижевна алтернатива очигледно нема довољну медијску моћ.

Разлике уметничке и тривијалне књижевности. Књижевна уметност је облик стваралаштва који се обраћа чулима, изазива снажан доживљај код примаоца, вишезначна је, ослања се на машту, снове, експеримент. Поред естетске вредности књижевно дело може да садржи и друге вредности – сазнајне, моралне, идејне, религијске – под условом да су органски обликоване као уметност. Публика одговара различито на појаву уметничког дела – неке вредности прихвата а неке одбацује.

У одређивању појма **књижевности** владају велике теоријске разлике (мимезис, забава и подучавање, посебна предметност, систем лутајућих знакова, итд). Ипак, независно од теоријских опредељења, сви проучаваоци књижевне уметности сагласни су да је прича коју писац избором из језика обликује њена суштинска одлика. Књижевност ствара сопствену предметност, своју слику света. *Моћ књижевног језика је у њој да изазове његову предметност.*

У модерним теоријама књижевности стварност у уметничком тексту је заправо нова стварност у којој влада посебан смисао захваљујући језику. Књижевност ствара предметност посебне врсте због способности језика да уобличи посебну врсту предметности (Кајзер, 1973).

Ван сваке је сумње да књижевни текст може, поред естетских, имати и сазнајне, васпитне, психолошке, социјалне, хедонистичке, политичке, катарзичне, забавне функције. У теоријама семиотичара, која је идејно исходиште формализма и структурализма, основна функција књижевности се дефинисала као моделовање света. Писац избором из језика, симболички структурира конкретну реалност а свака књижевна врста је заправо један мали модел света (Шкрѐб, 1976; Лотман, 1974; Ејхенбаум, 1972; Велек и Ворен, 1985).

Традиционалне теорије књижевности у уметничком тексту налазе слику стварности живота (појединачне судбине, породице, нације, времена). Књижевност приказује живот, а друга је ствар што облик може бити различит. У приказивању стварности у књижевном тексту посредује језик и то је она тачка у којој се сусрећу фикција и стварност. Језички знакови преносе значења из целине језика и то је околност која језичку уметничку структуру чини упоредивом са искуством. „Фикционалност се темељи на прећутном споразуму између аутора и рецептора да збиља коју ствара текст не подлеже верификацији” (Škreb, 1976:144).

Књижевно дело припада феномену лепог које је створено (артифицијелност) а не дато у природи (лепо у природи). Оно није забава за лаке емоције већ израз дубоких мисли и осећања. Књижевно дело није уметничко по томе *шита* изражава већ *како* изражава. То је стваралачки дух који тражи оригиналну форму да се изрази. Књижевно дело као симболичка форма лепог задовољава емоционалне и интелектуалне потребе човека.

Каква је разлика између књижевноуметничког и тривијалног књижевног текста? У *Речнику књижевних ѿјермина* (ИКУ, Нолит,

1986) под појмом тривијалне књижевности подразумевају се дела у којима аутори не теже да створе уметничке вредности, већ се мање-више свесно прилагођавају књижевним схемама које погодују укусу најширих слојева читалаца. Интернет је у први план ставио читаоца, корисника на Мрежи. Читалац је Бог и њему се треба прилагодити. А то ће се учинити ако се структурни елементи књижевног текста измене на радикалан начин. Реч је о *језику, значењу, стилу, знању, доживљају светиа, слици светиа*.

Језик. Писање било ког текста ставља онога који пише пред избор из језика. Књижевни језик својом формом намеће језику некакав поредак у сврху постизања естетског ефекта. Писац се према језику односи као према божанству али то се не може рећи за сваког ко пише „књижевна” дела.

Језик је изузетно сложена духовна творевина и о томе сведочи богата традиција проучавања овог културног феномена. Чисто лингвистичка анализа пишчевих разнородних текстова могла би да пребира по свим елементима знака (звук, облик), стилу (слике и метафоре) и систему симбола (митском и рационалном).

Књижевник поступа са језиком на стваралачки начин. Специфичност се открива у начину организације језичког материјала и у његовој естетској функцији.

Можемо се запитати какав језик користи писац тривијалне књижевности? Да ли он користи природни или моделовани језик у својим текстовима или се разликује по томе што користи немоделовани језик?

Писац тривијалне књижевности користи језик природни, свакодневни, а то значи једноставан, уобичајене речи са отварањем простора за вулгаризме и псовке. За ову књижевност неважна је естетска употреба језика. Важно је испричати причу свакодневним језиком.

Стил. О стилу се може говорити као о начину употребе речи, о снази форме у којој се саопштава нека мисао. Или, стил је изражајна вредност језика мисаоних и емотивних садржаја. Волфанг

Кајзер сматра да је стил феномен националног језика, епохе, личности, жанра.

Највећи степен индивидуалности стила допушта књижевност. Писац је слободан у избору и употреби језичких средстава, при чему у складу са својим естетским циљевима користи стилска средства. Композиција књижевног текста може да буде део стила. Писац бира начин на који различите елементе књижевног дела (ликове, ситуације, теме, мотиве) повезује у јединствену целину.

У тривијалној књижевности стил није у првом плану. Писац ове књижевности више води рачуна о предмету писања него о употреби лепих речи. Стил може да буде занимљив за упоређивање књижевних и тривијалних текстова. Већ смо истакли карактеристику ове књижевности да не мари за изражајну вредност језика већ пажњу посвећује интригантној, ласцивној теми, причи у којој учествују ликови без индивидуализације и мотивације поступака. Све је површно и брзо.

Значења. Језик и речи су само један од носилаца значења, а књижевни текст увек обликује неко значење (смисао или апсурд). „Структура реченица носе структуру значења. У суштини језика почива да речи и реченице нешто *значе*” (Кајзер, 1973:10). Значења се конституишу у тексту али и изван литературе, а начелом иманенције она се уклапају у особену логику књижевне структуре. Идеје, улазе у предметност дела.

У књижевном тексту предмет обликовања је у распону од реалног (искуственог) до имагинативног (измишљеног са елементима реалности) и фантастичног (измишљеног без икакве везе са стварношћу). Тривијална књижевност је далеко чвршће везана за искуствене објекте. У књижевно-уметничким текстовима увек се преплићу слојеви значења - мисао и емоција, очигледно и привидно, суштинско и појавно, индивидуално и колективно, а све нам то отежава поступак интерпретације.

Испитивање значења је центрирано на тумачење текста средствима логике и интуиције. Знак увек треба интерпретирати у

односу на сам знак – знак као такав, у односу на неки предмет, у односу на онога који интерпретира. Углавном се издвајају три оноса између знака и означеног – синтактички, семантички, прагматични. Али у књижевном тексту налазе се бар два значења. Једно је фигуративно, дакле оно у коме речи мењају значења речи. То су иронична, сатирична, алегоријска, гротескна значења. Друго је референцијално, оно које обликује значења слободе, среће, смрти, пролазности.

Истраживање значењског слоја у књижевној структури није само у функцији разумевања уметничког текста већ и сазнајна потреба да се упореде са значењима која се обликују у текстовима који се (само)представљају као књижевност.

Тривијална књижевност је заокупљена темом љубави са експлицитном или примереном сексуалношћу. Појмови еротског и порнографског означавају разлику коју ваља имати увек на уму када се расправља о сексуалном као делу уметничке форме. Еротско је саставни део уметничке снаге, порнографско, као огољена телесност (чулност), то не може да буде. Када је љубавни израз телесног само наговештен, када се покаже део чулности жене или мушкарца, онда то, под условом да је уметник стваралац а не радник (Шпенглер), добија снагу естетског. Речи – „слатки, још, још” у роману Милоша Црњанског садрже еротски набој који је уједно и моћан уметнички израз. У њему се крије страст душе и тела. Али, велики српски писац свему томе налази естетску форму.

Узмимо било који порно роман који се кријумчари под именом књижевност. Без именовања аутора, њихове слике се лако препознају у штампаним и електронским медијима у којима се представљају као припадници књижевног сталежа. На страницама тих књига читалац је у прилици да, уз један псовачки језик, чита описе чисте порно сексуалности, без грама душе и духа. Огољена сексуалност, ето „иновације” самоименованих књижевника. Настрану остављам једноставну (новинарску) реченицу, сиромашну мотивацију ликова, фабулативност, свакодневни језик. Овде

је реч о простачким темама које се кријумчаре као књижевност. Најмисаонији лик у српској књижевности, Иван Галеб Владана Деснице, приметио би да је „баналност смрт уметности, а још горе намерна оригиналност”. А шта тек рећи о вулгарности и порнографији?

Знање. Тешко је било који текст лишити референцијалних исказа. Али, знање у књижевном тексту није ни појмовно ни интуитивно, већ специфично уметничко. Сазнајна функција књижевног текста препознаје се посредством карактеризације ликова, психолошких стања, истинитости, погледа на свет (Велек и Ворен, 1985).

За нас је важније питање каквим средствима писац своја сазнања, своје истине о свету обликује? Какво схватање живота срећемо у, рецимо, врхунским и тривијалним књижевним текстовима? Уметничко сазнање је презентационо (Велек и Ворен). Филозофска мисао писца може бити уграђена у књижевно дело а да то не буде на штету уметничке вредности и психолошке уверљивости његовог дела (Милошевић, Антрополошки есеји, 1964). Да ли Флобер у роману „Мадам Бовари” сугерује једну песимистичку филозофију живота и љубавног односа? У значењској равни тог романа постављају се суштинска питања човековог постојања: да ли је Ема Бовари одговорна за њене поступке (слободан избор и детерминација)? Није ли реч сукобу између идеалне љубави и реалне? (Кајзер тумачи овај роман као подстицај на врлину ужасом порока.) Овде видимо да пишчева филозофија није негативно утицала на уметничке квалитете романа „Мадам Бовари”. „Несумњиво је умесно и оправдано да се испита садржина списа и песничког остварења и то са циљем да се овај смисао доведе у релацију са вишим становиштима пишчевог погледа на свет, са духом епохе, са тумачењем и настављањем проблематике живота” (Кајзер, 267).

Да ли нешто од овог знања живота, љубави и филозофских питања у роману „Ема Бовари”, можемо да прочитамо у поплави

љубавних романа медијских списатељица и писаца „љубића” на Мрежи?

Посиујак – нарајивни елементи. Основни појам руских формалиста је књижевни поступак чија је суштина *очуђење*. Књижевник наводи читаоца да ствари види на нов начин. Њихова је теза да правилности у поступку пресудно утичу на тематику (садржај) а не обрнуто. Да ли је у текстовима тривијалне књижевности поступак од средишње важности? Није. Уметничко-књижевни и тривијални текст се пишу различитим техникама и различитим сврхама. Естетски интерес није обавезан у књижевно тривијалном тексту. А ни брига за онеобичавање предмета књижевног израза.

Доживљај света. Писац се у свом тексту не игра само речима и знаковима. Он хоће да нађе облик и за свој доживљај света, своју имперсију, и да га језиком изрази. Свако књижевно дело носи у себи један особен доживљај света: лирско, епско, драмско. Уметничког књижевног текста не би ни било без таквог доживљаја. Колико је доживљај света део структуре тривијалних књижевних текстова? На ово питање можемо добити одговор упоредном анализом врхунских и тривијалних књижевних текстова. Да ли се у тривијалној књижевности појављује доживљај света? Може ли се он уопште идентификовати у таквим текстовима?

Слика света. Један од слојева књижевноуметничке структуре је и поглед на свет. Како писац обликује историју, друштво, човека, ратове, смисао живота у једном а како у другом тексту? „Позеција није замена за филозофију, она саму себе оправдава и има свој сопствени циљ” (Велек и Ворен, 150). У књижевном тексту слика света се конструише из стварности или фикције. У сваком случају зависи од жанра – теме, мотива, фабуле, сижеа, јунака, композиције. „Сви велики романијери имају такав свет који се, као што можемо разабрати, преклапа са емпиријским светом, али га од овога одваја то што је схватљив као у себи сагласна целина” (Велек и Ворен, 249).

Сваки писац користи неку грађу за уметничко обликовање слике света. Грађа је оно што постоји изван књижевног дела али има велики утицај на садржај дела (догађаји, ликови). Постоје различити извори грађе – литература, хронике, историјски списи, биографије и аутобиографије, новине, усмено приповедање.

Ова грађа може да се користи и за писање тривијалних књижевних текстова. Углавном је редукована на једноставну слику света. Некада је то баналаност, некада речи без мисли.

* * *

Шта ће десити са књижевном уметношћу у ери дигиталне културе? Може ли опстатати писана реч? Тачније, шта ће се десити са наслеђем врхунске књижевности, са књижевно-уметничким стваралаштвом и забавном (тривијалном) књижевношћу?

Савремена књижевна уметност не може да одговори на изазов новог осим ако није надахнута разарањем традиционалних уметничких форми. Руски писац Александар Солжењицин је 1983. године уочио агресивност авангардизма: „У двадесетом веку равнотежа између традиције и потребе за новим била је више пута поремећена због лоше схваћеног авангардизма... Деструкција је тако постала апотеоза овог ратничког авагардизма. Она се устремила да уништи вековну културну традицију... Обезвређивање прошлости изгледа да се хвали као кључ напретка” (Солжењицин, 1983).

Али шта долази на место рушевина културног и уметничког наслеђа? Дигитална култура и књижевност, нови човек и ново друштво?

Поделе у књижевности по естетским критеријумима структурних елемената су такве да се све више продубљују. Без колебања можемо да разликујемо елитну књижевност, масовну која се продаје по киосцима, популарну која не тежи високим претен-

зијама и тривијалну која се претвара да следи естетске идеале у књижевном стварању и офанзивни е-књиге.

У интернетском мору све је више порука у флаши које се таласају и чекају учесника на Мрежи. Укуси, ставови и интерси писаца и читалаца су замућени. У глобализованом друштву у коме све више доминира спољашњи над унутрашњим животом, забава тријумфује. Брод са књижевним ствараоцима све се више нагиње на ону (спољашњу) страну живота.

Остаје разлика између књижевних уметничких дела и тривијалних:

Књижевно уметничко дело, поред естетске вредности може да садржи и друге вредности – сазнајне, моралне, идејне, религијске – под условом да су органски обликоване као уметност.

Књижевно уметничко дело је сложено устројство слојевите природе, с многоструким значењима и односима. Висока књижевност, за разлику од тривијалне, остварује вредности кохеренције и сложености уметничког дела.

Тривијална књижевност рачуна са занимљивошћу, украшавањем и вулгарношћу, баналношћу. Идеал лепоте није у првом плану ових текстова. За оцену квалитета књижевно-уметничког дела релевантни су универзални критеријуми обликовања естетске структуре.

ЗАКЉУЧНА РЕЧ

Истраживачка пажња у овој књизи била је посвећена односу политике и књижевности (ангажовани писац, политички роман, политичко читање) у српској култури, са посебним освртом на Милоша Црњанског и Добрицу Ћосића. Шта се догодило са овим односом, са политичким значењима романа, са политичким читањем после разбијања СФРЈ и демократизације Србије од 1990. године?

Књижевници су писали књиге али је највећи део овог сталежа узимао учешће у јавном и политичком животу времена у коме су живели. Као део политичког мишљења, власти, опозиција, свеједно. Током 19. века, у српској култури, били су глас нације која жуди за слободом и уједињењем. Без изграђених институција и образованих слојева, књижевници су били значајна замена за непостојећу јавну и политичку елиту. Били су трибуни националне идеје, носиоци моралних примера. У 20. веку су такође били најзначајни део друштвене и политичке елите. Њихов глас се чуо далеко, имао је снагу утицаја. Међутим крајем 20. века, политичка књижевност у Србији (али и у другим културама) губи некадашњу јавну снагу. Демократизација политичке области друштва, омогућила је политичким странкама и политичким личностима највећу утицајност. (Од краја прошлог века уместо књижевника на јавној позорници друштва гласнији су сценски уметници - глумци, редитељи, сценаристи.) Политичко деловање савремених српских писаца није видљиво као некада, маргинализују се, више не представљају јавну интелектуалну посебност, нити њихов глас одјекује као у социјализму. Књижевност (и књижевник) у интернет комуникацији, дигиталној цивилизацији, није више стожерна тачка културе.

Заправо, великих писаца, у свету, Толстоја, Достојевског, Томаса Мана или у српској култури Андрића, Црњанског, Добрице Ћосића који дубоко захватају укупну драму постојања човека и народа на европским и српским просторима, више неће бити. Али не само по делу већ по снази јавне речи и јавне утицајности.

У Србији се годишње (2020. године) објави двестотине романа. И поред толике продукције нема великих романа који би засенили снагу језичког и уметничког израза српских класика. Покушај да се са неколико писаца истакне квалитет романа не успева да оспори оцену да великих књижевних дела нема и то не само у српској књижевности. Нови, савремени поетички правци су маргинализовали политичка значења у књижевности. Друштво демократије и тржишта, друштво масовних медија избацила су у први план постмодерну књижевност у којој влада игра литајућих речи и игре са књижевним поступком.

Снажан талас порнографске књижевности заплуснуо је књижевне излоге. На страницама тих књига читалац је у прилици да, уз један псовачки језик, чита бљувотине без грама душе и духа. Ето „иновације” нових књижевника. Најмисаонији лик у српској књижевности, Иван Галеб Владана Деснице приметио би да је „баналност смрт уметности... а још горе намерна оригиналност”. А шта тек рећи о вулгарности и порнографији?

И неки писци од литерарног угледа одали су се овој књижевности. Хоће да докажу да српска проза има порнографске потенцијале. Еротско је саставни део уметничке снаге, порнографско, као огољена телесност, то не може да буде. Када је љубавни израз телесног само наговештен, када се покаже део чулности жене или мушкарца, онда то, под условом да је уметник стваралац, а не радник, добија снагу естетског. Речи – „слатки, још, још” у роману Милоша Црњанског садрже еротски набој који је уједно и моћан уметнички израз. У њему се крије страст душе и тела. Али, велики српски писац свему томе налази високу уметничку форму.

Постмодерна сексуалност заменила је политичка значења и политичке судбине књижевних јунака. Политичко се у савременим романима појављује успут, додирне се или заобилази. Ко ће данас да пише о патњи и трагедији условљене политичким околностима?

Поигравање са односом између књиге и читаоца у роману *Дон Кихот*, добија забрињавајућу форму у тренутку када родбина Дон Кихота спаљује књиге (не само оне о витезовима), у тврдом уверењу да су оне одговорне за удес њиховог господара. Тамила ефендију у *Проклећој авлији*, авлија затварају зато што се пронео глас да постоји сличност између његове књиге о историјској причи о Бајазити II и Џем султану са савременим султаном и његовим малоумним братом коме је валија служио.

Ови и други описи читања романа, однос према књигама, само је начин читања романа у друштвеној стварности. Више пута је речено да нема правила у рецепцији. Књига на полици у књижари или библиотеци је доступна сваком читаоцу. Стотину начина читања остаје непозната писцу и проучаваоцима књижевности. Оно што је познато читање то су тумачења књижевне критике, теоријске анализе. Књижевни критичар, заправо „књижевни детектив” некада је трагао за скривеним естетским вредностима, у чијем фокусу је било дело, а не политичка припадност писца. У српском књижевном сталежу, смањује се круг теоретичара и историчара књижевности широких синтеза и врских тумачења и анализа књижевних дела. Сетимо се великих имена Јован Скерлић, Богдан Поповић, Станислав Винавер, Зоран Мишић, Зоран Глушчевић, Никола Милошевић, Борислав Михајловић Михиз.

Српски књижевни живот се дубоко мења крајем 20. и почетком 21. века. Ново информатичко време је изменило садржај књижевне критике. Књижевна критика, научна и новинска је у осеци. Проређена књижевна критика скреће пажњу на дело али не успева да усмерава, да утиче на поетичке вредности. Они који теоријски и критички суде о естетским вредностима уметничког дела

немају никаквог начина да спрече оне којима се псеудокњижевност „свиђа”, којима се „допада” и који у њој „уживају”. Књижевна уметност је чулни израз мисли и осећања, њено поље изражајних форми је неограничено, а у том пољу влада слобода стваралаштва. Ту се затвара круг. Нема судије у књижевном стваралаштву. Све се може (само)прогласити књижевним делом.

Књижевна публика се сужава и смањује. Ако нема политичких романа нема ни политичког читања. Нема ни сазнања политичких појава на књижевни начин. Ако се државна власт не меша, а нема ни судске репресије над писцима, логично је да нема ни интересовања јавности за књижевничке проблеме. Нема ни полихистора, нема новог Слободана Јовановића и његовог разумевања српске књижевности као средишњег стуба културног обрасца.

Шта се догодило да политичка књижевност није оно што је некада била.? Нов начин живота? Време новца? ИТ сектор све више управља нашим животима и скраћује време за књигу. Живот у мрежи нових медија омогућио је експлозију индивидуалног ЈА. Империја електронских медија потискује књижевну уметност, за рачун неразумљиве постмодерне, питких садржаја, тривијалну, популарну, порнографску књижевност пуне тренутних задовољстава.

Доминација медија у информатичком друштву и плуралистичко обликовање јавности претвара појединца у објекта, у врећу за скупљање информација. Постиндустријско друштво је широко отворило врата забави, еротизације, произвољности и несигурности. Залихе слободног времена се смањују, медији једу „слободно време”, убрзава се трка за већом зарадом. Где је време за читања? Није ли очекивано прилагођавање књижевности еросу и танатосу демократског друштва? Чему сврха политичког ангажмана смањеног књижевног сталеза? Ко може да предвиди будућа кретања у друштву, политици и књижевности?

Збуњеност човека савременог посткапиталистичког друштва изражава се реченицама „о крају”. Нашаваше се пред тешкоћама

разумевања свеколиког збивања, у друштву убрзане сложености и смањене мисаоне моћи да повеже какву-такву целовиту слику стварности, он прибегава апокалиптичким судовима о „крају историје”, „крају цивилизације”, „крају уметности”. Религије о апокалипси, добиле су и своје филозофске и научне настављаче. Да ли је наступио крај неке човекове творевине, питање је у које се нећемо упуштати. Ни питање извора оваквих становишта није за разматрање овде и сада. Али, нешто од симптома завршености, безбудућности, безиновативности се појављује у нашем врмену. Како на глобалном плану тако и у оквиру националних култура.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, З. (1989): *Полијички сјиси Црњанској*, Сфаирос, Београд
- Аврамовић, З. (1994, 2007, 2023): *Полијика и књижевност у делу Милоша Црњанској*, Штампар Макарије, Београд
- Аврамовић, З. (2008): *Социологија и књижевност*, Рашка школа, Београд
- Аврамовић, З. (2015): *Опеди из културе и књижевности*, Завод за уџбенике, Београд
- Аврамовић, З. (2007.): *Култура*, Завод за уџбенике, Београд
- Аврамовић, З. (2016): *Књижевници и ђолијика у срјској култури (1804-2014)*, Православна реч, Београд
- Аврамовић, З. (2017): *Социолошко чињање књижевности*, Београд: Euro book
- Аврамовић, З. (2017): *Разјовори са Црњанским*, Штампар Макарије, Београд
- Аврамовић, З. (2019): *Добрица Ђосић између ђолијике и књижевности*, Завод за уџбенике, Београд
- Аврамовић, З. (2021): *Добрица Ђосић и ђолијика*, Православна реч, Нови Сад
- Аврамовић, З. (2022): *Огрођени књижевник*, Фондација група Север, Нови Сад
- Аврамовић, З. (2023): *Црњански, политичке и друге асоцијације*, Београд
- Антонић, С. (2016): *Демонђажа културе*, Catena mundi, Београд
- Булатовић, Б. (2017): *Оклеветана књижевност*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад;
- Буњац, В. (1986): *Камновани Црњански*, „Милан Ракић”, Ваљево,
- Вебер, М. (1998): *Духовни рад као ђозив*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад
- Велек, Р, Ворен, О.: (1985): *Теорија књижевности*, Нолит, Београд;
- Gruticijus Daglas (2003): *Душа и kiberprostoru*, Streps, Zagreb
- Голдман, Л (1967): *За социологију романа*, Култура, Београд
- Деретић, Ј. (1983): *Историја срјске књижевности*, Нолит, Београд.

- Деретић, Ј. (1996): *Пути српске књижевности* (1996). СКЗ, Београд
- Два века образовања у Србији* (2005): Зборник радова, (приређивач З. Аврамовић) Институт за педагошка истраживања, Београд
- Ђого, Г. (2011): *Вунена времена*, прва књига, Службени гласник, Београд
- Ескарпи, Р. (1970): *Социологија књижевности*, Матица Хрватске, Загреб
- Ендру Барух Вахтел (2006): *Књижевност Источног Еуропа у доба њојскогумнизма*, Стубови културе, Београд
- Еко, У. (1973): *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Београд
- Зорић, Павле: „Романи у духу ортодоксије”, *Књижевна реч*, 18. 1. 1987.
- Зуровац, М. (2008): *Три лица лејоје*, Службени гласник, Београд
- Ингарден, Р. (1976): *О сазнавању књижевнеј уметничкој дела*, Нолит, Београд
- Јовановић, С. (1991): *Из историје и књижевности*, 1. Сабрана дела, том 11.и 12. Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Београд
- Јовановић, С. (1991): *Поруке и љубокази*. Прир. Јовица Тркуља. Београд: Catena mundi, 2020.
- Кајзер, В. (1973): *Језичко уметничко дело*, СКЗ, Београд
- Karijer, Žan-Klod i Eko, Umberto: „Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga” / [razgovor]; razgovore vodio Žan-Filip de Tonak; preveo sa francuskog Miodrag Marković; Београд: Gradac K, 2011.
- Ковач, Н. (1988): *Роман, историја, њолијика*, Веселин Маслеша, Сарајево,
- Калезић, В. (1975): *Покреј социјалне лијературе*, Народна књига, Београд;
- Castels, Мануел. (2000): *Usporn umteženog društva*, Zagreb:Golden marketing
- Ломпар, М. (2013): *Дух самојорицања*, Евро Цунти, Београд;
- Ласић, С. (1970): *Сукоб на књижевној левици*, 1928-1952, Загреб 1970.;
- Манхајм, К. (1968): *Идеологија и љубојија*, Нолит, Београд
- Макијавели, Н. (2003): *Владалац*, Сербон, Београд
- Милошевић Н. (1971): *Роман Милоша Црњанској*, СКЗ, Београд
- Милошевић, Н. (1972): *Идеологија, љсихологија, сјваралаштво*, Дуга, Београд
- Милошевић, Н (1989): *Психологија знања*, Нолит, Београд
- Мил, Џ. С. (1988): *О слободи*, Филип Вишњић, Београд
- Милосављевић, П. (1985): *Методологија љроучавања књижевнеј дела*, Нови Сад,
- Митровић, А. (1977): *Историјско у Чаробном дреју*, КНУ. Београд

- Нејгел, Е. (1974): *Структура науке*, Нолит, Београд
- Negropont Nikolas, (1998): *Biti digitalan*, Београд, Клио
- Николић, К. (2012): *Српска књижевност и њолиџика*, Завод за уџбенике, Београд;
- Никчевић Ж. (2015): „Политика Јована Дучића“, Нови стандард (сајт, 18.3. 2015)
- Орлић, М. (2009): „Смисао и сврха критике: нулто стање критике и именантни интегрализам по-етичког преображаја критике, као златна мера одговорности и укуса (један могући поглед)”, *Књижевна историја*, 239-266, ИКУ, Београд
- Орлић, М. (2009): „Статус савремене књижевности и уметности” у *Језик, књижевност и њолиџика* (зборник радова), Филозофски факултет, 271-284, Ниш,
- Палавестра, П. (1991): *Књижевност – криџика идеологије*, СКЗ, Београд;
- Палавестра, П. (2012): *Послерајна српска књижевност 1945-1970 и њена историја*, Службени гласник, Београд
- Пејчић, Ј. (2022): *Српски њесник (Милан Ракић и Косово)*, Фондацију Група Север, Нови Сад
- Поповић М. (1977): *Видовдан и часни крсџи*, Словољубде, Београд
- Попер, К. (1998): *У џрајању за дољим свејом*, Паидеиа, Београд
- Расел, Б. (1961): *Људско знање*, Нолит, Београд
- Рансијер, Ж. (2008): *Полиџика књижевности*, Адреса, Нови Сад
- Sperberg, M. (1982): *Literature and Politics, Interrelations of Literature*, Edited by Jean Pierre Barricelli and Joseph Gibaldi, New York, Heyden book Company,
- Становчић, В. (2005): „Допринос историјских и књижевних дела разумевању политичких појава”, Зборник Матице српске, за друштвене науке, Нови Сад,
- Скерлић, Ј. (1967): *Истџорија нове српске књижевности*, Просвета, Београд.
- Сартр, Ж. П. (1984): *Шта је књижевност?* Нолит, Београд
- Тадић, Љ. (1988): *Наука о њолиџици*, Рад, Београд
- Таргаља, И. (2000): *Теорија књижевности* Завод за уџбенике, Београд
- Токвил, А. (1990): *О демократији у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад
- Тофлер, А. (1983): *Трећи џалас*, Глобус, Загреб
- Томашевски, В. (1972): *Теорија књижевности*, СКЗ, Београд

- Хандке, П. (2009): *Историја иза њријовесџи:есеји о Јујославији*, Прометеј, Штампар Макарије.
- Црњански, М. (2020): *Дипломатски извештаји 1936-1941*, Задужбина М. Црњански.
- Црњански, М. (2017): *Политички чланци*, Задужбина М. Црњански,
- Ђосић, Д. (1996): *Време власти 1*, Просвета, Београд
- Ђосић, Д. (2007): *Време власти 2*, Просвета, Београд
- Ђосић, Д. (1951- 2009): *Лична историја једној доба 1-6*, Службени гласник, Београд
- Шпенглер, О. (1989): *Пројасџ Зайага*, Књижевне новине, Београд
- Žan-Klod Karijer i Umberto Eko „Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga” / [razgovarali]; razgovore vodio Žan-Filip de Tonak; preveo sa francuskog Miodrag Marković; Beograd: Gradac K, 2011

О АУТОРУ

Зоран Аврамовић је 1949. године у Сталаћу, у Републици Србији. Основно, средње, факултетско образовање стекао је у Београду. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду (на Одељењу за социологију), а докторирао на Филолошком факултету у Београду са докторском дисертацијом под називом *Полиџичка мисао Милоша Црњанског и његово књижевно стваралаштво*.

Радио је као професор социологије у Првој београдској гимназији, као истраживач у Заводу за проучавање културног развоја Србије у Београду. Од 1995. године ради као научни сарадник у Институту за педагошка истраживања у Београду. У звање научног сарадника биран је 1995, у звање вишег научног сарадника 1998, а у звање научног саветника 2001. године. Са подељеним радним временом радио је као професор на предметима Културологија, Социологија културе, Социологија масовних комуникација на Филозофском факултету у Косовској Митровици и Факултету за културу и медије у Београду. Био је заменик министра за високо и више образовање у Влади Републике Србије 2000. године. На функцији државног секретара у Министарству културе и информисања био је од априла до септембра 2013. године. Од 2013. до 2017. године директор је Завода за унапређивање образовања и васпитања.

Објавио је 35 књиге и два уџбеника *Социологија* и *Култура*. Такође, објавио је преко 230 научних и стручних радова у часописима, зборницима и књигама, као и преко 260 радова различитог жанра (студије, истраживања, полемике, критике, есеје, рецензије). Поднео је више од 30 саопштења на научним националним

и међународним скуповима, који су објављени у изводима или у целини.

Био је уредник у три значајна научна часописа. У редакцији часописа *Theoria* (1989–1990) био је заменик главног уредника, а у редакцији *Социолошки ирејлед* заменик главног уредника 1997–1998, а у мандату 1999–2000 главни и одговорни уредник. Уредник *Зборника за иедајошка исйраживања* био је у периоду 2007–2012. Био је главни уредник *Социолошкој јодуињака* 2014–2016. Објављивао је у часопису *Лейојис Мајице срјске, Књижевност, Књижевне новине, Књижевна реч, Serbian Literature Magazine, Бајдала*.

Био је члан редакцијског одбора монографије *Прва деојрагска јимназија, 1939–1989*. Уредио је монографије *Демократија, васијијање, личности* (1997), *Два века образовања у Србији* (2005). Добитник награде „Милош Црњански” и две награде за животно дело, Града Крушевца и Удружења књижевника Србије. Увршћен је у Српску енциклопедију (2010) у редакцији САНУ и Матице српске.

Објављене књиге из области социологије културе: *Задужбине, фондови, фондације, лејати у кулйури Србије*, 1992; *Drugo lice demokratije*, 1998; *Уџбеник–кулйура–друшйиво*, 1999; *Невоље демократије у Србији*, 2002; *Држава и образовање*, 2003; *Кулйура*, 2006; 2009; *Демократија и бомбардовање*, 2012, 2014 (превод на руски језик 2017); *Родољубци и родомрсици*, 2013; *Образовање у шоковима друшйива знања*, 2013. *Образовање између дневне и научне брије*, 2014; *Друшйивено анијажован у Србији*, 2016; *Образовање у шоковима друшйива знања*, 2013. *Случај једној инстијуија*, 2020 *Узбурканост друшйива и кулйуре*, 2021 *Срјске муке са јолијиком*, 2023

Објављене књиге из области социологије књижевности: *Полијички сјиси Милоша Црњанској*, 1989; *Исйунио сам своју судбину – Милош Црњански (приређивач)*, 2002; *Полијика и књижевност у делу Милоша Црњанској*, 1994; 2007; *Одбрана Црњанској*, 2004, 2013; *Књижевна раскрића*, 2016; *Ојледи из срјске кулйуре и*

књижевности, 2015; Социологија и књижевности, 2008; Књижевници и ђолиђика у срђској кулђури (1804-2014), 2016; Социологија књижевности, 2017; Добрица Ђосић између ђолиђике и књижевности, 2019; Добрица Ђосић и ђолиђика, 2021; Одрођени књижевник, 2022; Црђански-ђолиђичке и друге асоцијације, 2023.

Зоран Аврамовић
ОКВИРИ ПОЛИТИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Издавачи

Мали Немо

Јадранска 17, 26000 Панчево
<http://www.malinemo.rs/>

Архив Војводине

Жарка Васиљевића 2А, 21000 Нови Сад
<http://www.arhivvojvodine.org.rs/>

За издаваче

Др Милан Орлић
Др Небојша Кузмановић

Лектура и коректура
Мали Немо

Прелом и припрема за штампу
Мали Немо

Штампа
Сајнос, Нови Сад

Тираж:
300 примерака

ISBN 978-86-7972-152-5
ISBN 978-86-6178-073-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

82.163.41.09:32(497.11)

821.163.41.09 Црњански М.

821.163.41.09 Ћосић Д.

821.163.41:929

АВРАМОВИЋ, Зоран, 1949-

Укрштаји и парадигме : политички оквири српске књижевности / Зоран Аврамовић. - Панчево : Mali Nemo ; Нови Сад : Архив Војводине, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 363 стр. ; 24 cm. - (Библиотека Zoon politikon / [Mali Nemo])

Тираж 300. - О аутору: стр. 361-363. - Библиографија: стр. 357-360.

ISBN 978-86-7972-152-5 (МН)

ISBN 978-86-6178-073-8 (АВ)

а) Црњански, Милош (1893-1977) -- Политика б) Ћосић, Добрица (1921-2014) -- Политика в) Књижевност -- Политика -- Србија г) Књижевници -- Политика -- Србија

COBISS.SR-ID 133527049